

HET STIPENDIUM BERNARDINUM

Het Stipendium Bernardinum

in alle toonaarden bezongen

W.M. Schinkelshoek

2012

'het Stipendium Bernardinum'

HET STIPENDIUM BERNARDINUM

Het Stipendium Bernardinum

in alle toonaarden bezongen

W.M. Schinkelshoek

2011

INHOUDSOPGAVE

INHOUDSOPGAVE	6
VOORWOORD	9
Dankwoord	9
Aanleiding en doeleinden van onderzoek	10
Bronnen	11
Literatuur	12
INLEIDING	13
Hoofdstuk 1 : Algemeen overzicht van het Stipendium Bernardinum 1761-1911	13
1.1 Het testament van 18 augustus 1761.....	13
1.2 Het Stipendium Bernardinum van 1761-1811.....	13
1.3 Het Stipendium Bernardinum van 1811-1861.....	13
1.4 Het Stipendium Bernardinum van 1861-1911.....	14
Hoofdstuk 2 : Algemeen overzicht van het Stipendium Bernardinum 1911-1945	15
2.1 Het 150-jarig bestaan van het Stipendium Bernardinum	15
2.2 De periode tot de Eerste Wereldoorlog	15
2.3 De periode van Eerste tot Tweede Wereldoorlog	15
Hoofdstuk 3 : Hongaarse stipendiaten	17
3.1 De aanvragen	17
3.1.1 De periode 1911-1920.....	17
3.1.2 De periode 1921-1930.....	17
3.1.3 De periode 1931-1940.....	18
3.2 De stipendiaten	18
DEEL I : DE VOORGESCHIEDENIS VAN HET STIPENDIUM BERNARDINUM	19
Hoofdstuk 1 : Algemeen overzicht	19
1.1 Levensloop van Daniel Bernard	19
1.2 Belangrijkste gebeurtenissen	20
Hoofdstuk 2 : Verschillende perioden in het leven van Daniel Bernard	21
2.1 Palts.....	21
2.2 Amsterdam.....	21
2.3 Indië	21
2.4 Amsterdam.....	22
2.5 Utrecht	22
Hoofdstuk 3 : Theologische stromingen aan de Utrechtse faculteit	25
Hoofdstuk 4 : Utrechtse beurzen voor theologiestudenten	27
4.1 Hongaarse perigrini	27
4.2 Fondsen	27
4.2.1 Fonds J.L van Frankendaal (1650).....	27
4.2.2 Fonds Van Maastricht (1706)	28
4.2.3 Fonds Van den Enden (1742).....	28
4.2.4 Fonds Breyer (1763)	28
4.2.5 Fonds Everwein (1734)	28
Hoofdstuk 5 : Conclusie	29
DEEL II : DANIEL BERNARD GZ. VERSUS IZABELLA BERNARD	30
Hoofdstuk 1 : Algemeen	30
1.1 Inleiding.....	30
1.2 Echtscheiding in de 18 ^e eeuw.....	30
1.3 Chronologisch overzicht van de gevoerde processen	31
Hoofdstuk 2 : Beschrijving van de bronnen	33
2.1 Inleiding.....	33

2.2	Transcriptie	33
2.2.1	Deel I	33
2.2.1.1	HUA 702-1 1037 1 : Kernstukken van de echtscheidingsprocedure (1738)	33
2.2.1.2	HUA 702-1 1037 2 : Processtukken van deurwaarders en Gerecht (1738), brieven en getuigenverklaringen	33
2.2.1.3	HUA 702-1 1037 3 : Processtukken van partijen (1738-1739).....	34
2.2.1.4	HUA 702-1 1037 4 : Procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard (1754).....	34
2.2.1.5	HUA 702-1 1037 5 : Revisieprocedure (1757)	34
2.2.1.6	HUA 702-1 1037 6 : Nalatenschap van Daniel Bernard	35
2.2.1.7	HUA 702-1 1037 7 : Persoonlijk archief van Daniel Bernard	35
2.2.2	Deel II	35
2.2.2.1	HUA 702-1 1036	35
2.2.2.2	HUA 702-7 3083	36
2.2.2.3	HUA 702-7 3110	36
2.3	Invalshoeken	36
2.3.1	Theologische invalshoek.....	36
2.3.1.1	Bemiddelingspogingen	38
2.3.1.2	Na het vonnis	38
2.3.2	Historische invalshoek.....	38
2.4	Bernard versus Bernard.....	39
Hoofdstuk 3 : De processen.....		41
3.1	De processen	41
3.1.1	Het echtscheidingsproces.....	41
3.1.1.1	De echtscheiding	41
3.1.1.2	De boedelscheiding	42
3.1.2	Procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard	42
3.1.3	Partijdigheid	42
3.2	Testamenten	43
3.3	De betrokken partijen	43
3.3.1	Daniel Bernard.....	43
3.3.2	Izabella Bernard.....	44
3.3.3	Overige personen	44
Hoofdstuk 4 : Conclusie		45
DEEL III : WAT ZEGT EEN NAAM?		46
Hoofdstuk 1 : Beschrijving van bronnen.....		46
1.1	Algemeen	46
1.2	Primaire bronnen	47
1.2.1	Het Utrechtse matrikel.....	48
1.2.2	Album Studiosorum.....	49
1.3	Secundaire bronnen	49
Hoofdstuk 2 : De Bernardiners		51
2.1	Algemeen	51
2.2	Opzet Namenlijst van Bernardiners.....	52
2.3	Namenlijst van Bernardiners.....	53
2.3.1	Globaal overzicht: 1763-1811.....	53
2.3.2	Globaal overzicht: 1811-1861.....	55
2.3.3	Globaal overzicht: 1861-1911.....	56
2.3.4	Globaal overzicht: 1911-1945.....	57
2.4	Interpretatie van het testament van Daniel Bernard	61
2.4.1	1761-1811	62
2.4.2	1811-1861	64
2.4.3	1861-1911	65
2.4.4	1911-1945	66
Hoofdstuk 3 : Resultaten en uitwerking van het Stipendium Bernardinum (1911-1945)		67
3.1	Algemeen	67
3.2	Hongaarse Bernardiners afkomstig uit Budapest.....	67
3.2.1	Kálmán Kállay	67
3.2.2	Lajos Munkácsy	67
3.2.3	János Tantó.....	68
3.2.4	Lajos Zsemlye	68

3.2.5	Sándor Hegyi	68
3.2.6	Endre Derzsi.....	68
3.2.7	János Zsigmond Keck.....	69
3.2.8	János Záborszky.....	70
3.2.9	János Kuli.....	70
3.2.10	Ernő Tóth.....	70
3.2.11	István Zugor.....	71
3.2.12	István Czeglédy.....	71
3.2.13	Ede Miklós Szántay.....	72
3.2.14	Kálmán Körpöly.....	72
3.3	Integratie.....	72
3.4	Andere beurzen voor theologiestudenten.....	73
Hoofdstuk 4 : Conclusie		74
SLOTCONCLUSIE		75
Samenvatting		76
Zusammenfassung.....		78
Summary		80
Összefoglalás.....		82
Lijst met afkortingen		84
Lijst met illustraties		84
Literatuur		85

VOORWOORD

Dankwoord

Het schrijven van een proefschrift gaat niet vanzelf en evenmin doe je het alleen. Er zijn daarom een aantal mensen die ik in het bijzonder wil bedanken omdat zij geholpen hebben bij het tot stand komen van deze studie.

In de eerste plaats wil ik de promotor Prof. Dr. M. Kocsev van de *Károli Gáspár Református Egyetem* te Budapest bedanken. Onder zijn eindverantwoording is deze studie tot stand gekomen.

Evenzeer gaat de dank uit naar de copromotor Prof. Dr. Ferenc Postma uit Venlo, die vanaf het begin bij het onderzoek was betrokken. Hij heeft mij steeds weer met raad en daad bijgestaan.

Ook is er een woord van dank aan Mr. A. Krikke die mij een heel eind op weg geholpen heeft bij het transcriberen van de archiefstukken, die opgenomen zijn in de bijlage: *En ghij kunt ten dien eijnde maar aan het schrijven gaan...*

Eveneens een woord van dank aan Mr. J.W. Verwijs MA die tijdens het schrijven van deze dissertatie heeft meegelezen en waar nodig juridisch commentaar gegeven.

Mevr. Edit Nagy, archivaris van het *Ráday Levéltár* te Budapest, wil ik bedanken voor haar grote hulpvaardigheid. Zij gaf me ook de gelegenheid om in alle rust in het archief te werken.

Een woord van dank is er ook voor Drs. J.G. Hilgers te Gouda en Dr. A.J.C. Verheij te Nijmegen, die deze dissertatie voor mij in het Duits hebben vertaald. Eveneens komt dank toe aan mevr. Dr. Réka Bozzay te Debrecen die de samenvatting in het Hongaars vertaalde en Ir. P.W. Schinkelshoek die zorg droeg voor de Engelse vertaling.

Een oprecht woord van dank is er voor mevr. Truus Vogelesang uit Bennebroek, die altijd bereid was om op Gurbe te passen, zodat mijn vrouw en ik niet aan tijd gebonden waren als we weer eens een dag naar het archief gingen. Ook een woord van dank aan de gemeenteleden Douwe de Wagt en Gerard van Wonderen die dan met Gurbe gingen wandelen.

Aan de kerkenraad van de Hervormde Gemeente Bennebroek ben ik dank verschuldigd voor het studieverlof.

Eveneens een oprecht woord van dank aan mijn vrouw Ankje die mij in het archief geholpen heeft bij het maken van de duizenden foto's en ook vele uren heeft geholpen bij de eindcontrole van de Transcriptie. Zij heeft ook vanaf het begin tot het eind achter deze 'onderneming' gestaan.

Tot slot wil ik Hem bedanken die mij de kracht en wijsheid heeft gegeven om dit werk te schrijven.

Bennebroek, zomer 2011

W.M. Schinkelshoek

Aanleiding en doeleinden van onderzoek

Tijdens het schrijven van mijn doctoraalscriptie over het Stipendium Bernardinum werd mijn aandacht getrokken door het echtscheidingsproces tussen Daniel Bernard Williamsz. en zijn tweede vrouw Izabella Bernard. In 1911 schreef prof. S.D. van Veen in zijn boek over *Het Stipendium Bernardinum* dat het “een echt schandaalproces” was.¹ Hij wilde er dan ook niet over uitweiden.

Dat dit proces geen schoonheidsprijs verdient, valt niet te ontkennen. Het doet enigszins denken aan het boek *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw*, van Leonard Blussé.² Toch is het de vraag of er in de archiefstukken over het echtscheidingsproces (1738-1739) of de procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard (1754-1755) niet ergens een reden door Daniel Bernard wordt genoemd voor de stichting van het Stipendium Bernardinum.

In het testament van Daniel Bernard, d.d. 18 augustus 1761, wordt de vermaking van £ 9000 fonds kapitaal genoemd voor een te stichten stipendium.^{3 4} Het was zijn wil en begeerte dat dit geld zou worden aangewend om financiële ondersteuning te geven aan “eenige van de gereformeerde soo Phaltische (te weten van de beneden Phalts, waarinne althans Manheijm de hoofdplaats is) als Ungarische studenten, dewelke haar van tijd tot tijd uijt de Phalts en Ungarijen voornoemt na deese stad Utrecht begeven mogte, omme binnen Utrecht op de Universiteitj derselver studiën in de theologie der gereformeerde religie voort te setten”.

De onderzoeksvraag is waarom Hongaren in dit testament worden genoemd en wat dit voor de theologiestudenten van het Ráday Kollégium uit Budapest⁵, die in de periode 1911-1945 het stipendium ontvingen, heeft betekend.

Om achter deze vraag te komen zijn integraal de archiefstukken over het echtscheidingsproces en van de procedure inzake de nalatenschap, die zich in Het Utrechts Archief bevinden, getranscribeerd. Deze archiefstukken zijn immers de meest fundamentele bronnen. De transcriptie ‘*En ghij kunt ten dien eijnde maar aan het schrijven gaan. Daniel Bernard Gz. versus Izabella Bernard*’,⁶ is als een bijlage bij deze dissertatie gevoegd.

Om na te gaan wat het stipendium voor de Hongaren en Zevenburgers betekende, en in het bijzonder voor de studenten uit Budapest die in de periode 1911-1945 het stipendium ontvingen, is als bijlage bij deze dissertatie een namenlijst van Bernardiners (1761-1945) toegevoegd ‘*Was ist ein Name? Liste der Studenten aus der Pfalz und aus Ungarn, die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum in Utrecht studiert haben*’.⁷

Dit proefschrift bestaat uit drie hoofddelen, voorafgegaan door een inleiding en afgesloten met een slotconclusie. De hoofddelen worden steeds afgesloten met een conclusie.

-
1. “Het lust mij niet de bijzonderheden ervan hier mede te delen. Het dient nergens toe, in allerlei vuil te wroeten, waarin toch geen kostbaarheden te vinden zijn. Bovendien zou het der reputatie van Bernard noch van zijne vrouw goed doen. Wie er meer van weten wil, kan zijne nieuwsgierigheid bevredigd vinden in het archief der gemeente Utrecht, waar vele stukken op dit proces betrekking hebbende, bewaard worden.” Zie Van Veen, 20.
 2. De hoofdpersonen, Cornelia van Nijenrode en Joan Bitter, leken in geen enkel opzicht bij elkaar te passen. Hun huwelijk onttaarde in een twintig jaar durende echtscheiding. Daarbij werden alle juridische mogelijkheden aangewend.
 3. Er zijn géén directe lijnen tussen Daniel Bernard en Hongarije bekend. Alleen indirecte aanwijzingen, zoals:
 - a) Door de bemoeienis van de Utrechtse theologische hoogleraren H.S. van Alphen en F.A. Lampe kon in het begin van de 18e eeuw een nieuwe Hongaarse bijbeluitgave worden voorbereid. Voor de nodige middelen hield Van Alphen een inzameling, waardoor een fonds gesticht kon worden. Dit zgn. *Bijbelfonds van Van Alphen* verzorgde gedurende de 18^e eeuw de uitgave van Hongaarse Bijbels. Zo verscheen op kosten van dit fonds in 1730 een Hongaarse bijbeluitgave bij Anselmus Muntendam te Utrecht. Zie Bánki, 106. Ook Daniel Bernard had te maken met de boekdrukker Anselmus Muntendam. In een brief, d.d. 18-05-1739, aan zijn schoonzoon en dochter vertelt Daniel Bernard dat door hem afbetaald is geworden aan “den boeckdrucker A. Muntendam”. Zie HUA 702-1 1037 7 [036].
 - b) In 1743 gaven de Utrechtse theologische professoren aan de vroedschap te kennen, dat een uitgevaardigd koninklijk decreet - dat de onmiddellijke terugkeer van alle Hongaren beval - onder de studenten uit Hongarije en Zevenburgen een grote beroering veroorzaakte. De professoren verzochten de vroedschap toen om bij de autoriteiten stappen te ondernemen, zodat de studenten in Utrecht mochten blijven. De vroedschap droeg vervolgens aan Jan Hendrick Strick van Linschoten, “Gecommitteerde ter Generaliteit”, op met de Raadpensionaris van der Heym en “andere Hollandsche Heeren” deze zaak te bespreken. Kort daarop berichtte de Raadpensionaris dat de studenten “tot haerl. gerustheyt en securiteit van haer nabestaanden konde bekomen een certificaat by den Baron Reyschach, Envoyé van de Koninginne van Hungaryen en Bohemen.” Zie Segesváry, 29-30. Ongetwijfeld heeft Daniel Bernard van zijn schoonzoon hierover het een en ander gehoord.
 4. Zoals in deel I hoofdstuk 4 beschreven, waren er in Utrecht vóór 1761 al een aantal beurzen voor theologiestudenten. Het fonds Everwein was al specifiek gesticht voor Hongaarse en Zevenburgse theologiestudenten te Utrecht. Het is niet bekend of Daniel Bernard de stichtster van dit fonds, Vrouwe Anna Everwein tot Sandbrink, heeft gekend. Het waren vaak oudere mensen zonder kinderen die bij testament een studiebeurs oprichtten. Maar ook rijke kooplieden en voor-aanstaande burgers gingen hier wel toe over. Daarmee lieten zij de samenleving iets na en hun naam werd aan de vergetelheid onttrokken.
 5. Sinds 1993 als theologische faculteit onderdeel van de Károli Gáspár Református Egyetem.
 6. Afk.: Transcriptie.
 7. Afk.: Namenlijst van Bernardiners.

In de *Inleiding* wordt een algemeen overzicht van het Stipendium Bernardinum gegeven in de periode 1761-1911 (hoofdstuk 1) en in de periode 1911-1945 (hoofdstuk 2). De inleiding wordt afgesloten met een algemeen overzicht over de Hongaarse stipendiaten in de periode 1911-1945 (hoofdstuk 3).

Hoofddeel I is een inleiding op het thema en gaat in op de vraag wie Daniel Bernard was. Na zijn levensloop en een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen (hoofdstuk 1) volgt een beschrijving van de verschillende perioden in het leven van Daniel Bernard (hoofdstuk 2).

Om het door Daniel Bernard gestichte stipendium in de context van de tijd te plaatsen wordt nog een overzicht gegeven van theologische stromingen aan de Utrechtse theologische faculteit (hoofdstuk 3) en andere Utrechtse beurzen voor theologiestudenten (hoofdstuk 4).

In *Hoofddeel II* staan het echtscheidingsproces en de procedure inzake de nalatenschap centraal. Deze rechtszaken met (de executeurs-testamentair van) zijn tweede vrouw Izabella hebben het leven van Daniel Bernard in belangrijke mate bepaald. En als er een antwoord te vinden is op de vraag *waarom* hij Hongaren liet meedelen in de gunst van het Stipendium Bernardinum, dan is dat naar alle verwachting ergens in de processtukken.

Hoewel de processtukken doorspekt zijn van juridisch taalgebruik en juridische betogen, gaat het in dit proefschrift vooral om de (kerk)historische kant van de zaak. En als er vermoedelijk niet veel 'krenten in de pap' zitten, kan je nu eenmaal maar het beste je hele bord leegeten. Dan weet je immers zeker dat er geen krenten achter blijven.⁸

Eerst wordt ingegaan op echtscheiding in de 18e eeuw en een chronologisch overzicht gegeven van de gevoerde processen (hoofdstuk 1). Vervolgens worden de bronnen⁹ (hoofdstuk 2) en de gevoerde processen beschreven (hoofdstuk 3).

Hoofddeel III gaat over de Bernardiners. De vraag is hoe de curatoren van het Stipendium Bernardinum het testament, d.d. 18 augustus 1761, van Daniel Bernard in de loop van de tijd hebben geïnterpreteerd. Een stipendium wordt immers gesticht met het oog op de stipendiaten. Wat betekende hun interpretatie voor de Hongaren en Zevenburgers, en in het bijzonder voor de studenten van het Ráday Kollégium uit Budapest, die in de periode 1911-1945 naar het stipendium solliciteerden? Na een beschrijving van de bronnen (hoofdstuk 1) volgt een hoofdstuk over de Bernardiners en de interpretatie van het testament van Daniel Bernard (hoofdstuk 2). Vervolgens wordt ingegaan op de resultaten en uitwerking van het Stipendium Bernardinum in de periode 1911-1945.¹⁰

Bronnen

Het belangrijkste archiefmateriaal bevindt zich in Het Utrechts Archief (HUA). Het betreft toegang 702-1, inventarisnummer 1037, en bestaat uit zeven delen. De eerste drie delen, die waarschijnlijk het vrijwel complete procesdossier bevatten, zijn:

- deel 1 : Kernstukken van de echtscheidingsprocedure (1738)
- deel 2 : Processtukken van deurwaarders en Gerecht (1738), brieven en getuigenverklaringen
- deel 3 : Processtukken van partijen (1738-1739)

Het vierde deel gaat over de Procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard (1754) en het vijfde deel over de Revisieprocedure (1757). Het zesde deel is opgesteld na het overlijden van Daniel Bernard en gaat over zijn nalatenschap. Het zevende deel bevat het persoonlijk archief van Daniel Bernard.

In deel II van de Transcriptie zijn nog opgenomen: HUA toegang 702-1, inventarisnummer 1036, en HUA toegang 702-7, inventarisnummers 3083 en 3110.¹¹

Voor de Hongaarse studenten, die in Budapest aan het Ráday Kollégium hebben gestudeerd, is het matrikel in het Ráday Levéltár te Budapest geraadpleegd, evenals *Első lelkész képesítő vizsgai anyakönyv* en het *Második lelkész képesítő vizsgai anyakönyv*.^{12 13}

-
8. Om dit proefschrift leesbaar te houden zijn opmerkingen bij de processtukken zoveel mogelijk in de annotatie van de transcriptie verwerkt.
 9. Voor een gedetailleerd overzicht van de bronnen, zie de inhoudsopgave van de Transcriptie.
 10. Er is voor gekozen om een beperkt aantal bronnen te gebruiken. Omdat de gebruikte bronnen en het archief van het Stipendium Bernardinum (ASB) géén informatie geven over de wetenschappelijke invloed van de Bernardiners in Hongarije, wordt in dit proefschrift daarop niet ingegaan. Daarvoor is aanvullend onderzoek nodig.
 11. Er is voor gekozen om de vele notariële akten met betrekking tot Daniel en/of Izabella Bernard, die zich in Het Utrechts Archief bevinden, buiten beschouwing te laten. De belangrijkste akten zijn immers al in kopie aanwezig in het procesdossier of in het persoonlijk archief van Daniel Bernard.
 12. *Első lelkész képesítő vizsgai anyakönyv* : register eerste predikantsexamen.
Második lelkész képesítő vizsgai anyakönyv : register tweede predikantsexamen.
 13. Andere geraadpleegde archieven worden in de *Transcriptie* verantwoord.

Literatuur

Het aantal Nederlandstalige artikelen over het Stipendium Bernardinum is beperkt. Het genoemde jubileumboek van S.D. van Veen uit 1911 is nog altijd hét standaardwerk over de geschiedenis van het Stipendium Bernardinum.¹⁴ Het boek is na een eeuw wel enigszins gedateerd, maar nog altijd goed bruikbaar.¹⁵

In 1957 verscheen van de oud Bernardiner D. theol. Emil Lind een gedegen studie over Daniel Bernard: *Daniel Bernard Guilamsz, Heer van Nieuw Hellevoet en de Quak. Eine Studie über den Stifter des "Stipendium Bernardinum" an der Universität Utrecht.*¹⁶

Ook moet het tweedelige werk van Johan E. Elias genoemd worden: *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. Er is gebruik gemaakt van de 2^e Editie (Amsterdam, 1963). Veel gegevens over de familie Bernard en andere Amsterdammers zijn aan dit werk ontleend.

De overige literatuur wordt in de literatuurlijst(en) vermeld.

De hier genoemde publicaties liggen ten grondslag aan dit proefschrift. In dit onderzoek worden vervolgens de primaire archivalische bronnen nader geanalyseerd en geëvalueerd.

-
14. Bij het 200-jarig jubileum van het Stipendium Bernardinum in 1961 verscheen: *De Spiritu Sancto. Bijdragen tot de leer van de Heilige Geest bij gelegenheid van het 2^e eeuwfeest van het Stipendium Bernardinum.*
 15. De artikelen over het Stipendium Bernardinum die na 1911 zijn verschenen, zijn bijna allen op het genoemde boek van S.D. van Veen gebaseerd.
 16. Sonderdruck aus "Blätter für Pfälzische Kirchengeschichte und Religiöse Volkskunde", 24. Jahrgang 1957, Heft 2.

INLEIDING

Hoofdstuk 1 : Algemeen overzicht van het Stipendium Bernardinum 1761-1911 ¹⁷

1.1 Het testament van 18 augustus 1761

Het testament van Daniel Bernard bepaalde de making van £9000 Engelse bankactiën voor een te vormen stipendium. De uitdelingen en rente waren bestemd voor studenten uit de Palts¹⁸ en Hongarije¹⁹ die aan de universiteit van Utrecht hun studie in de 'gereformeerde religie' wilden voortzetten. Studenten uit de Palts moesten hierbij voorrang krijgen. Het bestuur van het stipendium werd opgedragen aan de 'hoogleraren in de theologie der gereformeerde religie', waarbij de 'langstlevende van henlieden' als administrateur moest gaan optreden. Goedkeuring van de jaarrekening moest worden verleend door één dan wel twee heren uit het Utrechtse college van burgemeester en vroedschap.

1.2 Het Stipendium Bernardinum van 1761-1811

Over het algemeen studeerden de Bernardiners goed. Zij waren overigens wel genoodzaakt om hun best te doen. In de loop van de jaren werden de Bernardiners namelijk verplicht om tegen het einde van het studiejaar een zgn. Bernardiner-examen af te leggen. Wilde men het stipendium behouden, dan moest dit examen naar behoren worden afgelegd. En om te voorkomen dat studenten te vroeg naar hun vaderland zouden teruggaan werd besloten dat alleen zij, die niet zouden terugkomen na de zomervakantie, met behoud van stipendium drie maanden eerder mochten vertrekken. Maar ook hier geldt dat de uitzondering de regel bevestigt. Sommige Bernardiners studeerden minder gedisciplineerd. In 1776 klaagden de curatoren over het collegebezoek van sommige Paltische stipendiaten. In 1784 werd hierover weer geklaagd. Nu werd echter bedreigd met sancties.

Een veel voorkomend probleem waren de schulden, die Bernardiners maakten. Om hier wat tegen te doen werd in 1784 door de curatoren besloten dat alleen een testimonium zou worden afgegeven als men bij vertrek geen schulden bleek te hebben. De Hongaar J. Tóth (S.0815), die in 1795 een stipendium toegewezen kreeg, zou het negen jaar lang ontvangen. Hij overleed in 1816 te Utrecht en moest voor rekening van het Bernardinum worden begraven.

Ook op andere vlakken gedroegen de Bernardiners zich niet altijd naar behoren. De Paltser G.J. Hüther (S.0079) leidde een voor een theoloog onwaardig leven. Zijn stipendium werd niet meer gecontinueerd. De Hongaar J. Mohai (S.0167) vormde in 1792 wel het dieptepunt. Nadat hij het halfjaarlijkse stipendium en een viaticum had ontvangen, omdat de curatoren dachten dat hij ziek was, vertrok hij naar Amsterdam. In een herberg gaf hij al zijn geld uit en keerde vervolgens terug naar Utrecht. Hier dreigde hij, evenals zijn landgenoot G.W. Csernátóni (S.0144) in 1787, zelfmoord te plegen wanneer hij niet opnieuw geld kreeg. De theologische faculteit moest bij de Utrechtse vroedschap een verzoek indienen om hem uit de stad te verwijderen. De Paltser C.A. Wagner (S.0229) had in 1810 meer geluk. Ondanks de 'verdorven zeden' en 'verwaarlozing der studie' kreeg hij nog een kans.

1.3 Het Stipendium Bernardinum van 1811-1861

Tot 1856 zouden slechts enkele Hongaren in Utrecht verblijven; daarna jaarlijks een aantal. Aanvankelijk twee, soms drie en een enkel jaar zelfs vier.

Soms liet de situatie het niet toe dat er nieuwe Bernardiners werden aangenomen. In 1824 was 'de stand der kas de oorzaak'.²⁰ Ook in 1830 werden geen nieuwe Bernardiners aangenomen.²¹ Maar verder werden er ieder jaar één of meerdere nieuwe Bernardiners aangenomen.

Het probleem van de schulden bleef. Hoewel er in de loop van de tijd enige verbetering in leek te komen, bleven dokters- en apothekersrekeningen zeer hoog. De curatoren waren mild en uiteindelijk werden vele schulden door het Bernardinum voldaan.

17. De gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan: Van Veen.

18. Zie afbeelding 2 en 3.

19. Zie afbeelding 4.

20. Zie Van Veen, 77.

21. "Ook de Belgische opstand in 1830 heeft geld gekost aan de beurs van BERNARD. Vooreerst werd den 8 Dec. 1830 daaruit f 2.50 betaald aan den Boekdrukker ALTHEER, voor het drukken van vyftig brieven en acceptatiën, ten behoeve van de naar het leger uitgetrokkene Studenten, gewapend tot bescherming van het Vaderland." (Van Veen, 180)

1.4 Het Stipendium Bernardinum van 1861-1911

Op 1 oktober 1877 trad de nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs in werking. Met de inwerkingtreding van deze wet kwam er ook een scheiding tussen Kerk en Staat. De theologische faculteit was er nu voor de theologische wetenschap in het algemeen.

In 1866 werd bepaald dat studenten in ieder geval tot de 'reformierten oder evangelisch-unierten Kirche' moesten behoren om in aanmerking te kunnen komen voor een stipendium. Op 24 juni 1876 besloot de faculteit ook om het stipendium alleen nog maar toe te kennen aan Paltische en Hongaarse studenten.

Hoofdstuk 2 : Algemeen overzicht van het Stipendium Bernardinum 1911-1945 ²²

2.1 Het 150-jarig bestaan van het Stipendium Bernardinum

Al vroeg viel het besluit om het 150-jarig bestaan van het Bernardinum in 1911 met feestelijkheden te vieren. Het moest een feest worden met een avondreceptie, een samenkomst en een feestmaaltijd. Prof. S.D. van Veen, hoogleraar in de kerkgeschiedenis, zou een gedenkboek schrijven.

Zo'n 60 oud-Bernardiniers gaven gehoor aan de uitnodiging om de feestelijkheden bij te wonen, die te Utrecht plaatsvonden van 20-22 juni 1911. De oudste feestganger was de Hongaar Könyves Tóth uit Debrecen. Hij kwam in 1861 aan in Utrecht en vierde eveneens het 100-jarig bestaan van het Bernardinum dat jaar mee. Tijdens een van de bijeenkomsten op de eerste dag van de feestelijkheden werd in opdracht van de Duitse keizer aan de hoogleraren J.J.Ph. Valeton Jr. en S.D. van Veen een ridderorde verleend.

Uiteraard werd Daniel Bernard, de stichter van het Bernardinum, niet vergeten. Men bracht gezamenlijk een bezoek aan het graf in de Utrechtse Geertekerk. De tweede feestdag stond een boottocht op het programma: eerst naar Amsterdam en vandaar verder naar Marken en Volendam. Het was voor de deelnemers een geslaagd herdenkingsfeest om niet snel te vergeten.²³

2.2 De periode tot de Eerste Wereldoorlog

In 1912 overleed prof. J.J.Ph. Valeton Jr., administrateur van het Bernardinum van 1887-1912. Zijn opvolging verliep niet zonder slag of stoot. Hoewel de kerkelijke hoogleraar prof. T. Cannegieter sinds 1878 hoogleraar in Utrecht was en prof. S.D. van Veen, staatshoogleraar, pas sinds 1895, moest Cannegieter het afleggen tegen Van Veen. Laatstgenoemde achtte zich meer gerechtigd de functie van administrateur op zich te nemen, omdat kerkelijke hoogleraren pas in 1898 het recht kregen om als administrateur op te treden. De kerkelijk hoogleraren waren het hier niet mee eens maar lieten het er verder bij.

Later dat jaar kwam een onderzoeksrapport ter sprake, geschreven door prof. Cannegieter en prof. H. Visscher. Van Veen, die eveneens in de onderzoekscommissie zat, was echter op het moment dat het rapport geschreven werd ziek. Het resultaat van het onderzoek had er ongetwijfeld anders uitgezien als hij wel was gehoord. Een van de conclusies was dat de administratie diende te berusten bij *alle* hoogleraren. Van Veen ervoer dit rapport als een motie van wantrouwen tegen zijn persoon. Hij betrok volgens eigen zeggen het curatorium bij alle zaken. Waarom dan dit wijzigingsvoorstel? Als het een wantrouwen tegen zijn persoon was zag hij zich genooddaakt om af te treden.²⁴ Cannegieter en Visscher ontkenden dit, waarmee de zaak met een sisser afliep. De administrateur zou tevens de administratie blijven voeren.

2.3 De periode van Eerste tot Tweede Wereldoorlog

De gevolgen van de Eerste Wereldoorlog waren ook voor het Bernardinum merkbaar. Aangewezen stipendiaten konden niet komen. Paltische stipendiaten die wel gekomen waren werden gedurende het studiejaar 1914/15 naar het oorlogsfront geroepen. Twee oud-Bernardiniers sneuvelden en een ander raakte z'n rechteroog kwijt.

Aangewezen stipendiaten, die wegens de oorlog niet konden komen, werden voor het volgende studiejaar als aangenomen beschouwd. Deze toezegging werd gehandhaafd tot het einde van de oorlog.

In 1921 werd H. Visscher administrateur van het Bernardinum. Gealarmeerd door de verslechterende financiële situatie van het Bernardinum stelde hij onmiddellijk de hoogte van de toelagen ter discussie. In verband met het lidmaatschap van de Tweede Kamer in 1922 legde hij zijn functie als administrateur neer en werd opgevolgd door prof. J.A.C. van Leeuwen.

Van Leeuwen, administrateur van 1922-1930, kende ook financiële problemen. Besloten werd niet alle opengevallen plaatsen op te vullen. In de periode dat Van Leeuwen administrateur was zijn helaas vele archiefstukken weggedaan.

Een Paltische stipendiaat, die in 1930 "soms den nacht doorbracht met een vrouwspersoon", werd na een hoorzitting het stipendium ontnomen. Voor hij vertrok lichtte hij een aantal mensen op die bij het curatorium verhaal kwamen halen. Om deze mensen niet de dupe te laten worden van het gedrag van deze ontslagen Bernardiner kregen ze een vergoeding.

Een hospita van een oud-Bernardiner die in 1930 eveneens verhaal kwam halen bij het curatorium had minder geluk. Ze had vernomen dat een oud-Bernardiner, die bij haar van 1911-1914 op kamers zat, was overleden. De schuld van f 115,-, met de overeengekomen rente à 10%, kwam ze nu op het curatorium verhalen. Deze hospita, inmiddels een bejaarde

22. De gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan de notulen van het Stipendium Bernardinum. (ASB)

23. Voor een beschrijving van de feestelijkheden, zie: Jüngst. Voor de feestliederen, zie: Deutscher Verein zu Utrecht, *Fest-Lieder*.

24. Mede door toedoen van Visscher werden in 1908 Van Leeuwen en in 1912 Noordt zij benoemd. Daarmee veranderde binnen negen jaar na Visschers intrede de faculteit bijna helemaal van geloofsrichting. Zie De Jong (1982), 17-18, 21; Wiegeraad, 47-49.

vrouw, kon alle bewijsstukken overleggen. Omdat het curatorium zich niet verantwoordelijk voelde, maar wel begreep, dat de vrouw alsnog haar geld terug wilde hebben, besloot men uiteindelijk haar f 100,- te vergoeden. Er werd wel opgemerkt dat men geen precedent wilde scheppen.

Prof. A. Noordtjij, administrateur van 1930-1936, kwam in 1931 voor een onaangename verrassing te staan. De door de Universiteit ter beschikking gestelde archiefkast bleek op bevel van de secretaris van het college van curatoren van de universiteit ontruimd te zijn. Omdat er geen archieflijst bestond bleek het onmogelijk vast te stellen welke archiefstukken ontbraken. Later werd, door deze ervaring wijs geworden, alsnog een lijst opgesteld.

In deze jaren werd het curatorium vanuit Hongarije meerdere keren een bibliotheek te koop aangeboden. In de meeste gevallen werd van koop afgezien. Zo werd de bibliotheek van een Hongaarse hoogleraar na onderzoek van de catalogi beoordeeld als grotendeels zeer verouderd en dus onbruikbaar.

Het contact met de Hongaarse faculteiten te Budapest en Debrecen verliep niet altijd even soepel. In Debrecen wilde men niet de *venia docendi* aan het Utrechtse doctoraat verbonden zien. Het curatorium dreigde hierop met een uitsluiting van studenten uit Debrecen als men bij dit standpunt bleef. Blijkbaar liep het met een sisser af, want ook nadien ontvingen studenten te Debrecen gewoon een stipendium.

Door de faculteit te Budapest voelden de curatoren zich achtergesteld. De Universiteit van Leiden had in tegenstelling tot de Universiteit van Utrecht wél een uitnodiging ontvangen om zich te doen vertegenwoordigen op het eeuwfeest van de Universiteit van Budapest. Waarom deze ongelijkheid?

A. Noordtjij moest in 1936 wegens zijn gezondheid als administrateur aftreden. Hij werd opgevolgd door prof. H.Th. Obbink. Van de viering van het 175-jarig bestaan van het Bernardinum dat jaar werd afgezien. Het testament van Daniel Bernard zou dit strikt genomen niet toestaan en de viering zou tevens moeilijk zijn in te passen in de feestelijkheden van de Universiteit, die juist dan haar 300-jarig bestaan vierde. Over een reünie wilden de curatoren wel praten, maar zo verklaarden zij, "zonder ons ook maar eenigszins te binden of eenige toezegging te doen". Officiële contacten met het Duitse Rijk wilden zij blijkbaar vermijden.

Een voortdurende daling van het Engelse pond maakte het noodzakelijk dat het aantal stipendiaten werd teruggebracht. Het Bernardinum werd bovendien aangeslagen voor de zgn. dode-handbelasting,²⁵ wat een aanzienlijke aanslag op de kas betekende.

In 1938 deed zich een nieuw fenomeen voor. Vermoedelijk door armoede gedreven overrompelde een Paltische stipendiaat het curatorium door zijn moeder en zuster mee naar Utrecht te nemen. In Utrecht hadden zijn moeder en zuster het blijkbaar beter dan in de Palts. Men was er bepaald niet gelukkig mee. Besloten werd dat dit in de toekomst niet meer zou worden toegestaan. Wilde deze stipendiaat na een voldoende examen toestemming krijgen om terug te keren, dan moesten zijn moeder en zuster in Duitsland blijven.

In hetzelfde jaar vond er een hevige discussie plaats over de opvolging van H.Th. Obbink. Nog vóór zijn aftreden als administrateur in 1939 wilde hij zijn opvolging geregeld hebben. In de discussie stond de verhouding tussen staats- en kerkelijke hoogleraren centraal. Uiteindelijk werd besloten dat prof. M. van Rhijn, staatshoogleraar, tot 1 januari 1944 de nieuwe administrateur zou zijn; vervolgens zou hij voor een periode van vier jaar worden opgevolgd door J. Severijn, eveneens staatshoogleraar.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 had voor het Bernardinum directe gevolgen. Veel benoemde Paltische stipendiaten konden niet naar Utrecht komen. Ook voor de Hongaren werd het moeilijk. Toen op 10 mei 1940 in Nederland de oorlog uitbrak werden de drie nog aanwezige Paltzers door de politie opgepakt en geïnterneerd. Na de capitulatie werden zij weer vrijgelaten.

In het studiejaar 1940-1941 was er één stipendiaat, een Paltser. Dat het Duitse Rijk in oorlog was met Nederland vonden de curatoren geen reden om hem een stipendium te weigeren. Zij zagen hem niet als vijand, maar als student. Vanaf mei 1941 waren er geen stipendiaten meer in Utrecht.

25. Dode-handbelasting: in Nederland van 1934 tot 1938 een heffing op vermogens van 'onsterfelijke' rechtspersonen zoals kerken, kerkelijke instellingen en stichtingen.

Hoofdstuk 3 : Hongaarse stipendiaten

3.1 De aanvragen

3.1.1 De periode 1911-1920

In 1911 waren er vijftien Hongaarse aanvragen. De oorzaak zal de belangstelling voor het 150-jarig bestaan in de media zijn geweest van deze 'rijke' Utrechtse academiebeurs. Ondanks de belangstelling voor het Bernardinum in 1911 was het aantal Hongaarse aanvragen een jaar later al beduidend minder. In de periode 1911-1945 is dit aantal niet meer geëvenaard.

Vergeleken met de Paltische aanvragen is de geringe omvang van de Hongaarse aanvragen opvallend. De Hongaarse aanvragen kwamen vooral uit Budapest, Pápa en Sárospatak. Slechts een enkele aanvraag kwam uit Debrecen, Kolozsvár of Pozsony.

Tot de Eerste Wereldoorlog lag de leeftijd van de aanvragers voornamelijk tussen de 19 en 26 jaar. Doordat veel studenten tijdens de oorlog dienst moesten doen in het leger, liep de studie vertraging op en lag de gemiddelde leeftijd in de jaren direct na de oorlog iets hoger. Uit niets blijkt dat de curatoren in het toekennen van een stipendium de voorkeur gaven aan jongere of juist oudere studenten.

Slechts incidenteel vermeldden Hongaren het beroep van hun vader. Enige beroepen die genoemd worden zijn boer, schoolmeester en predikant. Opvallend genoeg wordt het beroep van de vader alleen genoemd om aan te tonen hoe arm men was.

De curatoren hebben een aanvraag nooit beoordeeld op de netheid van het handschrift. Voor veel aanvragers was dat maar gelukkig. De aanvragen moesten volgens de Bepalingen van 1893 in het Latijn worden ingediend. Velen schreven echter alleen hun *testimonium scholasticum* en/of *curriculum vitae* in deze taal. Het verzoek volgde dan in het Duits, Engels of Frans. Hier maakten de curatoren geen punt van. Zij maakten wel een punt van het Duitse schrift. Soms werd een aanvraag in het Nederlands ingediend. Maar dat was nog geen garantie voor de curatoren dat de aanvrager het Nederlands werkelijk beheerste.

Hoewel een bepaalde stijl van schrijven verwacht kan worden, is de overeenkomst tussen sommige aanvragen in een bepaald jaar wel heel erg groot. De aanvragers konden de toewijzing van een stipendium dan wel vergeten. Een nagenoeg identieke aanvraag van iemand die enkele jaren eerder een aanvraag indiende kon desondanks wel succesvol zijn.

Het motief voor de aanvraag van een stipendium was voor Hongaren vaak financieel. Niet onbegrijpelijk, want in deze periode was de armoede groot in Hongarije. Een beurs uit het Bernardinum was financieel erg aantrekkelijk. Tevens pleitte voor Nederland de neutraliteit.

Verreweg de meeste studenten waren volgens eigen zeggen geïnteresseerd in de Nederlandse theologie en klopten daarom aan bij het Bernardinum. Er waren echter ook opmerkelijke motivaties. Een student schreef dat hij nader kennis wilde maken met de 'Hollandse theologie' en de kerkelijke 'toestanden'. Een ander schreef dat hij graag twee zo diep religieuze en liberaal democratische volken als het Zwitserse en Hollandse wilde leren kennen. Om hun aanvraag kracht bij te zeten waren sommige studenten zeer vindingrijk. Zo schreef een Hongaarse student dat hij aan de wereldberoemde ref. Utrechtse Universiteit wilde studeren.

3.1.2 De periode 1921-1930

In 1927 de uitzonderlijke situatie voor dat er meer Hongaarse dan Paltische aanvragen werden ingediend. Voor de Hongaren betekende dit een grotere kans op een stipendium. Uit de herkomst van de Hongaarse aanvragen ontstaat de indruk dat per faculteit onderling werd uitgemaakt wie een stipendium mocht aanvragen. Of de hoogleraren of studenten dat regelden, valt niet te zeggen. In ieder geval voorkwam men dat er een te grote onderlinge concurrentie zou ontstaan. Eigenlijk werkten de curatoren dit verschijnsel zelf in de hand doordat per faculteit slechts één student een stipendium genoot.

Nog steeds werd in de aanvragen veelal op het gebrek aan geld gewezen, maar minder nadrukkelijk. Om de curatoren duidelijk te maken dat hij een serieuze, hard werkende student was, liet een Hongaar weten dat hij te Utrecht met het grootste plichtsgevoel zou arbeiden.

3.1.3 De periode 1931-1940

In de aanvragen na 1930 zijn die van twee studenten uit Zevenburgen²⁶ opmerkelijk. In een nagenoeg identieke aanvraag beriepen zij zich op de Bepalingen. Zij verzochten om een stipendium “met de door de stichter bedoelde en ook door de Bepalingen van het Curatorium voor Zevenburgers bestemde plaats”. Omdat één van beiden het jaar ervoor op zijn aanvraag geen stipendium was toegekend, probeerde hij waarschijnlijk op deze wijze de curatoren onder druk te zetten. Het was het proberen waard, maar hen werd geen stipendium toegekend.

Als gevolg van de Eerste Wereldoorlog waren er onder de Hongaarse aanvragers twee wezen. Een van hen ontving een stipendium. Dat hij een onbemiddelde wees was, die zijn ouders, een broer en een zus had verloren zal geen doorslaggevende rol hebben gespeeld; evenmin dat hij het voornemen had in Utrecht te willen promoveren. Wel zal een warme aanbeveling van prof. K. Kállay een rol hebben gespeeld.

Een andere Hongaarse student, eveneens door deze hoogleraar aanbevolen, gaf als motief voor zijn aanvraag dat de zee-lucht in Utrecht zeer zeker bevorderlijk voor zijn gezondheid zou zijn. Niet dit motief zal doorslaggevend zijn geweest om hem een stipendium toe te wijzen, maar de aanbeveling. Het ging de curatoren vooral om iemands kwaliteiten op het theologische vlak en niet om de vraag hoe zielig iemand was.

3.2 De stipendiaten

Gewoonlijk kwamen de stipendiaten in september in Utrecht aan. Na zich eerst bij de administrateur gemeld te hebben, schreven zij zich voor de colleges begonnen in bij de Universiteit. Vaak deden zij dit gezamenlijk. Later werd het een taak van de senior der Bernardiners. Deze senior of mentor was de langst in Utrecht verblijvende Bernardiner met leidinggevende capaciteiten. Een belangrijke taak van de senior was het helpen zoeken naar een kamer. Hij werd door de curatoren aangewezen. Het ene jaar trad een Paltser als senior op, het andere jaar een Hongaar.

De Bernardiners waren aanvankelijk verplicht om lid te zijn van *Voetius*, een in 1899 opgerichte gereformeerde theologen studentenvereniging. Maar toen de ethisch orthodoxe prof. H.Th. Obbink administrateur was, werd dit voorschrift aangepast. Hij stelde: “Het is voorgeschreven, dat zij lid zijn van een theologisch gezelschap en volstrekt niet de bedoeling, dat allen in *Voetius* gaan. Het is zelfs beter, dat zij zich in verschillende disputen verspreiden”. Een andere vereniging waar de Bernardiners lid van waren was *‘Der Convent der deutschen und ungarischen Studenten zu Utrecht’*.

Onder de stipendiaten waren verschillende veelbelovende studenten. In het bijzonder moet de naam van L.J. Pap (S.1058) uit Debrecen genoemd worden. In februari 1931 werd hem alsnog een stipendium toegekend. Hij werkte zeer hard en behaalde uitstekende resultaten. In juni 1932 legde hij het doctoraalexamen af. Reeds in 1933 promoveerde hij. Voor zo’n begaafde student had het curatorium dan ook zeer veel over. Het Bernardinum droeg de promotiekosten en hem werd tevens een studiereis naar Palestina en Egypte aangeboden. Pap was echter niet de enige Bernardiner die in de periode 1911-1945 promoveerde; wel de enige die in Utrecht promoveerde. Verschillende andere Bernardiners deden in Utrecht doctoraalexamen.

Soms moesten stipendiaten vanwege ziekte hun studie in Utrecht afbreken en weer naar huis gaan. In 1912 was er een Paltische stipendiaat die een aantal maanden niet in staat was om te studeren, omdat hij onder de Stichtse tram ten val kwam en zijn been ernstig bezeerde. Minder goed liep het in 1933 af met een andere Paltische student. Hij overleed ten huize van zijn ouders. Hij werd 23 jaar oud. Twee jaar later overleed een Paltische student als gevolg van een tragisch ongeluk. Hij werd vlak bij het ouderlijk huis op een spoorwegovergang overreden door een sneltrein.

26. Zevenburgen/Transsylvanië/Erdély: regio die een groot deel van het huidige noorden en westen van Roemenië beslaat. Zevenburgen maakte lange tijd deel uit van het Koninkrijk Hongarije en was vanaf de Slag bij Mohács (1526) tot aan het begin van de 19e eeuw feitelijk het enige deel van Hongarije dat zijn autonomie had weten te behouden.

DEEL I : DE VOORGESCHIEDENIS VAN HET STIPENDIUM BERNARDINUM

Hoofdstuk 1 : Algemeen overzicht

1.1 Levensloop van Daniel Bernard

Hier volgt een chronologisch overzicht van de levensloop van Daniel Bernard:²⁷

1676	gedoopt te Frankenthal (22 oktober) ^{28 29 30}
1688/1689	vlucht naar Amsterdam ³¹
1699	als assistent met het schip “de Roskam” voor de Kamer van Amsterdam in Indië aangekomen
1706	huwelijk met Dina Maria Leydekker (14 januari)
1706	geboorte van dochter Johanna Anthonia Bernard (10 september)
1707	als koopman werd hij tweede in de Westzijdse pakhuizen te Batavia (20 mei)
1707	geboorte van zoon Melchior Bernard (11 november)
1708	koopman en eerste suppoost op het comptoir-generaal (20 juli)
1708	boekhouder-generaal (30 november)
1709	president van boedelmeeesters te Batavia (15 oktober)
1710	gouverneur en directeur van de kust van Coromandel ³² (6 augustus nam hij het bestuur over)
1712	geboorte van zoon Guiljam Bernard (26 november 1712)
1712	overlijden van Dina Maria Leydekker te Negapatnam (2 december)
1714	verzoek om ontslag afgewezen (6 februari)
1715	naar Batavia
1716	bij resolutie naar Amsterdam teruggekeerd (7 augustus)
1718	huwelijk, buiten gemeenschap van goederen, met Izabella Bernard (10 januari) ³³
1719	domicilie te Utrecht (13 juni)
1724	heerlijkheid Nieuw-Helvoet en de Quack gekocht
1732	mutueel testament van Daniel en Izabella (7 april) ³⁴
1736	nader testament van Izabella op 16 maart 1736 te Utrecht gepasseerd ³⁵
1738-1739	echtscheidingsprocedure voor het Gerecht van Utrecht
1753	overlijden van Izabella te Utrecht (7 juli)
1754-1755	procedure inzake de nalatenschap van Izabella
1761	testament van Daniel (18 augustus)
1761	overlijden van Daniel te Utrecht (1 september)

27. Voor dit chronologische overzicht is gebruik gemaakt van: De Lange; Lind; Wijnaendts van Resandt (1944), 106-107.

28. Niederländisch Kirchenbuch, fol. 143 en 147, in: Lind, 49.

29. Volgens de vermelding op zijn grafsteen is Daniel Bernard geboren op 27 oktober 1676. Zie Van Veen, 13.

30. In de Palts werd in 1615 de Gregoriaanse kalender ingevoerd: op 13 december volgde 24 december. In protestantse landen handhaafde men echter nog lang de oude Juliaanse kalender naast de Gregoriaanse. De Gregoriaanse kalender werd in Utrecht pas in 1700 ingevoerd: op 30 november volgde 12 december.

Dat kan verklaren waarom Daniel Bernard volgens het Niederländisch Kirchenbuch op 22 oktober is gedoopt en volgens Van Veen op 27 oktober is geboren. Zie Bakhuizen van den Brink, III, 215; Grotefend, 27.

31. In november 1688 werd Frankenthal door de Fransen veroverd, in het voorjaar van 1689 gesloopt, en in september 1689 in brand gestoken en volledig verwoest. Daniel zal dus in 1688 of 1689 als vluchteling naar Nederland zijn gekomen.

32. Coromandel stond bekend om de edelstenen die er vandaan kwamen. Ook was het een van de belangrijkste productiegebieden van textiel. Verder betrof de VOC grote hoeveelheden rijst, ijzererts, hennep en daaruit gevlochten kabels en touw uit deze streek. Een andere specialiteit was het smelten van goud en het slaan van munten. Zie Wennekes, 197-201.

33. Transcriptie § 4.5.

34. Als er geen kinderen uit dit huwelijk worden geboren, dan zijn beiden wederkerig volledig erfgenaam. Transcriptie § 4.6.

35. Dit aanvullend testament is naar aanleiding van een prelefaat in een vierde part van de nalatenschap van haar kort tevoren overleden zus Maria Bernard, waarvan het vruchtgebruik voor Izabella is en zij naar eigen goeddunken testamentair beschikken mag. Transcriptie § 4.9 en § 4.22.

1.2 Belangrijkste gebeurtenissen

Hier volgt een chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen die in de Transcriptie worden genoemd:^{36 37}

1726		contact tussen Daniel Bernard en Hester Bernard verbroken ³⁸
1729		contact tussen Daniel en Maria Bernard Jansd. verbroken ³⁹
1730	30 augustus	brief van Daniel aan zijn broer Johannes over openstaande schuld bij de heer Jan Bernard ⁴⁰
1730-1735		van november 1730 tot februari 1735 is Daniel meest dagelijks ten huize van de Vrouwe van Bunnik bezig geweest met het nazien van papieren van haar overleden man ⁴¹
1732	juli	Hester Bernard, weduwe Willem d'Orville, overleden ⁴²
1734	10 juni	de heer en mevrouw Van Beaumont, nevens drie neven Van Goens, te eten ⁴³
	2 juli	Izabella zou tegen Jan Andries Bernard hebben gezegd van Daniel te willen scheiden ⁴⁴
1735	13 januari	ongeluk aan de Nieuwersluis, in het bijwezen van de oud-burgemeester van Utrecht Hendrik van Soestdijck ⁴⁵
1737	5 juni	zware stortregen
	5, 8 december	gesprekken Daniel met Gideon Boudaan en Joannes Alexander Röell ^{46 47}
	26 december	door Izabella ingehuurd meid door deurwaarder Hendrik van der Mark uit huis gezet ⁴⁸
1739	mei	Izabella kondigt aan dat ze gaat wonen op de hoek van het St. Pieterskerkhof te Utrecht, in de woning waarin de heer Burman heeft gewoond ⁴⁹

36. In een persoonlijk archief, HUA 702-1 1037 7, hield Daniel Bernard alle gebeurtenissen tot op de dag nauwkeurig in een kalender bij. Deze gebeurtenissen bepaalden in belangrijke mate zijn leven. Maar als alle ergernissen, scheldpartijen, pesterijen etc. buiten beschouwing worden gelaten, dan blijven er niet veel bijzondere gebeurtenissen over. Vele vermeldingen gaan vaak ook nog over een en dezelfde gebeurtenis.

37. De gevoerde processen worden in een apart chronologisch overzicht weergegeven.

38. Transcriptie § 7.1.26.

39. Transcriptie § 7.1.26.

40. Transcriptie § 7.1.28.

41. Transcriptie § 7.5.2.

42. Transcriptie § 7.3.1.

43. Transcriptie § 7.3.1.

44. Transcriptie § 7.3.1.

45. Transcriptie § 7.3.1.

46. Transcriptie § 7.1.35 en § 7.1.36.

47. Op 8 december 1737 heeft Daniel Bernard eveneens tegen Izabella gezegd dat hij, door haar schandelijke handel, niet langer aan een tafel kon of wilde eten, "en dat sij in eene andere kaamer haar tot haar genoeg soude kunnen laten bedienen". Zie HUA 702-1 1037 7 [075].

48. Transcriptie § 7.1.38.

49. Transcriptie § 3.11.1.

Hoofdstuk 2 : Verschillende perioden in het leven van Daniel Bernard

2.1 Palts

In de Transcriptie heeft Daniel Bernard het alleen over de Palts in een brief, d.d. 30 augustus 1730, aan zijn broer Johannes⁵⁰ en in zijn testament van 1761.⁵¹

In dit testament hebben Paltische studenten de voorkeur boven Hongaarse, “en sulx eeniglijk uijt hoofde en ter sake den testateur geboren is in gemelte keurvorstendom en dat in de stad Frankenthal”. Als een nuchtere constatering wordt het vermeld.

In de brief aan Johannes schrijft Daniel dat hun vader aan de oude heer Jan Bernard, wiens dochter met de heer Coymans getrouwd is geweest, nog steeds een schuld heeft, “en vanwegens onse fatalitjten die wij in de Palts ontmoed hadden, bij sijn testament geordoneerd hadde, dat wij als erfgenaamen van onsen vader saaliger wegens die verschuldiging niet hart moesten gevallen werden”. Blijkbaar had de familie schulden gemaakt. Het is niet bekend of dit door de gebeurtenissen in de Palts is gebeurd, of om een nieuw leven in Amsterdam op te kunnen bouwen.

Het is opmerkelijk dat Daniel verder nergens, voor zover bekend is, over zijn tijd in de Palts iets heeft geschreven. Over zijn jeugd is niets bekend. Evenmin is bekend of hij nadien ooit nog terug is geweest in de Palts of dat hij daar nog kennissen of vrienden had.

De overige gegevens die we over de Paltische tijd van Daniel Bernard hebben komen uit het *Kirchenbuch der niederländischen Gemeinde Frankenthal*.⁵² Hij is op 22 oktober 1676 gedoopt en zijn zus Johanna Charlotte op 27 december 1685. Zijn oudere broer Johannes komt niet in dit register voor. Waarschijnlijk was die al geboren voor de familie zich in Frankenthal vestigde.^{53 54 55}

2.2 Amsterdam

Over de tijd die Daniel Bernard vervolgens in Amsterdam doorbracht is weinig tot niets bekend. Zijn moeder was een dochter van de Amsterdamse koopman Paulus de Hulter en hertrouwde later met Johannes Mels,⁵⁶ een luitenant die in 1723 overleed.⁵⁷

Gezien zijn latere carrière bij de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) is het aannemelijk dat Daniel in Amsterdam in een groot handelshuis heeft gewerkt.^{58 59} Er is in ieder geval geen bewijs dat hij theologie gestudeerd heeft.

2.3 Indië

In de Transcriptie gaat het over de tijd in Indië vooral om te bewijzen dat Daniel Bernard en zijn eerste vrouw Dina Maria Leydekker een goed huwelijk hadden. Zij overleed op 2 december 1712 te Negapatnam.

In een brief, d.d. 27 oktober 1724,⁶⁰ verklaart Dirck van Cloon over dit huwelijk dat hij, “voor zooverre de eere gehad hebbe U Edelens samenlevinge te deser custe van nabij te zien, en bij te wonen, nooit anders heb konnen vermerken, nog vernemen dan een volmaakte harmonie, wederzijdse opregte liefde en tederheid voor den anderen, waarvan haar Edele op desselfs dood bedde met haar stervende lippen seer veele kragtige betuijgingen aan de omstanders en mij gegeven heeft, ter occasie dezelve haar laaste vaarwel, en ziels versugtinge aan U Ed. uijtboezemde”.⁶¹

Ook Joannes Spits verklaart in een brief, d.d. 23 oktober 1724, dat hij “nooijd direct nog indirect iet gesien off gemerkt te hebben dat sweemen soude na onlusten tusschen Uw E.E. Agtb. en haar Ed. geswegen van een quade huijshoudinge, die wel en seker wete, en geensinds geweest is, integendeel de volmaaktheid sterfflingen mogende worden toegeschreven”.⁶²

Dina Maria Leydekker was een dochter van de in 1701 gestorven Melchior Leydekker, doctor in de theologie en geneeskunde,⁶³ en Anthonia van Riebeeck.⁶⁴

50. Transcriptie § 7.1.28.

51. Transcriptie § 8.1.

52. Zie Lind, 48-49.

53. Voor de herkomst van de familie Bernard, zie: Van Veen, 9; Lind, 46-50; De Lange, 100-101.

54. Voor de stamboom van de familie Guiliam Bernard, zie: Van Veen, bijlage II; Lind, Anlage III.

55. Zie ook de voetnoten in de Transcriptie voor informatie over personen en familierelaties.

56. Het is niet bekend wanneer Guiliam Bernard, de vader van Daniel, stierf.

57. Zie De Lange, 102.

58. Zie Van Veen, 15.

59. Om deze veronderstelling te kunnen onderbouwen is verder archiefonderzoek nodig.

60. De datering van deze en de volgende brief is veelzeggend. In 1724 waren er blijkbaar al wrijvingen tussen Daniel en Izabella Bernard.

61. Zie HUA 702-1 1037 7 [354].

62. Zie HUA 702-1 1037 7 [358] en [359].

Op 2 december 1712 overleed Dina Maria Leydekker. Dat was kort na de geboorte van Guiljam.^{65 66} Haar overlijden moet grote impact op Daniel hebben gehad, want op 6 februari 1714 werd zijn verzoek om ontslag door de Indische Regeering afgewezen.⁶⁷ Dat ontslag zal hij niet voor niets hebben aangevraagd.

In Indië zal het vermogen van Daniel aanzienlijk zijn toegenomen. In het relaas van deurwaarder W. van Vloten,⁶⁸ d.d. 29 mei 1739, worden nog een aantal goederen genoemd waarbij Daniel aantekent dat dit goederen zijn, “die door mij uit India gebragt, tsedert mijn trouwen uit India ontvangen, alhier ingekogt, en oock de japon door mij gedragen. Dewelke alle aan haar [= Izabella] in bewaringe gegeven sijn”.⁶⁹

Uit de huwelijksvoorwaarden van Daniel en Izabella, d.d. 10 januari 1718, blijkt eveneens dat zij beiden niet onbemiddeld waren toen zij trouwden.⁷⁰ Hetzelfde valt op te maken uit hun gezamenlijk testament van 7 april 1732.^{71 72}

2.4 Amsterdam

In 1716 keerde Daniel terug naar Amsterdam. Hij had in Indië blijkbaar zulke goede zaken gedaan, dat hij - nog maar 40 jaar oud - kon gaan rentenieren. Op 10 januari 1718 trouwde hij te Amsterdam met een 41-jarige nicht, “juffrouw Isabella Bernard, meerderjarige jonge dogter, woonende binnen deeze stad”.^{73 74}

Uit de Transcriptie valt op te maken dat Izabella geen schoonheid was om te zien. Ze was bijziende⁷⁵ en droeg een bril.⁷⁶ Volgens Izabella waren de ‘gezichten’, waaraan Daniel zich later zo zou ergeren, hiervan een gevolg.⁷⁷

In de nalatenschap van Daniel wordt een opgave gedaan van geld, goederen, aandelen enz. die Izabella in hun huwelijk inbracht.⁷⁸ In het “Seventiende capittul” worden ook de uitgaven voor hun ondertrouw en trouwdag verantwoord.

In dit hoofdstuk worden eveneens uitgaven vermeld over de jaren 1716-1718. Het betreft belastingen voor het “het hujs de Goudsblom, staande binnen Amsterdam, over den jaere 1716 en 1717, als weegens den 8e penning over 1716. [...] En wegens landtaarn, brandspuijt, emmer en straatgeld, mitsgaders het sirculeren en suijveren den wateren”.⁷⁹

Izabella had aan geld en goed geen gebrek. Zij moet een onbezorgd leven hebben gehad vóór zij met Daniel in het huwelijk trad. Voor Daniel leek zij een goede partij. Maar ook andersom. Met haar rijke neef Daniel kon ze in principe de toekomst met vertrouwen tegemoet zien.

2.5 Utrecht

Het is niet bekend waarom Daniel en Izabella in 1719 naar Utrecht zijn verhuisd. Op 13 juni 1719 betrokken zij een huis aan de noordzijde van het Janskerkhof.⁸⁰ Daniel zou daar tot zijn dood blijven wonen.

Al spoedig moeten er wrijvingen zijn ontstaan tussen Daniel en Izabella.⁸¹ Het is niet helemaal duidelijk waardoor. Izabella zal zich zeker in haar vrijheid beknot hebben gezien. Zij kon niet meer gaan en staan waar zij wilde. Zij had immers niets te

63. Zie Troostenburg de Bruijn, 258-259.

64. Dina Maria Leydekker was een kleindochter van Jan van Riebeeck, stichter van Kaap de Goede Hoop.

65. Dit was kort na de geboorte van Guiljam Bernard. Die werd namelijk geboren op 26 november 1712. Het is dus niet ondenkbaar dat het overlijden van Dina Maria Leydekker een gevolg is van complicaties bij de geboorte van Guiljam, evenals het feit dat Guiljam ‘nooit scherpzinnig is geweest’. Zie HUA 702-1 1037 1 [146].

66. Daniel Bernard en Dina Maria Leydekker hadden ook een zoon die nog geen twee jaar oud is geworden. Abraham Bernard werd op 27 augustus 1711 geboren te Negapatnam en stierf aldaar op 1 juli 1713.

67. Zie Wijnaendts van Resandt (1944), 106.

68. W. van Vloten trad op namens Izabella Bernard.

69. Zie HUA 702-1 1037 3 [193].

70. Transcriptie § 4.5.

71. Transcriptie § 4.17.

72. Daniel Bernard legateert bijvoorbeeld aan “zijn kleinzoon Daniel Jan Strick, alle de medailles, ende uijtlandze penningen ende munten, zoo goude, silvere, kopere, vergulde ende loode penningen, ende voorts generalijk alle zodanige als bij den heer testateurs overlijden in zijn boedel zullen worden bevonden”. Zie HUA 702-1 1037 4 [110].

73. Zie HUA 702-1 1037 4 [032].

74. Zie Van Veen, 17.

75. Zie HUA 702-1 1037 1 [209].

76. Daniel wijst erop “dat zij zelfs in den donker zeer wel kan zien, ja, de courant noch zonder brille lezen”. Zie HUA 702-1 1037 1 [050].

77. “En wat de gezichten betreft waerover den gerequireerden telkens de requirante choqueert, dienaengaende heeft hij voor het trouwen geweeten wat gezicht zij hadde en hoe dat zij zeer stikziende of kort van gezicht is; dat in die tijd de requirante zelve hem genoeg gezegt heeft dat zij van de aggrementen van de natuur niet rijkelijk was begaeft, waeromme het naderhand niet behoorlijk was haer daerdoor te versmaeden.” Zie HUA 702-1 1037 1 [105] en [106].

78. Zie HUA 702-1 1037 6.

79. Zie HUA 702-1 1037 6 [207] en [208].

80. Zie HUA 702-1 1037 4 [043].

zoeken in de keuken,⁸² het koetshuis,⁸³ en de stal.⁸⁴ Als Izabella 's avonds de deur uit wilde, mocht zij niet alleen over straat. Zij hadden immers niet voor niets een koets.⁸⁵

Er waren ook bepaalde verwachtingen waaraan zij niet kon of wilde voldoen. Ten opzichte van het personeel diende zij zich te gedragen als de vrouw des huizes. Daarbij paste geen informele omgang als ze "ordre onder het volk" wilde houden.⁸⁶ Wanneer Daniel met een of meerdere personen op zijn kamer in gesprek was, dan had Izabella "doorgaans de gewoonte" om aan de deur van die kamer te staan luisteren. Daniel was van deze "schandelijke gedoentens" duidelijk niet gediend.⁸⁷

De kinderen waren eveneens een bron van conflicten. Hoewel Daniel veel om zijn kinderen gaf, werd niet alles van ze geaccepteerd. Volgens Daniel behandelde hij zijn kinderen niet anders "dan overeenkomstig met de plicht van een eerlijke, braeve en getrouwe vader".^{88 89} Zo heeft hij zich over zijn zoon Melchior "als een welmenende vader" dadelijk ontfermt, "hem alles vergeven en wederom in zijne vaderlijke liefde aengenomen".⁹⁰

Izabella zag het anders. Volgens haar maakte Daniel zelf zijn kinderen zo 'baloorigh'.⁹¹ In een brief, d.d. 5 oktober 1734, zou Melchior zijn vader echter vragen om de door hem "begaane fouten te willen vergeven, en uw vaderlijk hart mijn dog niet langer te onttrekken".⁹² Ook de dochter en schoonzoon van Daniel, Johanna Antonia en Jan Hendrik Strick van Linschoten, zouden verklaren dat "omtrent zijne saamentlijke kinderen altoos gehandelt heeft als eene trouwhertige en welmeenende vader".^{93 94}

Daniel leefde met verschillende familieleden op gespannen voet. Met zijn zwager, Daniel Bernard, Heer van Cattenbroek, verliep het contact stroef. Met zijn schoonzussen, Hester Bernard, weduwe d'Orville, en Jonkvrouw Maria Bernard Jansz. werd het contact verbroken. En ook de verstandhouding met zijn zwager Mr. Rijklof Michael van Goens liet in 1732 te wensen over.^{95 96}

Hoewel de verhouding tussen Izabella en haar zussen in het verleden niet altijd even vreedzaam was,⁹⁷ stonden zij wél achter haar. Dat maakten zij Daniel 'fijntjes' duidelijk in hun testament. Hester Bernard bepaalde namelijk dat "van het capitaal d' effecten haar [= Izabella] te beurt te vallen, worden gelegd in mijn kleinste ijzere kist die [ik] haar daartoe legateer, verblijven ten huise van mijn broeder soon, neeff Jan Bernard".^{98 99}

-
81. Op 29 april 1722 kreeg Daniel Bernard een 'konkel brief' van Izabella in handen, die was geadresseerd aan "d' eersame jonge dogter Bernardin Henderinne Springlie, ten huise van den Weled. heer, de heer Coole Brant, woonende op de Heeregragt bij de Reguliersgragt tot Amsterdam". Zie HUA 702-1 1037 7 [001].
In een smeekschrift, door haar met een plechtige eed bekrachtigd, verklaarde Izabella vervolgens "voortaan haar nimmermeer in dusdanige vuijligheden te sullen inlaaten". Zie HUA 702-1 1037 7 [051].
Het is de vraag of het een 'slip of the pen' was, of een voorbode van wat komen zou.
 82. Zie bijv. HUA 702-1 1037 1 [088] en HUA 702-1 1037 7 [058].
 83. Zie bijv. HUA 702-1 1037 2 [197].
 84. Zie bijv. HUA 702-1 1037 1 [046].
 85. Zie bijv. HUA 702-1 1037 1 [046].
 86. Zie HUA 702-1 1037 1 [002].
 87. Zie HUA 702-1 1037 2 [186].
 88. Zie HUA 702-1 1037 1 [145].
 89. In zijn dupliek in conventie en repliek in reconventie, d.d. 27-02-1738, stelt Daniel "dat hij geen geld heeft ontzien om dezelve eene goede educatie te geven, de zoonen tot de studie aengezet, daertoe particuliere instructiën doen hebben en niets laeten manqueren van hetgeen dezelve dienstig was, mitsgaders dat hij daeraen wel 2000 guldens en somtijds meer in het jaer te kosten heeft gelegd, hetwelk geen vader doet die het welwezen zijner kinderen niet ter herte gaet". Zie HUA 702-1 1037 1 [145].
 90. Zie HUA 702-1 1037 1 [146].
 91. In Dupliek in reconventie, d.d. 13-05-1738, verklaarde Izabella over Daniel dat hij "om het minste opgevatte ongenoegen zich zoverre in zijne haastigheeden toegaf, dat hij niet ontzagh zijne kinderen met het hoofd op de grond te stooten, en bij het hair langs de grond te sleepen en diergelijks, alsmede een doodelijke haat op te vatten tegens diegeene die de kinderen uijt commisseratie in haare nood zogten te adsisteren". Zie HUA 702-1 1037 1 [249].
 92. Zie HUA 702-1 1037 2 [288].
 93. Zie HUA 702-1 1037 7 [388].
 94. In dezelfde getuigenverklaring stellen zij "dat den requirant zijne beijde zoonen buijten het huise en onder het oogh van een pedagoog besteld heeft, onder die hoope, dat dezelve daardoor betere leijdinge zoude kunnen erlangen dan ten zijne huise, terwijl den requirant menigmaal betuijgd heeft, doorgaans tot zijn hertelijke leetweezen ontwaard te hebben, dat mevrouw Isabella Bernard dezelve zijn zoonen telkens op het vrindelijkste quam te ontmoeten en als onder de armen te grijpen en alzo in derzelve quaad te sterken, zoodra hij requirant dezelve volgens zijn vaderlijke verplichtinge bij geval over het een ofte ander misdrijf gestraft hadde". Zie HUA 702-1 1037 7 [388].
 95. Zie HUA 702-1 1037 4 [138].
 96. Zie ook Van Veen, 17-18.
 97. In een getuigenverklaring, d.d. 13 mei 1738, stelde Jan Hendrik Strick van Linschoten dat hij van Daniel Jan Bernard, Heer van Cattenbroek, gehoord had dat Izabella "althoos gewoon was geweest met knorrigheeden en oneennigheden met haar susters te leeven, dus ofte diergelijcke woorden in substantie". Zie HUA 702-1 1037 7 [415].
 98. Zij voegde daar nog aan toe: "Ingevalle mijn suster quame tot een vrije staat ofte weeduwe wordende, van alsdan af, sal het verband eijndigen, d' effecten daarvan ontheft sijn".
 99. Zie HUA 702-1 1037 7 [011].

Ook Maria Bernard Jansd. liet niets aan het toeval over.¹⁰⁰ Daniel zou nooit mogen beschikking over haar nalatenschap aan Izabella.

Daniel Bernard verkeerde in Utrecht in de hoogste kringen, zoals bijv. zijn omgang met de oud-burgemeester van Utrecht, Hendrik van Soestdijck, aantoon. Zijn schoonzoon, Mr. Jan Hendrik Strick, Heer van Linschoten en Polanen etc., was Raad in de vroedschap van Utrecht, en zijn neef, Mr. Daniel Francois van Goens, was Raad ordinaris 'in den Edele Hove dezer Provincie'.

Toch schijnt Daniel in Utrecht geen openbare functie meer gehad te hebben. Over zijn sociale leven is weinig bekend. Na zijn overlijden werd hij bijgezet in zijn grafkelder in de Geertekerk te Utrecht en in 1948 werd zijn grafsteen naar de Buurkerk overgeplaatst.

100. Maria Bernard bepaalde in haar testament dat "gemelde vrouwe Isabella Bernard alle de goederen, gelden en effecten uijt kragte van de gemelde institutie van de testatrice te erven, zelfs alleen en bujten directie van den gemelden haaren heer en man sal moeten administreeeren; [...] dog dat sij staande het leven van denselven haaren heer en man, deselve goederen, gelden en effecten niet sal mogen verkoopen, belasten, verteeren, nog veralieneeren. Niettemin sal deselve echter daarover bij uijterste wille mogen disponeeren, soo en in dier voegen als haar welgevallen en goedducken sal, gelijk deselve soo haast haaren voornoemden man overleden sal wesen over de gemelde erffnisse, oock bij haar leven vrij en liber sal mogen disponeeren." Zie HUA 702-1 1037 7 [015] en [016].

Hoofdstuk 3 : Theologische stromingen aan de Utrechtse faculteit ¹⁰¹

Na de invoering van de Wet op het Hoger Onderwijs op 1 oktober 1877 vond er een herschikking plaats van leerstoelen. Eindelijk kreeg Utrecht de lang verwachte vierde leerstoel. Op deze leerstoel werd J.J.Ph. Valetton als hoogleraar in de oudtestamentische vakken benoemd. Hij zou deze leerstoel uiteindelijk 34 jaar bekleden.

Bij het Nieuwe Testament werd J.I. Doedes na zijn emeritaat in 1888 opgevolgd door J. Cramer, die na zijn overlijden in 1895 weer werd opgevolgd door J.M.S. Baljon.

In 1888 werd H.G. Kleyn hoogleraar kerkgeschiedenis. Na zijn overlijden in 1896 werd hij opgevolgd door S.D. van Veen.

Vanaf 1883 werden godsdienstgeschiedenis, godsdienstwijsbegeerte en zedenkunde gegeven door G.H. Lamers.

Voor de systematische vakken werd in 1878 de rechtzinnige J.H. Gunning jr. benoemd. Hij had bezwaren en bedankte echter. Toen hij opnieuw werd voorgedragen, waren zijn aanvankelijke bezwaren verdwenen. De synode koos toen echter de als evangelisch bekend staande T. Cannegieter, die zich later in de moderne richting zou ontwikkelen.

De benoeming van kerkelijke hoogleraren werd in de nieuwe *duplex ordo*¹⁰² een kerkelijke aangelegenheid. Een door de provinciale kerkbesturen samengestelde commissie droeg drie personen voor elke leerstoel voor, waaruit de hervormde synode kon kiezen. In de praktijk werd de uitslag dikwijls beïnvloed door richtingtegenstellingen.

In de praktijk trok de Utrechtse faculteit meer dan de andere faculteiten studenten aan van rechtzinnige huize. Toch bleek dit weinig invloed te hebben op het benoemingsbeleid. Aanvankelijk overheerste namelijk onder de kerkelijke hoogleraren de evangelische richting, en later de ethische.

Onder de studenten was de ethische prof. Valetton het meest geliefd. Tot zijn dood in 1912 heeft hij zijn stempel op de faculteit gedrukt. Daardoor kon de ethische richting zich in Utrecht steeds meer profileren.¹⁰³ Hierdoor kwam er ook meer aandacht voor de literair-kritische bijbelbeschouwing.

Een reactie bleef niet uit. In 1867 waarschuwde J.Ph. Hoedemaker¹⁰⁴ al voor de ethische bijbelbeschouwing. Ook Abraham Kuyper liet zich niet onbetuigd door de ontwikkelingen in Utrecht te veroordelen en de Utrechtse orthodoxie zwart te maken. Dit leidde tot een afnemend studentenaantal, vooral toen in 1880 de Vrije Universiteit (V.U.) van Kuyper haar deuren opende.¹⁰⁵ Door de Doleantie¹⁰⁶ kwam de concurrentie tussen de V.U. en Utrecht ten einde.¹⁰⁷ Tegen 1900 was in Utrecht het aantal theologiestudenten al weer gestegen tot boven de 200.

Na het plotseling overlijden van prof. Lamers in 1903 zette Abraham Kuyper, die toen minister van onderwijs was, zich persoonlijk in voor de benoeming van een rechtzinnige geestverwant. In dat jaar werd in deze vacature H. Visscher benoemd.¹⁰⁸ Ook werden geestverwanten benoemd in 1908 in de vacature Baljon (nieuwtestamentische vakken),¹⁰⁹ in 1912 in de vacature Valetton (oudtestamentische vakken),¹¹⁰ en in 1931 in de vacature Visscher.¹¹¹

Ook in de vacature van Van Veen werd aan de mening van faculteit en curatoren voorbijgegaan. In deze vacature werd in 1921 J.A. Cramer benoemd.¹¹² Het gevolg was dat de faculteit in de eerste decennia van de 20e eeuw aanzienlijk van kleur veranderde.

In de periode tussen de beide wereldoorlogen lag in Utrecht het accent vooral op bijbelstudie.¹¹³ Rond 1920 waren er nog maar zo'n 100 theologiestudenten in Utrecht, die zich vooral voorbereidden op het predikantschap. In de jaren 20 van deze eeuw kwam er ook steeds meer aandacht voor de dialectische theologie.¹¹⁴

Toen van Rhijn verantwoordelijk werd voor de Utrechtse kerkelijke opleiding drong hij bij de hervormde Synode aan op vernieuwing van de predikantsopleiding. De Synode kon echter niet tot een besluit komen, zodat alles bij het oude bleef.

In de tweede helft van de jaren 20 van de 20^e eeuw nam het aantal theologiestudenten ook weer toe. Ook kwamen er diverse theologische disputen bij, zoals *Koinoonia* (1925), *Septimum* (1929) en *Sola fide* (1935).

101. De gegevens voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan: De Groot, 48-64.

102. Zie ook deel III § 2.4.3.

103. De apologetische richting had daarentegen afgedaan.

104. Voorman van de confessionelen.

105. In 1880 waren er in Utrecht nog meer dan 200 theologiestudenten, in 1890 was het aantal gedaald tot nog maar 107. Zie De Groot, 53.

106. De Doleantie is de benaming voor de kerkscheuring die in 1886 plaatsvond onder leiding van Abraham Kuyper.

107. De V.U. werd in 1880 opgericht en de Gereformeerde Kerken in Nederland in 1892.

108. Visscher doceerde vanaf 1903 godsdienstwijsbegeerte en godsdienstgeschiedenis. In 1913 werd H.Th. Obbink benoemd, die toen godsdienstgeschiedenis ging geven.

109. In de vacature Baljon werd J.A.C. Van Leeuwen benoemd.

110. In de vacature Valetton werd A. Noordzij benoemd.

111. In de vacature Visscher werd J. Severijn benoemd.

112. Daarbij werd M. van Rhijn gepasseerd.

113. In deze periode verschenen diverse commentaarreeksen en bijbelvertalingen (door Obbink en Brouwer).

114. K. Barth bezocht Nederland in 1926 en 1928. In 1936 werd hem - ter gelegenheid van het derde eeuwfeest van de Utrechtse universiteit - een eredoctoraat verleend.

Hoofdstuk 4 : Utrechtse beurzen voor theologiestudenten

4.1 Hongaarse perigrini ¹¹⁵

Al in 1635 kwam de eerste Hongaar al in Utrecht studeren. Dat was dus nog voor de verheffing van de *illustre school* tot universiteit. En vele Hongaren zouden volgen. In de tweede helft van de 18e eeuw gebeurde het zelfs meermaals dat het aantal Hongaren aan de Utrechtse academie zelfs groter was dan het totaal aantal ingeschreven studenten.¹¹⁶ Het is de vraag of dit komt door de zgn. ‘Voetiaanse beurs’.¹¹⁷ Volgens L. Segesváry is het fonds van J.L. van Frankendaal echter gesticht om zoveel mogelijk studenten aan de Utrechtse academie te krijgen. Dat gebeurde voor een groot deel door het verlenen van hulp aan de perigrini. En dat waren vooral Hongaren.

Omdat het aantal van vijf hogescholen eigenlijk te veel was voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden,¹¹⁸ moest er constant door een of meerdere hogescholen een strijd worden gevoerd tegen de achteruitgang van het studentenaantal. In 1810 werden de hogescholen van Franeker en Harderwijk zelfs opgeheven.

Ook de Utrechtse academie ging het wat dat betreft niet altijd voor de wind. In sommige jaren was het aantal nieuw ingeschreven studenten zeer gering.¹¹⁹ Onder Voetius hadden de Hongaren een bevoorrechte positie. Zij kregen de vrijheid om bij een professor naar keuze college te lopen, zonder collegegeld te betalen, en dat zolang hun studie het vereiste.¹²⁰ Alleen Hongaren hadden dit privilege, dat ieder jaar werd verlengd.

Volgens L. Segesváry had het grote aantal stipendia voor de Hongaren aan het eind van de 17e eeuw, en nog meer aan het begin van de 18e eeuw, een grote aantrekkingskracht. Maar het doel zou toch vooral het op peil houden van het aantal studenten zijn geweest. Ook ging er een grote aantrekkingskracht uit van beroemde professoren als G. Voetius, P. Burman, H.S. van Alphen en F.A. Lampe, waarbij op de achtergrond de strijd tussen Utrecht (Voetius) en Leiden (Coccejus) speelde.

4.2 Fondsen

4.2.1 Fonds J.L van Frankendaal (1650)

Het Stipendium Bernardinum is ongetwijfeld de bekendste Utrechtse Academiebeurs, maar zeker niet de enige. Het is ook niet de oudste beurs. Al in 1650 werd namelijk bij testament¹²¹ door Johan Lucas van Frankendaal¹²² een beurs in het leven geroepen.¹²³

Van Frankendaal had 25.000 gulden aan de Academie vermaakt ten bate van studenten in de theologie “van de gereformeerde religie”. Van de jaarlijkse rente van dit kapitaal konden dan 4, of 5, of 6 ‘jongelieden’ studeren.

De administratie zou steeds bij “twee geestelijke en twee wereldlijke heren” berusten. De eerste administrateurs waren de vier ex. test.: Andries Pels, zijn zwager, Peter Pels, een neef, prof. Gisbertus Voetius en de Utrechtse predikant Johannes Breyer.^{124 125}

Achter het testament was een “Document, instructie ende aenwijzinge” voor de administrateurs van het legaat toegevoegd. Ook leerlingen van de Hiëronymus-school, die later theologie gingen studeren, konden vanaf ‘classa quinta’ een beurs uit dit legaat krijgen. Bovendien mochten studenten na hun studie te Utrecht “een of twee, hoogstens drie jaar buitenlandsche hogescholen bezoeken”.¹²⁶

115. De gegevens voor deze paragraaf zijn ontleend aan: Segesváry, 4-7.

116. Dit was bijv. in 1790 het geval.

117. Voetiaanse beurs: fonds J.L. van Frankendaal.

118. Behalve de hogescholen waren er ook nog athenea met een goede naam, zoals bijv. in Deventer en Amsterdam.

119. Studentenaantallen gebaseerd op het *Album Studiosorum* kunnen leiden tot onjuiste conclusies, want in Utrecht zullen de aantallen zeker hoger zijn geweest dan het *Album Studiosorum* suggereert. Hetzelfde geldt voor de aantallen Hongaren.

120. Ook aan andere universiteiten behoeften de Hongaren vaak geen collegegeld te betalen, maar daar moesten zij zich echter wél laten inschrijven, in tegenstelling tot de Utrechtse academie.

121. Het testament, verleden voor notaris Nicolaes Verdyn te Utrecht, op 8 juni 1642. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, I, 246 (07-02-1650).

122. Lucas van Frankendaal overleed op 14 december 1643. Op 27 december van dat jaar werd een lijkrede gehouden door D. Justus Lyraeus, “in choro maioris templi” (Domkoor). Uit dankbaarheid werd de lijkstoet begeleid door alle professoren. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, I, 179 (21-12-1643).

123. Vanaf 1818 Fonds Pels of Frankendaal genoemd.

124. Dit fonds werd ook wel de ‘Voetiaanse beurs’ genoemd. Voetius ondersteunde hulpbehoevende Hongaren financieel of door hun het nodige geld voor hun levensonderhoud voor te schieten. Daarvoor gebruikte hij het fonds J.L. van Frankendaal. Zie Segesváry, 5.

125. Na het overlijden van de genoemde curatoren zullen altijd de twee eerste professoren in de theologie deel uitmaken van de commissie van administratie. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, I, 246 (07-02-1650).

126. Vanaf 1720 namen de Vroedschap en de Provinciale Staten van Utrecht de ondersteuning van Hongaren zelf ter hand. In 1749 werd besloten om aan Hongaarse en Zevenburgse studenten uit het Fonds Frankendaal geen gift meer te verstrekken. Zie Segesváry, 37.

4.2.2 Fonds Van Maastricht (1706)

Op 30 augustus 1701 vermaakte Petrus van Maastricht,¹²⁷ theologisch hoogleraar te Utrecht, 20.000 gulden ten behoeve van Utrechtse theologiesstudenten. Het fonds werd (in 1798) beheerd door een theologisch professor en drie gereformeerde predikanten.^{128 129}

4.2.3 Fonds Van den Enden (1742)

Tot hetzelfde doel vermaakte op 23 februari 1735 oud-lid van de vroedschap Mr. Jan David van den Enden 30.000 gulden. Uit de renten konden "eenige Utrechtsche studenten in de theologie" gesubsidieerd worden. De administratie zou berusten bij de oudste theologisch professor en de oudste predikant van de Nederd. Gereformeerde gemeente.^{130 131}

4.2.4 Fonds Breyer (1763)

Bij testamentaire dispositie van 26 december 1738 bepaalde Jacob Breyer, oud-burgemeester van Utrecht, dat uit zijn nalatenschap¹³² "jaarlijks, vier jaren achtereen, f 250 moet worden uitgekeerd aan eenige theologiesstudenten, die zich te Utrecht bekwamen voor het predikambt bij de Gereformeerde gemeente".¹³³

4.2.5 Fonds Everweijn (1734)

Het fonds Everweijn is gesticht ten behoeve van Hongaarse en Zevenburgse theologiesstudenten te Utrecht. Vrouwe Anna Everweijn tot Sandbrink, te Arnhem, had hiervoor een legaat vermaakt, "bestaande in de rente van 20.000 gulden".^{134 135}

127. Petrus van Maastricht (1630-1706): hij bleef ongehuwd. Hij was hoogleraar te Utrecht van 1677-1706. Zie BLGNP, V, 360-362.

128. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, III, 302 (06-08-1798).

129. Vanaf 1708 worden in het rekeningboek van dit fonds Hongaren vermeld.

130. In 1798 werd vermeld dat dit fonds tot heden "niet vermindert" was en dat er drie, soms vier studenten jaarlijks f 200 uit de rente van dit fonds trokken. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, III, 302 (06-08-1798).

131. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, III, 302 (06-08-1798).

132. Hij stelde voor dit fonds zijn gehele vermogen, ongeveer 50.000 gulden, beschikbaar. Zie Kernkamp, *De Utrechtsche academie*, I, 175.

133. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, III, 302-303 (06-08-1798).

134. Dit legaat werd in september 1734 voorlopig aangenomen. De toekenning van dit legaat werd echter door haar erfgenamen betwist, zodat de stad Utrecht er eerst een proces over heeft moeten voeren. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, 331 (13-09-1734). In 1738 viel de beslissing ten gunste van de stad. Zie Kernkamp, *Acta et Decreta*, II, 358 (juli-oktober 1738).

135. Van het Fonds Everweijn zijn nauwelijks stukken of rekeningen bewaard gebleven. Waarschijnlijk zijn zij, evenals vele stukken van het Stipendium Bernardinum, na het overlijden van prof. S.D. van Veen verloren gaan. Vgl. Not. 04-05-1929 (SBN1).

Hoofdstuk 5 : Conclusie

Wanneer we de levensloop van Daniel Bernard bezien, is er géén direct antwoord te vinden op de vraag ‘waarom’ hij het ‘Stipendium Bernardinum’ heeft gesticht. Alleen in het testament van 18 augustus 1761 is er sprake van deze gunst aan gereformeerde Paltische en Hongaarse studenten die naar Utrecht komen om hun theologische studie aan de universiteit voort te zetten. Daarbij merkt Daniel Bernard op dat Paltische studenten de voorkeur hebben. De reden is alleen dat hij in gemeld keurvorstendom - in de stad Frankenthal - geboren is.

Daniel Bernard heeft een bewogen leven gehad. De ‘fataliteiten’, die hij in de Palts ontmoet had, moeten een diepe indruk op hem hebben gemaakt. Toch horen we hem er alleen maar over als het gaat over een oude schuld uit die tijd. Blijkbaar had hij voldoende veerkracht om deze ‘fataliteiten’ te boven te komen. Hij was toen jong en had nog een leven voor zich. Het is de vraag of Daniel zijn schoonvader, Melchior Leydekker († 1701), heeft gekend. Ook het overlijden van zijn vrouw, Dina Maria, moet voor Daniel een fataliteit geweest zijn.

Zijn tweede vrouw, Izabella Bernard, heeft wat dat betreft nooit in haar schaduw kunnen staan. Kort na hun huwelijk moeten de problemen zich al hebben aangediend. Gaandeweg werden de huwelijksproblemen alleen maar groter. Uiteindelijk konden zij elkaar niet meer luchten of zien, wat leidde tot een slepend echtscheidingsproces.

Gezien in de context van de tijd en de cultuur hield Daniel van zijn kinderen. Zij gingen hem ter harte. Guiljam noemt hij in een brief “dien gansch ongelukkigen wurm, die mij gansch teeder aan het herte hangen blijft”.¹³⁶ Melchior sluit hij ook weer in zijn armen, nadat deze in Indië tot inkeer is gekomen.

Aan de ene kant worden door Daniel kosten noch moeite gespaard als het om zijn kinderen gaat. Of het nu gaat om hun opleiding, sociale vaardigheden of gezondheid. Ook Daniel van Goens wordt, indien nodig, de helpende hand geboden.¹³⁷ Aan de andere kant houdt Daniel de uitgaven goed in de gaten. In zijn ogen onnodige uitgaven, hoe klein ook, worden niet geaccepteerd.¹³⁸

Uit niets blijkt dat Daniel Bernard contacten onderhield met Hongaren, laat staan dat hij Hongaarse familie zou hebben gehad. Hij onderhield veeleer contacten met personen in Engeland. Hij zou zelfs het plan gehad hebben om daar een tijdje te verblijven.¹³⁹

In de familie en kennissenkring waren diverse predikanten. Melchior Leydekker, was predikant, maar ook Willem d’Orville, de zwager van Izabella. Melchior Leydekker wordt echter nergens in de stukken genoemd en Willem d’Orville slechts in verband met het huwelijk van Daniel en Izabella in 1718.

De contacten die Daniel Bernard onderhield waren vooral met bestuurders en juristen. Als oud gouverneur had hij bij de VOC nog zijn contacten met andere bestuurders, en ook in Utrecht verkeerde hij in de hoogste kringen. Door het echtscheidingsproces had Daniel ook veel met juristen te maken. Daar komt bij dat zijn schoonzoon ‘Raad in de Vroedschap der stad Utrecht’ was en zijn (lievelings)neef Daniel (Francois) van Goens was ‘Raad ordinarius in den Ed. Hove deser Provincie’.

Uit de stukken blijkt niet dat Daniel Bernard contacten onderhield met één of meerdere van de ‘Ed. Heeren Professoren in de Theologie der gereformeerde religie’. Toch zullen er ongetwijfeld (zakelijke) contacten in verband met het Stipendium Bernardinum zijn geweest om afspraken te maken.

Het Stipendium Bernardinum was niet het eerste Utrechtse studiefonds voor theologiestudenten. Het is evenmin het enige fonds ten bate van studenten in de theologie van de ‘gereformeerde religie’. Zelfs niet het enige studiefonds voor Hongaarse en Zevenburgse theologiestudenten te Utrecht. Maar het Bernardinum is wél het bekendste stipendium voor Paltisers en Hongaren geworden.

136. Zie HUA 702-1 1037 7 [032].

137. Zie HUA 702-1 1037 7 [052] (21/22-07-1736).

138. Zie HUA 702-1 1037 1 [086].

139. Zie HUA 702-1 1037-7 [042].

DEEL II : DANIEL BERNARD GZ. VERSUS IZABELLA BERNARD

Hoofdstuk 1 : Algemeen

1.1 Inleiding

Een gezegde luidt: geld maakt niet gelukkig. En geld speelde zeker een grote rol in het huwelijk en de scheiding van Daniel en Izabella Bernard. Waarschijnlijk zal geld een belangrijke rol hebben gespeeld bij het tot stand komen van het huwelijk tussen neef en nicht. Beiden gingen immers niet onbedeeld van geld en goederen het huwelijk in. Zo bleef het geld immers in de familie. Toen duidelijk werd dat Daniel en Izabella weinig met elkaar gemeen hadden, gingen zij zich echter steeds meer aan elkaars gedrag ergeren. Kleine zaken werden tot ongekend grote proporties opgeblazen. Wat begon met een klein binnenbrandje eindigde in een grote uitslaande en onbeheersbare vuurzee. Vooral toen anderen zich ermee gingen bemoeien.

Er stond veel op het spel. Zowel voor Daniel als voor Izabella. En daarom gingen zij tot het uiterste om een ieder voor zich te redden wat er te redden viel. Of werden zij ertoe aangezet om door te blijven procederen? Elk detail werd uitgewerkt en alle juridische middelen werden aangewend. Ook werden steeds meer mensen bij deze zaak betrokken: familie, vrienden, kennissen, personeel en nog vele anderen die vóór of tegen een van beiden getuigden. Voor deze mensen stond vaak veel op het spel.

Met de echtscheidingsprocedure was de zaak niet afgedaan. Er moest een alimentatie geregeld worden, en Izabella moest het 'een en ander' hebben om te kunnen huishouden. En steeds weer was het aanleiding tot geruzie.

Ook het overlijden van Izabella op 7 juli 1753 was weer aanleiding tot nieuwe procedures. Daniel en Izabella waren immers gescheiden *in thoro, mensa et bonis*. En als haar 'eenige en universele erfgenaam' probeerde Daniel via een gerechtelijke procedure uit de nalatenschap van Izabella het 'zijne' terug te krijgen. Gezien zijn leeftijd zal het vooral een principekwestie zijn geweest. Bovendien kon hij zich zonder het 'hare' ook goed redden.

Waar Daniel aanvankelijk uitgebreid aantekeningen maakte, die zijn gelijk - en dus het ongelijk van Izabella - moesten aantonen, liet hij het voeren van de procedure inzake de nalatenschap van Izabella aan anderen over. En die gingen in zijn naam even voortvarend te werk als hij zelf eens had gedaan.

1.2 Echtscheiding in de 18^e eeuw

In een gedegen studie gaat Dini Helmers in op het thema 'gescheurde bedden' en 'oplossingen voor gestrande huwelijken'.¹⁴⁰ Hoewel zij zich vooral richt op echtscheidingen in Amsterdam (1753-1810), zal deze problematiek toen in Utrecht niet veel anders zijn geweest. Bovendien waren Daniel en Izabella Bernard in 1719 overgekomen uit Amsterdam. Hoewel in de 18^e eeuw het huwelijk in beweging was, noemt zij belangrijke factoren die ook zeker in het echtscheidingsproces van Daniel en Izabella meespeelden. Hier volgt een kort overzicht van haar studie.

De gronden waarop men mocht scheiden waren sinds de Reformatie in de Republiek zeer beperkt. Op grond van overspel was het mogelijk om een huwelijk te ontbinden en ook op grond van kwaadwillige verlating. Een scheiding van tafel en bed betekende slechts dat men niet meer verplicht was om samen te wonen. De huwelijksband bleef dan wél bestaan, zodat het niet mogelijk was om te hertrouwen.

Wanneer een vrouw trouwde, verloor zij het recht om over haar goederen te beschikken en kwam zij onder de voogdij van haar man te staan. Bij een scheiding kreeg zij weer het beheer over haar eigen goederen terug en kon zij daarmee als zelfstandig persoon 'vrij en liber' handelen.¹⁴¹

Bij scheidingszaken werden de praktijks: de procureur, de advocaat en de notaris veelal per geleverde acte of schriftuur betaald. In alle scheidingszaken figureerde de procureur, die door de plaatselijke overheid was aangesteld.¹⁴²

De notaris werd door de burgemeesters en schepenen op zijn verzoek tot het ambt toegelaten, nadat hij een examen had afgelegd voor het Hof en door datzelfde hof was beëdigd. Zij namen ook attestaties op. Bij een uit de hand gelopen echtelijke ruzie liet één van de partijen door de notaris een verklaring optekenen om het slechte gedrag van de ander te kunnen bewijzen. Ook werden dan vaak attestaties van anderen opgenomen. Zij werden dan als bewijsstuk door de eisende partij

140. Dini Helmers, *Gescheurde bedden. Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810*, Hilversum 2002.

141. Zie Helmers, 23.

142. Zie Helmers, 172.

in de echtscheidingszaak ingebracht. Zo nodig bevestigden getuigen onder ede hun verhaal. Toch gebeurde het wel eens dat attestaties halve waarheden of onjuistheden bevatten.¹⁴³ Ook een advocaat werd door het Hof beëdigd en toegelaten. Indien nodig schreef en ondertekende hij de pleitstukken. Over de werkzaamheden van advocaten is weinig bekend, omdat lang niet alle stukken bewaard zijn gebleven.¹⁴⁴

Helmets gaat ook in op de vraag of 'eer' en 'schande' werden aangedragen als reden om te scheiden. In scheidingszaken op grond van overspel worden woorden als eer en schande wel gebruikt, maar lang niet altijd. Het begrip eer behoorde tot de publieke sector. Verlies van eer was vooral schadelijk voor iemands reputatie. En dat was weer van groot belang voor iemands plaats in de samenleving, en dus onlosmakelijk verbonden met iemands betrouwbaarheid en kredietwaardigheid. Het ontbinden van een huwelijk behoorde wat dat betreft vooral tot de private sfeer.

Er is een verschil tussen eer en schande. De eer zetelt in het hoofd en de schande heeft betrekking op het onderlichaam, op alles wat met schaamte omgeven is. En de wet bood de mogelijkheid om een huwelijk te ontbinden als er sprake was van een leven dat schandelijk was, omdat het geassocieerd werd met misbruik van het onderlichaam.¹⁴⁵

Als echtparen veel bezittingen hadden bleven zij ook na het uitspreken van een scheiding op de een of andere manier voor kortere of langere tijd met elkaar te maken hebben. Bij huwelijksvoorwaarden moest de boedel op de juiste wijze worden overgedragen.¹⁴⁶

En dan was er nog de alimentatie. Niet alleen ten behoeve van kinderen. Ook een van de vroegere echtgenoten - meestal was dat de vrouw - kon alimentatie eisen en toegewezen krijgen.¹⁴⁷

Vaak raakten steeds meer mensen tegen wil en dank betrokken bij een echtscheidingszaak. Daardoor kregen ook anderen te maken met de gevolgen van een scheiding. Men raakte een vriend of familielid kwijt, de familie kon uit elkaar vallen, het familiebezit kon op het spel staan, de eer van de familie kon in het geding zijn, en personeel kon het werk verliezen.

Veelal waren het goede vrienden¹⁴⁸ die een echtpaar adviseerden om een willige separatie overeen te komen. Wanneer er tussen de partners een vijandige houding ontstond, werden omstanders vaak gedwongen om partij te kiezen.¹⁴⁹

Ook het huispersoneel hoorde en zag wat er zich binnenskamers bij hun werkgever afspeelde. Bij echtelijke ruzies van echtparen uit de hogere milieus was meestal het personeel¹⁵⁰ alleen getuige, en zelden de burens.^{151 152}

1.3 Chronologisch overzicht van de gevoerde processen

Hier volgt een chronologisch overzicht van de gevoerde processen:¹⁵³

1738-1739	Echtscheidingsprocedure voor het Gerecht van Utrecht ¹⁵⁴
1739	Voorlopig vonnis (27 maart) ¹⁵⁵
1739	Echtscheidingsvonnis (7 november) ¹⁵⁶
1739	Appelprocedure door Daniel Bernard bij het Hof van Utrecht ¹⁵⁷
1740	Izabella herroept het testament van 1732 volledig ¹⁵⁸
1751	Izabella herroept alle testaments ¹⁵⁹

143. Zie Helmers, 174-175.

144. Een advocaat had niet de plicht om bij beëindiging van zijn praktijk zijn archief over te dragen aan de overheid. Daardoor zijn veel stukken over boedelscheidingen en pleitstukken verloren gegaan. Nadat een zaak beëindigd was kregen de partijen in een civiele zaak deze stukken mee. Zaken die óók voor het Hof in hoger beroep hebben gediend kunnen - in kopie - bewaard zijn gebleven in de zgn. proceszakken. Zie Helmers 176-177.

145. Zie Helmers, 238-243.

146. Zie Helmers, 256.

147. Zie Helmers, 257.

148. In het verleden had het begrip vriendschap twee betekenissen: vriendschap op persoonlijke titel en vriendschap als verwantschap. In de juridische terminologie werd met 'vrienden' de naaste familie bedoeld. Zie Helmers, 323.

149. Zie Helmers, 322.

150. Het huispersoneel bestond vooral uit vrouwen. Het personeel dat niet in huis werkte, daarentegen meestal uit mannen. Zie Helmers, 333.

151. Zie Helmers, 332-333.

152. Helmers gaat ook in op de vraag of het personeel zich vrij genoeg voelde om te zeggen wat zij hadden gezien, gehoord of meegemaakt. Degene die om een getuigenverklaring vroeg was immers hun werkgever, en vaak medeopsteller van de verklaring. Volgens Helmers voelde het personeel in Amsterdam zich ook vrij genoeg, want er was in Amsterdam genoeg werk te vinden. Zie Helmers, 334, 336.

153. De transcriptie van de bijbehorende stukken zijn te vinden in de bijlage: "en ghij kunt ten dien eijnde maar aan het schrijven gaan".

154. Transcriptie hoofdstuk 1, 2 en 3 bevat het (waarschijnlijk complete) procesdossier.

155. Betreft toewijzing van goederen en alimentatie aan Izabella: Transcriptie § 3.12.1.

156. Transcriptie § 4.10.

157. Appel voor het Gerecht van Utrecht, d.d. 7-11-1739, tegen het voorlopige vonnis van boedelscheiding en alimentatie. Het verzoekschrift tot de appelprocedure is opgenomen onder § 3.13 van de Transcriptie.

158. Transcriptie § 4.23.

1753	Overlijden Izabella (7 juli)
1754-1755	Procedure inzake de nalatenschap van Izabella ¹⁶⁰
1756	Vonnis rechtbank Utrecht (22 januari) ¹⁶¹
1756	Vonnis Hof van Utrecht (20 december) ¹⁶²
1757	Revisieverzoek aan de Staten van Utrecht ¹⁶³
1761	Stichting Stipendium Bernardinum (18 augustus) ¹⁶⁴
1761	Overlijden Daniel Bernard (1 september)

-
159. Niet in Transcriptie. Het wordt wel genoemd in § 5.1 onder [032] en [033]. Zij herroept in 1751 alle eerdere testamenten en verklaart haar naaste bloedverwanten tot enige en volledige erfgenamen.
160. Daniel eist de nalatenschap op. De executeurs-testamentair (ex. test.) van Izabella handhaven echter de herroeping van het mutueel testament. Met uitgebreide processtukken vol geleerde juridische argumentaties van de kant van Daniël (§ 4.20). De conclusie van antwoord van de ex. test. van Izabella ontbreekt in de Transcriptie (ook andere stukken ontbreken).
161. De eis van Daniel Bernard tot overdracht van de nalatenschap door de ex. test. van Izabella wordt toegewezen. Dit vonnis ontbreekt in de Transcriptie. Het wordt genoemd in het appelschrift van de ex. test. van Izabella in § 4.25 en in het revisieverzoek van Daniel in § 5.1 [026].
162. Vonnis gewezen in de appelzaak tegen het vonnis van het gerecht Utrecht, d.d. 22-01-1756, aangespannen door de ex. test. van Izabella. Dit vonnis van het Hof ontbreekt ook in de Transcriptie. Aan dit vonnis wordt gerefereerd in § 5.1 onder [027] en [028] en in § 5.2 onder [198].
163. Revisieverzoek aangespannen namens Daniël, bij het Hof van Utrecht - na verkregen mandement van revisie van de Staten van Utrecht - tegen het vonnis van 20 december 1756. Met een omvangrijke conclusie van eis (§ 5.1).
164. Transcriptie § 8.2.

Hoofdstuk 2 : Beschrijving van de bronnen

2.1 Inleiding

De Transcriptie bestaat uit twee delen. In het eerste deel zijn integraal de zeven archiefstukken van *Het Utrechts Archief* (HUA) toegang 702-1, inventarisnummer 1037, opgenomen. Diverse documenten komen dan ook meerdere keren voor. Overigens is daardoor wel duidelijk welke documenten in het proces van belang werden geacht. Ook het ontbreken van bepaalde documenten kan veelzeggend zijn. Maar in de loop van de tijd kunnen documenten natuurlijk verloren zijn gegaan. Weer anderen zijn door de tand des tijds beschadigd.

Eveneens is het veelzeggend dat van Daniel Bernard vele documenten bewaard zijn gebleven, terwijl dat van de kant van Izabella Bernard niet het geval is. Er was Daniel heel veel aan gelegen om het echtscheidingsproces te winnen. Hij maakte er dan ook heel veel werk van, zodat Izabella eens in een gefrustreerde bui tegen hem zei: "en ghij kunt ten dien eijnde maar aan het schrijven gaan". Tot in detail werd alles vastgelegd.

In het tweede deel van de Transcriptie zijn nog een drietal andere archiefstukken integraal opgenomen. Het betreft HUA toegang 702-1, inventarisnummer 1036, en HUA toegang 702-7, inventarisnummers 3083 en 3110. Deze stukken hebben eveneens betrekking op het echtscheidingsproces en de nalatenschap van Daniel en Izabella Bernard. Ook de stichting van het Stipendium Bernardinum in 1761 komt ter sprake.

2.2 Transcriptie

2.2.1 Deel I

2.2.1.1 HUA 702-1 1037 1 : Kernstukken van de echtscheidingsprocedure (1738)

De kernstukken van de echtscheidingsprocedure bestaan uit:

- 1.1 Ambtelijke aanzegging, d.d. 10-01-1738, vanwege Izabella Bernard
- 1.2 Conclusie van eis voor het Gerecht van Utrecht, d.d. 14-01-1738
- 1.3 Antwoord in conventie en eis in reconventie, d.d. 24-01-1738, vanwege Daniel Bernard
- 1.4 Replik in conventie en antwoord in reconventie, d.d. 14-02-1738, vanwege Izabella Bernard
- 1.5 Dupliek in conventie en repliek in reconventie, d.d. 27-02-1738, vanwege Daniel Bernard
- 1.6 Dupliek in reconventie, d.d. 13-05-1738, vanwege Izabella Bernard

2.2.1.2 HUA 702-1 1037 2 : Processtukken van deurwaarders en Gerecht (1738), brieven en getuigenverklaringen

Hierin zijn opgenomen:

- 2.1 Inventaris van akten en bewijsstukken van Daniel en Izabella Bernard uit 1738
- 2.2 Volmacht, d.d. 07-10-1738
- 2.3 Oproepen voor getuigenverhoor vanwege Daniel Bernard ¹⁶⁵
- 2.4 Verzoekschrift tot getuigenverhoor
- 2.5 Processenverbaal van getuigenverhoor
- 2.6 Brieven ¹⁶⁶
- 2.7 Getuigenverklaringen
- 2.8 Brieven
- 2.9 Getuigenverklaringen
- 2.10 Reactie op bewijsstukken, d.d. 15-11-1738, vanwege Daniel Bernard
- 2.11 Reactie, d.d. 10-12-1738, vanwege Daniel Bernard
- 2.12 Volmacht, d.d. 10-01-1738
- 2.13 Akte van indiening van processtukken, d.d. 17-12-1738

165. Op d.d. 10-10-1738, 26-09-1738, 23-09-1738, 12-08-1738, 08-08-1738, 27-07-1738, 27-06-1738.

166. Extract.

2.2.1.3 HUA 702-1 1037 3 : Processtukken van partijen (1738-1739)

Hierin zijn opgenomen:

- 3.1 Akte van niet gehouden te zijn in persoon te antwoorden, d.d. 08-07-1738, vanwege Izabella Bernard
- 3.2 Antwoord, d.d. 21-07-1738, vanwege Daniel Bernard
- 3.3 Repliek, d.d. 30-07-1738, vanwege Izabella Bernard
- 3.4 Dupliek, d.d. 11-08-1738, gehouden vanwege Daniel Bernard
- 3.5 Verzoek om verstek van dupliek in reconventie, vanwege Daniel Bernard
- 3.6 Memorie vanwege Daniel Bernard
- 3.7 Verzoek om schorsing vanwege Izabella Bernard
- 3.8 Memorie, d.d. 11-04-1738, vanwege Daniel Bernard
- 3.9 Verzoek om verstek vanwege Daniel Bernard
- 3.10 Memorie, d.d. 11-04-1738, vanwege Daniel Bernard
- 3.11 Stukken inzake de boedelscheiding
- 3.12 Voorlopig vonnis van boedelscheiding en alimentatie
- 3.13 Verzoekschrift voor appelprocedure bij het Hof van Utrecht, d.d. 01-05-1739, vanwege Daniel Bernard

2.2.1.4 HUA 702-1 1037 4 : Procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard (1754)

Hierin zijn opgenomen:

- 4.1 Inventaris van akten en bewijsstukken
- 4.2 Volmacht, d.d. 01-04-1754
- 4.3 Conclusie van eis, d.d. 07-05-1754
- 4.4 Repliek, d.d. 08-10-1754, vanwege Daniel Bernard
- 4.5 Huwelijksvoorwaarden van Daniel en Izabella Bernard, d.d. 10-01-1718
- 4.6 Testament van Daniel en Izabella Bernard op 07-04-1732 te Utrecht gepasseerd
- 4.7 Dagvaarding, d.d. 09-03-1754, vanwege Daniel Bernard
- 4.8 Contra-dagvaarding, d.d. 15-03-1754, door de ex. test. van Izabella Bernard
- 4.9 Nader testament van Izabella Bernard op 16-03-1736 te Utrecht gepasseerd
- 4.10 Echtscheidingsvonnis, d.d. 07-11-1739
- 4.11 Akte van indiening van processtukken, d.d. 04-03-1755
- 4.12 Antwoord, d.d. 16-07-1754, van de ex. test. van Izabella Bernard
- 4.13 Volmacht, d.d. 02-08-1753
- 4.14 Akte van indiening van processtukken, d.d. 16-05-1755
- 4.15 Verzoek om authentieke akte, d.d. 13-12-1755
- 4.16 Oproep, d.d. 16-12-1755, van de ex. test. van Izabella Bernard
- 4.17 Testament van Daniel en Izabella Bernard op 07-04-1732 te Utrecht gepasseerd
- 4.18 Procesverbaal ter zuivering
- 4.19 Dupliek, d.d. 28-01-1755, van de ex. test. van Izabella Bernard
- 4.20 Memorie door gemachtigden van Daniel Bernard
- 4.21 Memorie door gemachtigden van Daniel Bernard
- 4.22 Nader testament van Izabella Bernard op 16-03-1736 te Utrecht gepasseerd
- 4.23 Akte van herroeping van het testament van Izabella Bernard, d.d. 15-06-1740, betekend aan Daniel Bernard, d.d. 08-04-1744
- 4.24 Akte van protest vanwege Daniel Bernard, d.d. 20-04-1744
- 4.25 Appelschrift vanwege de ex. test. van Izabella Bernard, d.d. 21-02-1756

2.2.1.5 HUA 702-1 1037 5 : Revisieprocedure (1757)

Hierin zijn opgenomen:

- 5.1 Conclusie van eis
- 5.2 Processtukken van revisieprocedure

2.2.1.6 HUA 702-1 1037 6 : Nalatenschap van Daniel Bernard

Hierin zijn opgenomen:

- 6.1 Akte inzake de nalatenschap van Daniel Bernard, 26-01-1762
- 6.2 Beschrijving van de nalatenschap van Daniel Bernard
- 6.3 Akte inzake de nalatenschap van Daniel Bernard, 26-01-1762 (los fragment)

2.2.1.7 HUA 702-1 1037 7 : Persoonlijk archief van Daniel Bernard

Hierin zijn opgenomen:

- 7.1 Bijlagen, bestaande uit:
 - (extract) brieven
 - extract uit het besloten testament van Hester Bernard, op 14-03-1731 binnen Amsterdam gepasseerd
 - rekest, d.d. 22-12-1736, van Daniel en Izabella Bernard aan het Gerecht van Amsterdam
 - rolberichten
 - extract uit het testament van Maria Bernard, op 04-09-1734 binnen Amsterdam gepasseerd
 - aantekeningen van de gesprekken van Daniel Bernard met Gideon Boudaan en Joannes Alexander Röell
 - relaas, d.d. 26-12-1737, van deurwaarder Hendrik van der Mark
 - verklaring, d.d. 09-01-1738, door Jan Hendrik Strick van Linschoten
- 7.2 Bijlagen, bestaande uit brieven
- 7.3 Chronologische overzichten
- 7.4 Inhoudsopgave
- 7.5 Aantekeningen
- 7.6 Chronologische overzichten
- 7.7 Bijlagen, bestaande uit:
 - (extract) brieven
 - extract uit het besloten testament van Hester Bernard, op 14-03-1731 binnen Amsterdam gepasseerd
 - rekest, d.d. 22-12-1736, van Daniel en Izabella Bernard aan het Gerecht van Amsterdam
 - rolberichten
 - extract uit het testament van Maria Bernard, op 04-09-1734 binnen Amsterdam gepasseerd
 - aantekeningen van de gesprekken van Daniel Bernard met Gideon Boudaan en Joannes Alexander Röell
- 7.8 Inhoudsopgave
- 7.9 Overzicht van getuigenverklaringen uit 1738
- 7.10 Verzoek om Izabella Bernard in persoon te horen
- 7.11 Verklaring van Izabella Bernard, d.d. 08-07-1738
- 7.12 Processenverbaal van getuigenverhoor
- 7.13 Verklaring van C.F. Pronckert namens Izabella Bernard, d.d. 13-05-1738
- 7.14 Overige stukken, bestaande uit:
 - (extract) brieven
 - getuigenverklaringen
 - relaas, d.d. 26-12-1737, van deurwaarder Hendrik van der Mark
 - aantekeningen van de gesprekken van Daniel Bernard met Gideon Boudaan en Joannes Alexander Röell
- 7.15 Niet beëdigde getuigenverklaringen, ingediend in het proces van alimentatie
- 7.16 Originele brieven
- 7.17 Getuigenverklaringen
- 7.18 Stukken uit de procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard (1754-1756)
- 7.19 Los fragment

2.2.2 Deel II

2.2.2.1 HUA 702-1 1036

Hierin zijn opgenomen:

- 8.1 Testament, d.d. 18-08-1761, van Daniel Bernard
- 8.2 Extract van het testament, d.d. 18-08-1761, van Daniel Bernard
- 8.3 Testament van Daniel en Izabella Bernard op 07-04-1732 te Utrecht gepasseerd

2.2.2.2 HUA 702-7 3083

Hierin zijn opgenomen:

- 9.1 Verzoek tot vaststelling van uit te leveren goederen vanwege Daniel Bernard, d.d. 10-03-1742
- 9.2 Inventarislijst van uit te leveren goederen vanwege Daniel Bernard, d.d. 15-03-1742
- 9.3 Antwoord vanwege Izabella Bernard, d.d. 28-03-1742
- 9.4 Repliek vanwege Daniel Bernard, d.d. 14-04-1742

2.2.2.3 HUA 702-7 3110

Hierin zijn opgenomen:

- 10.1 Verzoek tot vernietiging van een akte van overleving uit de nalatenschap van Izabella Bernard vanwege Daniel Bernard
- 10.2 Comparitie van partijen en uitspraak van het Gerecht van Utrecht, d.d. 28-11-1754
- 10.3 Verzoek tot vernietiging van een akte van overleving uit de nalatenschap van Izabella Bernard vanwege Daniel Bernard, d.d. 08-04-1755
- 10.4 Comparitie van partijen en uitspraak van het Gerecht van Utrecht, d.d. 24-04-1755

2.3 Invalshoeken

De Transcriptie biedt verschillende invalshoeken voor onderzoek. Vanuit diverse wetenschappelijke disciplines zou er onderzoek gedaan kunnen worden. In de eerste plaats waren de echtscheiding en de daaruit volgende procedures een juridische aangelegenheid. En omdat waarschijnlijk het vrijwel complete procesdossier aanwezig is, ontstaat een goed beeld van de procesvoering bij een echtscheidingszaak in die tijd en welke rechtsgeleerden toen werden geciteerd.

De stukken inzake de boedelscheiding laten weer zien wat men in de gegoede stand zoal in huis had. En ook wat men nodig dacht te hebben om goed huis te kunnen houden. Ook worden er gebruiken en gewoonten genoemd die van cultuur-historische waarde zijn.

Verder kan de Transcriptie vanuit de medische invalshoek worden bekeken. In het echtscheidingsproces worden immers ziektebeelden beschreven, en er worden behandelingsmethoden en gebruikte medicijnen genoemd. De medische wetenschap heeft nadien een enorme ontwikkeling doorgemaakt.

Het echtscheidingsproces kan natuurlijk ook vanuit de theologische invalshoek worden bekeken. In een aparte paragraaf zal aan deze benadering aandacht worden geschonken. (§ 2.3.1)

Tenslotte moet in ieder geval nog de historische benadering worden genoemd. Als 'geweezene Gouverneur en Directeur tot Negapatnam' had Daniel Bernard immers met vele andere vooraanstaande bestuurders van de Vereenige Oost-Indische Compagnie (VOC) te maken gehad. Met sommigen onderhield Daniel Bernard ook nadien nog contact. Maar ook in Utrecht was hij een heer van stand.

2.3.1 Theologische invalshoek

Men zou mogen verwachten dat iemand die een stipendium voor theologiestudenten heeft gesticht iets met theologie had, of er op zijn minst in geïnteresseerd was. Uit geen van de bekende archiefstukken blijkt echter dat hij ooit theologie heeft gestudeerd. En in het echtscheidingsproces spelen theologische motieven nauwelijks een rol.

Het is opmerkelijk dat Daniel Bernard aan de ene kant in zijn testament van 18 augustus 1761 zo nadrukkelijk stelt dat 'de gunste' van het stipendium bedoeld is voor gereformeerde studenten "omme binnen Utrecht op de Universiteitj derselver studiën in de theologie der gereformeerde religie voort te setten". Aan de andere kant ontstaat juist weer het beeld van een man, die ook midden in het leven stond.

In de ambtelijke aanzegging, d.d. 10 januari 1738, noemt Izabella Bernard dat Daniel gezegd zou hebben "dat hij met zijn vrouw om haer gruwelijke, schandelijke en Godlooze handel en wandel niet meer wilde eeten".¹⁶⁷

In dupliek in conventie en repliek in reconventie, d.d. 27 februari 1738, reageert Daniel op een opmerking van Izabella dat hij schuld heeft aan de onnozelheid van zijn tweede zoon, Guiljam: "maer die Gods rechtvaardig oordeel kent en vreest, moet sidderen en beeven zodanig een temerair en onchristelijk verwijt aen zo een vader te doen".^{168 169} Op het verwijt dat hij "was een precies man, die in alles zijn zin wilde hebben opgevolgt, die scherp en vinnig is in het bejegenen, gemeenelijck zeer violent in zijne behandelingen, en dat de ondervindinge zoude hebben geleert dat zulks zijn dagelijcks werk zoude

167. Zie HUA 702-1 1037 1 [007].

168. Zie HUA 702-1 1037 1 [147] en [148].

169. In dit citaat is Joh. 8:44 verwerkt.

wezen”,¹⁷⁰ stelt Daniel dat “gelijk goede dingen goede bejegeningen, zo ook de quaede dingen bestraffingen en scherpe bejegeningen verdienen; dat den gerequireerden nooit quaede zinnen, door Gods goedheid en zonder roem geschreven, heeft bezeten”.¹⁷¹

Met regelmaat worden uitdrukkingen en woorden gebruikt als ‘goede God’, ‘God-vergeeten mensch’, ‘Godlooze practijquen’ en ‘Godtergende logenen’. En in de echtscheidingszaak steeds door Daniel. Een andere uitdrukking die Daniel regelmatig gebruikt is: God betere het.

In een brief, d.d. 30 september 1735, schrijft Daniel in antwoord aan zijn zoon Melchior¹⁷² dat hij “niet willende ophaalen de menigvuldige tot den hemel schreijende ongehoorsaamheden, en gansch verfoeijelijcke, ja gruwelijcke baldaadige con-duitens en tergingen, waardoor uwe mij sooveele agtereenvolgende jaaren mijne ziele in droefheden en bedruktheden heeft doen als wegzincken [...] de goede God wil het uwe uijt genaade vergeven, en dat oock hoope, ja geensints twijffele, indien uw herte met een opregt berouw aangedaan is, onder een vast voornemen voortaan als een waar christen betaamd in de vreesse Goodes te wandelen; bloote woorden en enckelde betuygingen sijn niets anders dan wind, indien de daaden daarmede niet koomen over een te stemmen”.¹⁷³

Het woord ‘genaade’ wordt door Daniel trouwens vaker in brieven aan zijn kinderen gebruikt. En steeds in relatie tot God. Over “de gezegende genaade Bondzeegels des Heijligen Nagtmaals” schrijft Daniel aan zijn zoon Melchior dat hij “als van Goodes wegen bidde, dat uwe dog sijne dierbaare ziele kooome in betragtinge te nemen, omme sig soodrae doenelijck bequaam te maacken om waardig tot den taafel des Herren te naderen, hetwelke dan bij uwe naargekoomen werdende, dan soo sal sulx mij in der tijt besonder aangenaam te vernemen sijn, de goede God verleene uijt genaade daartoe Sijne gunste”.¹⁷⁴

In een andere brief, d.d. 15 september 1736, geeft Daniel zijn zoon Melchior o.a. de volgende raad mee: “betragt altoos het pad van eere te betreden, en laat daar nimmer van af, uw nimmermeer latende aanlocken tot onbillijkheden uijt insigten van voordeel, weest nedrig in uw herte, niet latende eenige verwaandheden nogte opgeblaasendheden daarinne wortelen, strijd voor de deugd en wederstaat d’ ondeugden, betragt altoos de waarhijd te behartigen in Goodes vreesse, en schuwte daarentegens de leugenen als de pest, want alle die de leugenen aanhangd ofte bemind is uijt den boosen, en toond daardoor een waar kind te sijn van den vader der leugenen, die is den duijvel, dog vooral altoos den Almagtigen voor oog en in uw herte houdende met d’ uijterste hoogachtinge, die uw dan uijt genaade sal kragten verleenen tot naarkooming van het voormelte”.^{175 176}

Wanneer Daniel door Izabella van overspel verdacht wordt gemaakt, reageert hij hier fel op. De aanklacht berust immers op ‘twee valsche verklaeringen’.¹⁷⁷ Izabella reageert daarop echter laconiek door te vragen hoe hij toch tot zulke gevoeligheid komt, want zij had immers nochtans ‘een stip of jota’ daarvan ‘gerept of geroert’.¹⁷⁸

In een reactie op de bewijsstukken, d.d. 15 november 1738, stelt Daniel, “dat de requirante, na het inneemen van die twee valsche verklaringen, heeft gespargeert en alomme door hare aanhangeren doen verbrijden en eclateren, dat den gerequireerden overspel hadde gepleegt en dat zij, ter overtuyginge van denzelven, de bewijzen in handen hadde”. En dat hij “als zodanig een op de tonge van alle menschen heeft gereeden”, was even pijnlijk voor hem. Want dat gebeurde “zonder dat zulk distinctelijk ter ooren van den gerequireerden quam”.¹⁷⁹

Daniel schrijft aan zijn dochter en schoonzoon, d.d. 24 augustus 1739, dat hij niet uit is op wraak. Hij heeft geen goed woord over voor “gansch zielsdruckende saacke, en mijne onderdruckingen den Almagtigen aanbeveelende, en aan die hooggedugte Majestajid de wraacke overlatende” neemt hij afscheid.¹⁸⁰

De uitgave van het huishoudgeld geeft niet alleen een goede blik in de keuken,¹⁸¹ maar ook in de bijzondere uitgaven. Zo werd geld uitgegeven aan een ‘dansmeester’, ‘zingmeester’ en ‘catechiseer vrouw’.¹⁸²

Blijkbaar was catechese toen niet slechts voor jongeren bedoeld, want ook Izabella bezocht in het najaar van 1737 “de catechesatie in het kapelletje in compagnie van haare trouwe vrundinnen”.¹⁸³ Tot ergernis van Daniel, want het was voor hem

170. Zie HUA 702-1 1037 1 [149].

171. Zie HUA 702-1 1037 1 [150] en [151].

172. In een brief, d.d. 5 oktober 1734, had Melchior Bernard aan zijn vader geschreven dat “het den Almagtige behaagt heeft uw kind op een bovenmatige wijze te segenen, door hem een behoude reijse [naar Batavia] te verleenen, die hij “wegens zijne sonden en ongeregtigheden ten eenmale onwaardig was”. Zie HUA 702-1 1037 2 [287].

173. Zie HUA 702-1 1037 2 [291].

174. Zie HUA 702-1 1037 2 [292].

175. Zie HUA 702-1 1037 2 [297].

176. Het lijkt om een citaat te gaan. Het is echter niet bekend uit welk boek dit citaat komt.

177. Zie HUA 702-1 1037 1 [138].

178. Zie HUA 702-1 1037 1 [273] en [274].

179. Zie HUA 702-1 1037 2 [313] en [314].

180. Zie HUA 702-1 1037-7 [042].

181. Volgens Izabella Bernard hield Daniel bijv. achter dat hij “in dien tijt gaerne lekker geschapt, mitsgaders het eerste en beste van vis, groente en andere merktgang op zijn tafel hadde”. Zie HUA 702-1 1037 1 [098] en [099].

182. Zie HUA 702-1 1037 1 [099].

183. Zie HUA 702-1 1037 7 [057].

reden om het te noteren in de kalender betreffende zijn vrouw, “wegens haare schandelijcke handelingen mentie gemaackt sijnde”.¹⁸⁴

Waarom Daniel uitgerekend op een zondag,¹⁸⁵ nadat hij 's middags om twaalf uur was thuisgekomen, het huispersoneel binnenriep om in hun bijzijn aan Izabella te vertellen dat hij “door haare schandelijcken handel [...] in 't vervolgh niet langer met haar aan eene tafel wilde of konde eeten”, is niet duidelijk.

2.3.1.1 Bemiddelingspogingen

Bemiddelingspogingen worden alleen door vrienden ondernomen. Nergens wordt in de Transcriptie gesproken over een bemiddelende rol van de kerk in de echtgenotelijke twisten of in een begeleiding na het echtscheidingsproces. Het wil natuurlijk niet zeggen dat de kerk geen pastorale poging ondernomen heeft om het huwelijk van Daniel en Izabella te redden. Uit de Transcriptie blijkt evenmin dat de ‘scheiding van tafel en bed’ consequenties had voor bijvoorbeeld het mogen aangaan aan het Heilig Avondmaal.

Daniel heeft er alles aan gedaan om een scheiding te voorkomen, maar Izabella had haar zinnen erop gezet. Van zijn kant is Daniel in de bemiddelingspoging van Gideon Boudaan en Joannes Alexander Röell onbuigzaam. Gaandeweg het proces ontstaat er ook bij Daniel steeds meer afkeer van ‘dat onttaarde mensch’. En toch is scheiden voor hem geen optie.

2.3.1.2 Na het vonnis

Aanvankelijk was Daniel zeer strijdvaardig. Maar het voorlopig vonnis van boedelscheiding en alimentatie was toch een grote ontgoocheling voor hem. Hoe was het mogelijk - als het Gerecht “sonder aansien van personen” zijn zaak had behandeld - dat hij niet in het gelijk werd gesteld?!

In wezen is Daniel diep eenzaam en ziet hij op dat moment voor zichzelf in Utrecht geen toekomst meer.¹⁸⁶ Of Daniel ook werkelijk voor langere tijd in Londen is geweest - zoals hij aankondigde - is niet bekend. Op 7 november 1739 werd het vonnis in de echtscheidingszaak uitgesproken: “Algesien 't Gereght gezien de voorschreve verbalen en gehooft het rapport van de Heeren Commissarissen [...] verklaart partijen gesepareerd, en separeert dezelve bij dezen in tafel, bed, bijwoninge en goederen, condemneerende parthijen voor Commissarissen uijt deezen Gereghte te procedeeeren tot schiftinge, scheijdinge en deijlinge van derzelve boedels en omme den een daaruijt ten behoeve van den anderen te laten volgen en over te geven hetgeen bevonden sal worden te behoren, ordonnerende een ider van parthijen van dien tijd aff aan tot zijn eijgen bate en schade te leven met interdictie van geen schulden tot elkanders lasten te maken op poene van nullite, verleeneende voorts autorisatie op een dezer stads deurwaerders omme desen appointemente van den stadhuijse alhier more solito te publiceeren en te affigeren.”¹⁸⁷

Niets wijst erop dat Daniel na het huwelijk met Izabella nog een nieuwe ‘relatie’ heeft gehad. Er ontstaat juist het beeld van een teruggetrokken man. Het is veelzeggend dat hij vlak voor zijn overlijden nog in een testament de stichting van een stipendium vastlegde.

2.3.2 Historische invalshoek

Vanuit de historische invalshoek bevat de Transcriptie interessante informatie over Daniel Bernard, maar ook over de tijd waarin hij leefde. De informatie is afkomstig uit diverse brieven.

Over zijn tijd in de Palts schrijft Daniel in een brief, d.d. 30 augustus 1730, aan zijn broer Johannes over “onse fataliteiten, die wij in de Phalts ontmoed hadden”.^{188 189}

Daniel was “oud Gouverneur en Directeur van de cust van Cormandel, weduenaar van vrouwe Dina Maria Leydekker, overleden tot Nagapatnam”. Op 10 januari 1718 trad hij te Amsterdam in het huwelijk met “juffrouw Isabella Bernard, meerderjarige jonge dogter,¹⁹⁰ woonende binnen deeze stad, als bruidj geadsisteert met de heer Mr. Daniel Jean Bernard,

184. Zie HUA 702-1 1037 7 [051].

185. “Zondagh, den 8e december 1737.”

186. Op 7 september 1739 schrijft hij aan zijn dochter en schoonzoon dat zijn “herte als ter gronde quame nedergedrukt te werden, en tzedert met gestadige ontroeringen hebbende moeten worstelen, soo ben ick vervolgens daardoor dusdanig afgemath geworden, dat ick niet meerder vermoogens ben den omtreck dier druckende saacken en dien voor mij erbarmelijcken maalstroom t' ondergaan als ontwaarende dat het mij althans dusdanig komt aan het herte te gaan, dat ick grootelijcx bedrukt ben, mijne verstant en zinnen soudn bedwelmd koomen te werden, weshalven nood druckelijck gedrongen ben om ruste te soecken, en mij buitjen deese landen en naar London te begeven, latende verders aan den Almagtigen over den loop mijner druckende saacken, onder hoope dat Goodes vertroostinge mij bijblijven en dat U Ed. nevens de sijngige alle wel begaan erlangen mooge”. Zie HUA 702-1 1037-7 [044].

187. Zie HUA 702-1 1037 4 [075] en [076].

188. Frankenthal werd in 1688-1689 door de Fransen verwoest. Zie Rothenberger, I, 264-265.

189. Zie HUA 702-1 1037 7 [157].

190. Izabella Bernard trad overigens op 41-jarige leeftijd in het huwelijk.

Heere van Cattenbroek, regerend Scheepen alhier, haar broeder, en met d' heer Willem d'Orville, predicant tot Haarlem, haar swager ter andere zijde".¹⁹¹

Kort daarop hebben "dezelfen vervolgens in den jare 1719 binnen deze stad (= Utrecht) haarlieder domicilium geconstitueert, en daarbij gecontinueert tot doode van gemelde vrouwe Isabella Bernard toe. Welke op den 7e julij 1753 binnen deze stad is komen afluivig te worden".¹⁹² Daniel overleed te Utrecht op 1 september 1761.¹⁹³

Over het eerste huwelijk van Daniel met Dina Maria Leydekker schrijft Dirck van Cloon en zijn vrouw Antonia Adriana Lengele. (TC § 7.14.43) Ook Joannes Spits schrijft hierover. (TC § 7.14.44) Interessant is dat deze brieven ook informatie bevatten over personen en gebeurtenissen in Indië uit het jaar 1724.

Het 'seventiende capitul' van de beschrijving van de nalatenschap van Daniel Bernard bevat informatie over de jaren voor het huwelijk van Daniel en Izabella en over hun trouwdag. (TC § 6.2.17)

2.4 Bernard versus Bernard

Het bovengenoemde onderzoek van Dini Helmers over het thema 'gescheurde bedden' is op vele punten herkenbaar in het echtscheidingsproces tussen Daniel en Izabella Bernard. Ook Izabella had niet zo veel mogelijkheden om van Daniel te scheiden. Het heeft er alles weg van dat zij zich behoorlijk had verkeken op het huwelijk. Ze was gewend aan haar vrijheid en had aan geld en goed geen gebrek. En dat was ze allemaal kwijtgeraakt. Haar man was heer en meester in zijn huis en zij had zich daarnaar te voegen.¹⁹⁴

Het zal ook hebben meegespeeld dat zij uit verschillende milieus kwamen. Zij waren in verschillende omstandigheden opgegroeid. Zij als dochter van een rijke Amsterdamse koopman.¹⁹⁵ Hij was "vanwegens onse fatalitjten die wij in de Phalts ontmoed hadden" naar Amsterdam gevlucht,¹⁹⁶ en later opgeklommen tot Gouverneur en Directeur van de kust van Coromandel.

In Amsterdam zullen man en vrouw ook anders met elkaar zijn omgegaan dan in Indië. In dupliek in conventie en repliek in reconventie, d.d. 27 februari 1738, reageert Daniel hierop: "Zo meent men dat een vrouwe in alle de steden haer man moet regeeren, en na haere oogen doen zien, omdat zulks in de grootste stadt aen de meeste vrouwen eijgen is, die dan, in andere plaetsen overkomende, menen dat haer groot ongelijk geschied als de mannen niet *passer par la willen*." ¹⁹⁷ En als oud Gouverneur en Directeur was Daniel hiervan duidelijk niet gediend.

In de ambtelijke aanzegging, d.d. 10 januari 1738, suggereerde Izabella al dat er nog andere redenen waren "omme van den voornoemden haeren man gerechtelijk gesepareert te werden, in tafel, bed, bijwooninge en goederen",¹⁹⁸ "doch het gunt om gewichtige redenen voor als noch werd gezwegen".¹⁹⁹

In antwoord in conventie en eis in reconventie, d.d. 24 januari 1738, reageert Daniel op deze suggestieve opmerking die volgens hem is "om hem gerequireerden van overspel suspect te maeken". Ook zijn omgang met de Vrouwe van Bunnik stond onder verdenking.²⁰⁰ Er zijn echter diverse getuigen die verklaard hebben dat zij "geen de minste onordentlijkheid tusschen den gemelde here Bernard en Vrouwe van Bunnick hebben vernomen".^{201 202} En als het voorkwam "dat dezelve daarmede zig ook des nademiddags heeft besig gehouden, dan is het wel gebeurt dat den here requirant na het afdoen van voorsz. werk tegens vier a vijf uren ten huise voorsz. zijnde gebleven, met gemelte Vrouwe van Bunnick een caartje heeft gespeelt, zonder dat egter oijt gebeurt is, dat dezelve aldaar na de klok halff negen uren"²⁰³ verbleven is".²⁰⁴

Overspel of onordentlijkheden konden dus niet bewezen worden, toch besloot de rechter in het echtscheidingsvonnis, "welke partijen na veele gehoudene comparitiën en besoignes niet hadden kunnen accordeeren doende regt, en eerst nopende het versoek zoo in conventie als in reconventie tot separatie gedaan", tot een scheidings "in tafel, bed, bijwooninge en goederen".²⁰⁵

191. Zie HUA 702-1 1037 4 [032].

192. Zie HUA 702-1 1037 4 [174].

193. Zie HUA 702-1 1037 6 [054].

194. Vgl. HUA 702-1 1037 3 [210] en HUA 702-7 3083 [059].

195. Zie Elias, II, 610-613.

196. Zie HUA 702-1 1037 7 [017].

197. Zie HUA 702-1 1037 1 [219].

198. Zie HUA 702-1 1037 1 [014].

199. Zie HUA 702-1 1037 1 [013].

200. Vrouwe van Bunnik: Christina Clara Strick van Linschoten, gehuwd met Joseph Loten, Heer van Bunnik. Zij was een dochter van Jan Hendrik Strick van Linschoten en Johanna Anthonia Bernard.

201. Zie HUA 702-1 1037 2 [273].

202. Daniel Bernard was daar om het "mitsgaders examineren van verscheidene en menigvuldige papieren, den boedel van gemelde Vrouwe van Bunnicks overleden man concernerende". Zie HUA 702-1 1037 2 [272].

203. Vroeger werd in sommige steden - o.a. te Utrecht - om 20.30 uur de boefklok geluid ten teken dat de herbergen moesten sluiten en niemand meer zonder licht op straat mocht komen. Elders werd deze klok ook wel diefklok genoemd. Zie *WNT*, lemma: Boevklok.

204. Zie HUA 702-1 1037 2 [272] en [273].

205. Zie HUA 702-1 1037 4 [075].

Aan de echtscheidingszaak van Daniel en Izabella heeft een aantal mensen goed verdiend. Naast de processtukken zijn er ook de vele getuigenverklaringen die door een notaris werden opgetekend.²⁰⁶ Opvallend is dat sommige getuigenverklaringen soms bijna woordelijk overeenstemmen. De woorden werden de getuigen blijkbaar in de mond gelegd, want anders had er nooit zoveel overeenstemming kunnen zijn op bepaalde punten.

Het is de vraag of het huispersoneel in Utrecht, evenals in Amsterdam, zich vrij genoeg voelde om te zeggen wat zij hadden gezien, gehoord of meegemaakt. Ook al was er misschien voldoende werkgelegenheid, voor een getuigenis waren zij wél afhankelijk van hun werkgever.²⁰⁷

In de Transcriptie is het Daniel die in zijn eer voelt aangetast en daarom “tot verdediginge van zijn eere en fatsoen niets onbeantwoord kan laeten van het gunt hem tegens de waarheid word aangewreven”.^{208 209}

In een brief, d.d. 29 november 1737, van Gideon Boudaan aan Daniel Bernard, laat deze weten dat met de echtelijke ruzie tussen Daniel en Izabella de eer en reputatie van de familie in het geding is. En om die niet te ‘beswalken’, verzoekt hij “malkanderen op vrije voeten stellen, en elck met het sijne sijnes weegs laten gaan, sonder daarvan veel éclat te maaken, gelijk anders in diergelijcke ongelukkige gevallen ordinair geschiet”. Samen met Joannes Alexander Röell biedt hij zich aan “om sulx in stilte en in der minne te helpen effectueeren, want herhaalen het nogmaals, dat wij versoecken dat dese separatie (soo het niet anders wesen kan) sonder éclat geschieden mag, of dat er practisijns de handen in krijgen. [...] Sijnde niet buijten exempel dat man en vrouw sig separeeren sonder publicque autoritijt, want als die er tusgen beijden moeten koomen, werd de saack nog gevoeliger, alsoo er dan sooveel van gesegd en geschreven word, dat eene heele familie als over de tong loopt en ding en ding voor den dag koomen, die men naderhand wel wenschte nooit rugtbaar geworden te sijn.”²¹⁰

De alimentatie waar Izabella aanspraak op maakte was voor Daniel een bron van ergernis. In niet mis te verstane woorden schreef hij op 18 mei 1739 aan zijn dochter en schoonzoon dat er, ondanks zijn onschuld, “ende nog bovendien de gansch verfoeijelijke conductens van dat ontmenschde mens” hij heeft “moeten ontwaaren hoedanig de Heeren van den Geregte der stad Utregt de principaale proceduuren [...] hebben kunnen voorbij gaan en daarentegens op den 27^e maart 1739 uijtspraak hebben gedaan wegens de gansch ongegronde gepretendeerde allimentatie ten behoeve van dat mensch, en welck appointment onder de benaaminge van eene provisie dusdanig uijtgegeven is, dat er blijkt aan haar vrij meerder toegevoegd worden te sijn [...] als haaren ongegronden eijsch komt in te houden, en die op niets anders gegrond is dan op God-vergeetene leugenen en lasteringen, en die alle door mijne geproduceerde onwederspreeckelijke bewijsen onder de voet gesmeeten sijn”.²¹¹

In het voorlopige vonnis van boedelscheiding en alimentatie werd Daniel veroordeeld “boven en behalven hare meubilen, voor zooveel zij nodig hebben zal om te kunnen huijshouden, mitsgaders boven en behalven hare klederen van wolle, linnen als andersints, zoo tot haren lijve, als tot nooddruft, leeftogt en huijshouden behorende, nog daarenboven tot der gerequireerdes alimentatie en tot support van haar regt, aan haar uijt te keeren en te betalen maandelijx en alle maanden eene somma van 450 guldens, in te gaan immediaat na dato der insinuatie dezer”.²¹² Op 2 april 1739 tekende Daniel zwaar aan tegen dit voorlopige vonnis.²¹³

206. De bewaard gebleven getuigenverklaringen ‘bewijzen’ bijna allemaal de onschuld van Daniel en het slechte gedrag van Izabella. Waarschijnlijk heeft Izabella er ook niet veel werk van gemaakt. Toch trok zij aan het langste eind. Er werd een separatie *in thoro mensa et bonis* uitgesproken.

207. Dat de Vrouwe van Bunnik een zekere Jan, nadat hij vertrokken was, geweigerd had een getuigenis te geven, bracht hem ertoe om een verklaring tegen haar te geven. Zie HUA 702-1 1037 2 [267].

208. Zie HUA 702-1 1037 1 [024].

209. Het woord ‘schande’ komt in de Transcriptie vooral voor in woordcombinaties als ‘schandelijke gedoentens’, ‘schandelijke handel’ en ‘schandelijke conductes’.

210. Zie HUA 702-1 1037 7 [016].

211. Zie HUA 702-1 1037 7 [032].

212. Zie HUA 702-1 1037 3 [217] en [218].

213. Zie HUA 702-1 1037 3 [219].

Hoofdstuk 3 : De processen

3.1 De processen

Er is in de Transcriptie sprake van twee processen. Om te beginnen is er het *echtscheidingsproces* voor het Gerecht van Utrecht (1738-1739). Vervolgens vond er een appelprocedure door Daniel Bernard plaats bij het Hof van Utrecht (1739). Ook vond er een procedure plaats inzake de *nalatenschap* van Izabella Bernard (1754-1755). In 1756 werd er vonnis gewezen in de appelzaak tegen het vonnis van het Gerecht van Utrecht. Daarop volgde nog een Revisieprocedure voor het Hof van Utrecht.

3.1.1 Het echtscheidingsproces

3.1.1.1 De echtscheiding

Het echtscheidingsproces begon met de ambtelijke aanzegging, d.d. 10 januari 1738, vanwege Izabella. Hierop volgde op 14 januari 1738 een conclusie van eis voor het Gerecht van Utrecht. (TC § 1.1 en § 1.2)

Het antwoord in conventie en eis in reconventie, vanwege Daniel, volgde op 24 januari 1738. (TC § 1.3)

Vanwege Izabella volgde op 14 februari 1738 een repliek in conventie en antwoord in reconventie. (TC § 1.4)

Op 27 februari 1738 volgde hierop, vanwege Daniel, een dupliek in conventie en repliek in reconventie. (TC § 1.5)

Op 13 mei 1738 volgde nog een dupliek in reconventie vanwege Izabella Bernard. (TC § 1.6)

Tussen 27 februari 1738 en 13 mei 1738 werd een drietal verzoeken bij het Gerecht ingediend. Om te beginnen was er vanwege Daniel een verzoek om verstek²¹⁴ van dupliek in reconventie. Dit verzoek bestond uit een intimatie van Izabella, d.d. 15 maart 1738. (TC § 3.5.1)

Op dezelfde dag compareerde Izabella (TC § 3.5.2) en op 18 maart 1738 volgde een repliek vanwege Daniel. (TC § 3.5.3)

Vanwege Izabella volgde op 24 maart 1738 nog een dupliek. (TC § 3.5.4)²¹⁵

Parallel aan dit verzoek diende Izabella op 17 maart 1738 een verzoek om schorsing in. (TC § 3.7.1)

Op 18 maart 1738 volgde vanwege Daniel een antwoord (TC § 3.7.2) en op 25 maart 1738 vanwege Izabella een repliek (TC § 3.7.3)

Vanwege Daniel volgde op 28 maart 1738 nog een dupliek. (TC § 3.7.4)²¹⁶

Tenslotte was er, d.d. 17 maart 1738, vanwege Daniel het verzoek om comparuit²¹⁷ en absolutie.²¹⁸ (TC § 3.9.1) Op dezelfde dag volgde vanwege Izabella een antwoord. (TC § 3.9.2)

Op 19 maart 1738 volgde een repliek vanwege Daniel. (TC § 3.9.3)

Vanwege Izabella volgde op 26 maart 1738 nog een dupliek. (TC § 3.9.4)²¹⁹

Vanwege Izabella werd op 8 juli 1738 een akte ingediend van niet gehouden te zijn in persoon te antwoorden. (TC § 3.1)

Op 21 juli 1738 volgde het antwoord vanwege Daniel (TC § 3.2) met op 30 juli 1738 een repliek vanwege Izabella (TC § 3.3).

Hierop volgde op 11 augustus 1738 vanwege Daniel nog een dupliek. (TC § 3.4)

Een reactie op de bewijsstukken vanwege Daniel volgde op 15 november 1738. (TC § 2.10)

Op 10 december 1738 volgde ook nog een reactie vanwege Daniel.²²⁰ (TC § 2.11)

De akte van indiening van processtukken vanwege Daniel vond plaats op 17 december 1738. (TC § 2.13)

Op 27 maart 1739 werd een voorlopige vonnis van boedelscheiding en alimentatie uitgesproken. (TC § 3.12.1) Vanwege Daniel werd op 2 april 1739 tegen dit voorlopige vonnis bezwaar aangetekend. (TC § 3.12.2)

Op 1 mei 1739 volgde bij het Hof van Utrecht vanwege Daniel een verzoekschrift voor een appelprocedure. (TC § 3.13)

Het vonnis in de echtscheidingszaak volgde op 7 november 1739. (TC § 4.10)

214. Verstek: het wettelijk ontnemen of onthouden (van het recht op iets of om iets te mogen doen, aan iemand die in gebreke of in overtreding is). Zie *WNT*, lemma: verstek.

215. De discussie draait om de vraag wanneer in verband met het verlopen van de termijn precies de achtste dag is. Uit een memorie vanwege Daniel Bernard (TC § 3.6) blijkt dat de 'schrifture' van dupliek in conventie met repliek in reconventie op 5 maart 1738 geleverd is, en dat was een 'Bededagh'. Daardoor werd het geschrift gesteld geleverd te zijn op de volgende dag. Zie HUA 702-1 1037 3 [062].

216. Op 11 april 1738 volgde vanwege Daniel Bernard een memorie met het "verzoek om te hebben stateringe". (TC § 3.8)

217. Comparuit: een officiële verklaring van het gerecht dat men voor de rechtbank is verschenen. Deze wordt bijvoorbeeld gegeven als de tegenpartij niet is komen opdagen. Zie *WNT*, lemma: comparuit.

218. Absolutie: ontslag van rechtsvervolging. Zie *WNT*, lemma: absolutie.

219. Op 11 april 1738 volgde vanwege Daniel Bernard een memorie met het "verzoek van comparuit". (TC § 3.10)

220. Het is een reactie op het (ontbrekende) verbaal van reproche vanwege Izabella Bernard, gehouden op 29 november 1738.

3.1.1.2 De boedelscheiding

Na het voorlopige vonnis van boedelscheiding en alimentatie volgde op 20 mei 1739 een insinuatie vanwege Izabella. (TC § 3.11.1) Op dezelfde dag volgde vanwege Daniel een antwoord. (TC § 3.11.2)

In een lijst, d.d. 22 mei 1739, gaf Izabella aan welke goederen zij voornemens was om mee te nemen. (TC § 3.11.3) Op dezelfde dag volgde een antwoord vanwege Daniel.²²¹ (TC § 3.11.4) Een specifieke opgave van goederen door Izabella volgde op 25 mei 1739. (TC § 3.11.5)

Vanwege Daniel volgde op 26 mei 1739 een antwoord (TC § 3.11.6),²²² waarop dezelfde dag vanwege Izabella een reactie kwam (TC § 3.11.7).

Op 28 mei 1739 volgde een insinuatie vanwege Daniel. (TC § 3.11.8) en op 31 mei 1739 vanwege Izabella (TC § 3.11.11). Vanwege Daniel werd hierop geantwoord op 4 juni 1739. (TC § 3.11.12)

3.1.2 Procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard

Na het overlijden van Izabella Bernard op 7 juli 1753 eiste Daniel de nalatenschap op. Hiertoe werd door de gemachtigden van Daniel een memorie opgesteld. (TC § 4.20)

Op 22 januari 1756 is er door de rechtbank van Utrecht vonnis geweest. Uit het appelschrift van de ex. test. van Izabella, d.d. 21 februari 1756, blijkt dat de eis van Daniel is toegewezen.²²³

In de appelzaak, aangespannen door de ex. test. van Izabella, is door het Hof van Utrecht op 20 december 1756 vonnis geweest. Het Hof stelde de ex. test. van Izabella in het gelijk.²²⁴

Tegen het vonnis van 20 december 1756 werd namens Daniel - na verkregen mandement van revisie van de Staten van Utrecht - een revisieverzoek aangespannen bij het Hof van Utrecht en daartoe een revisieverzoek ingediend.^{225 226} (TC § 5.1)

3.1.3 Partijdigheid

Als men gelijk krijgt in een rechtszaak, zal men ongetwijfeld vinden dat het recht zijn beloop heeft gehad. Als men echter geen gelijk krijgt, dan zal men sneller geneigd zijn om te twifelen aan het oordeel van de rechter. En soms blijkt in hoger beroep de twijfel ook terecht te zijn.

In een rechtszaak mag men verwachten dat er zonder aanzien des persoons recht wordt gesproken. In een brief aan zijn dochter en schoonzoon laat Daniel weten dat hij hoopte dat “de Heeren van den Geregte alhier soude bevonden hebben dat haar Ed. sonder aansien van personen de saacken tusgen mij en mijne parthij behandelen soudent”.²²⁷ Blijkbaar had hij zo z’n twijfels. Hoe was het mogelijk dat Izabella in het voorlopige vonnis van boedelscheiding en alimentatie toch gelijk had gekregen?²²⁸

Veelzeggend is ook de pro memorie in het verzoek tot bespoediging van de procedure, d.d. december 1755. Van de twaalf schepenen, waaruit het Gerecht bestond, is genoteerd wie voor hem en wie tegen hem heeft ‘gevoteerd’.²²⁹

Het zal niet eenvoudig zijn om partijdigheid aan te tonen. Aan de ene kant is het verbazingwekkend dat Izabella in de echtscheidingszaak in het gelijk werd gesteld, en aan de andere kant waren de verhoudingen echter zo verstoord, dat een duurzame samenleving niet meer mogelijk was.

221. In het antwoord verzocht hij om een specifieke opgave van goederen die zij voornemens was om mee te nemen.

222. Vanwege Daniel Bernard werd geantwoord dat hij “vermeijnd dat zij vrouwe geinsinueerde, alvorens haar vertrek, verplicht is aan hem specifce en in scriptis op te geeven hoedanige meubilen zij sustineert haar te competeren en onder den insinuant te blijven berusten, mitsgaders daarvan aan den insinuant, ofte dien hij daartoe zal komen te authoriseren, behoorlijke aanwijzinge te doen, met afvraaginge of daartoe bereijid is, en bij refuijs van dien te protesteren van alle kosten en schaden, daaruijt in het vervolg te resulteren, in insinuatie in forma, en vraagd hierop cathagorisch antwoord en relateert uw wedervaaren schriftelijk na behooren”. Zie HUA 702-1 1037 3 [177].

223. Zie Transcriptie § 4.25.

224. Vgl. HUA 702-1 1037 5 [027] en [028]. Ook in HUA 702-1 1037 5 [198] wordt aan dit vonnis gerefereerd.

225. De hoofdvraag is of Izabella - volgens de wetten van de provincie Utrecht - het oorspronkelijke wederkerige testament met Daniel Bernard eenzijdig kon herroepen.

226. In die appelzaak werden de ex. test. van Izabella in het gelijk gesteld. Daarop volgde de revisieprocedure vanwege Daniel Bernard. De uitkomst daarvan wordt niet in de Transcriptie vermeld. Dat Daniël uiteindelijk over (een deel van) de nalatenschap van Izabella heeft kunnen beschikken valt af te leiden uit de beschrijving van zijn nalatenschap. (TC HUA 702-1 1037 6)

227. Zie HUA 702-1 1037 7 [044].

228. Op 26/27 januari 1738 laat Izabella zich ontvallen “dat sij hier heel veel goede vrunden hadde die haar besonder toegeneghen waaren”. Ze noemt geen namen, maar het geeft wel te denken. Zie HUA 702-1 1037 7 [058].

229. Zie HUA 702-1 1037 7 [434].

3.2 Testamenten

In de Transcriptie worden de huwelijkse voorwaarden en een aantal testamenten genoemd.²³⁰

- Huwelijkse voorwaarden van Daniel en Izabella Bernard, d.d. 10 januari 1718 (TC § 4.5)
- Testament van Daniel en Izabella Bernard op 15 november 1725 te Utrecht gepasseerd²³¹
- Testament van Daniel en Izabella Bernard op 23 mei 1730 voor notaris Thomas Vosch van Avesaat gepasseerd²³²
- Testament van Daniel en Izabella Bernard op 7 april 1732 te Utrecht gepasseerd (TC § 4.6)
- Extract uit het besloten testament van Hester Bernard, op 14 maart 1731 binnen Amsterdam gepasseerd (TC § 7.1.20)
- Extract uit het testament van Maria Bernard, op 4 september 1734 binnen Amsterdam gepasseerd (TC § 7.1.26)
- Nader testament van Izabella Bernard op 16 maart 1736 te Utrecht gepasseerd (TC § 4.9)
- Akte van herroeping van het testament van Izabella Bernard, d.d. 15 juni 1740, betekend aan Daniel Bernard, d.d. 8 april 1744 (TC § 4.23)
- Testament, d.d. 18-08-1761, van Daniel Bernard (TC § 8.1)

3.3 De betrokken partijen

Bij de echtscheidingszaak waren uiteindelijk vele mensen direct of indirect betrokken. En of zij wilden of niet, zij waren vaak gedwongen om partij te kiezen. Hoe zagen de beide 'kampen' eruit?

3.3.1 Daniel Bernard

De volgende personen hebben in de echtscheidingszaak ten gunste van Daniel Bernard (DBG) getuigd:

- Johan Adam: geb. ca. 1699. Woonde te Utrecht.
- Jacques Amiot: bewindhebber van de Provinciale Utrechtsche Geotroyeerde Compagnie.
- Heer Bastiaanse.
- Johanna Antonia Bernard: dochter van DBG. Gehuwd met Jan Hendrik Strick van Linschoten.
- Johannes Bernard: oudere broer van DBG.
- Melchior Bernard: zoon van DBG.
- Neeltje Bijvoet: woonde vanaf mei 1732 als tweede meid ten huize van de Vrouwe van Bunnik.
- Rijmpje Brecht: geb. ca. 1669. Sinds het huwelijk van de Heer en Vrouwe van Bunnik kwam zij daar dagelijks aan huis, en ook nog geruime tijd zijn het overlijden hield zij de Vrouwe van Bunnik gezelschap.
- Albertus van Bruynenberg: woonde in de Hardebollenstraat te Utrecht.
- Dr. jur. Dirck van Cloon: gouverneur-generaal van Nederlands Indië, gehuwd met Antonia Adriana Lengele.
- Cornelia van Gelder: geb. ca. 1708. Huisvrouw van Aard Hasselman, woonde te Eck. Van mei 1731 tot mei 1732 is zij in dienst geweest van de Vrouwe van Bunnik.
- Jacomina de Gier: geb. ca. 1712. Woonde vanaf 01-11-1737 ten huize van DBG als keukenmeid.
- Daniel (Francois) van Goens PhD, geb. 's-Gravenhage 04-09-1717, st. Utrecht 06-02-1791, raad ordinaris in het Hof van Utrecht Neef van Daniel Bernard.
- Rijklof (Gerbrand) van Goens: oudere broer van Daniel van Goens.
- Dr. jur. Pieter Graaflandt: neef van DBG.
- Hester Haverkamp: geb. ca. 1703. Woonde van 01-05-1733 tot 24-12-1737 ten huize van DBG als werkmeid.
- Jean Jennet.
- Geertruid de Knijf: geb. ca. 1690, wed. van Pieter Tolk, werkte ten huize van DBG als schoonmaakster.
- Harmen Koning: geb. ca. 1671. In 1738 was hij al zo'n 11 jaar als koetsier in dienst van DBG.
- Teuntje Korf: woonde vanaf november 1730 als keukenmeid ten huize van de Vrouwe van Bunnik.
- Grietje Luijkman: geb. ca. 1717. Vanaf 26-12-1737 als werkmeid in dienst van DBG.
- Hendrik van der Mark: notaris en deurwaarder te Utrecht. Trad op namens DBG.
- Willem van Overeem: geb. ca. 1711. Woonde van 01-11-1732 tot 01-11-1734 als knecht ten huize van DBG.
- Weijer Jan van Overmeer: notaris te Utrecht (1722-1765). Procureur van Daniel Bernard.
- Johan Herman Ramen: geb. ca. 1685. Woonde te Utrecht.
- Anna Margareta Rolijn: geb. ca. 1670. Als wiedster in dienst (1732-1736) van DBG.
- Adriaan van Romen: meester chirurgijn te Utrecht.
- Abraham Aegidius Rubbens.

230. Hier laten we het bij de vermelding ervan.

231. Dit testament ontbreekt in de Transcriptie. Er wordt naar verwezen in het testament van 7 april 1732. Zie HUA 702-1 1037 4 [105].

232. Dit testament ontbreekt eveneens in de Transcriptie. Met dit testament werd het testament van 15 november 1725 gerevoceerd en tenietgedaan. Zie HUA 702-1 1037 4 [106].

- Dina de Ruijter: gehuwd met Jan Croese. Woonde van 17-11-1729 tot 01-11-1730 ten huize van DBG als noodhulp keukenmeid.
- Aarnoud Schade: geb. ca. 1679, heeft in 1736 voor elf weken als noodhulp huisknecht gediend ten huize van DBG en vervolgens vanaf juni 1737.
- Christina Siben: geb. ca. 1705. Woonde van 01-11-1732 tot 01-05-1736 als keukenmeid ten huize van DBG.
- Joannes Spits: van 1710-1712 onderkoopman en secretaris tot Nagapatnam.
- Dr. jur. Jan Hendrik Strick van Linschoten: gehuwd met Johanna Antonia Bernard. Schoonzoon van DBG.
- Agnes van Veersen: geb. ca. 1661, wed. van Hermannus Jacobi. Besteedster.

3.3.2 Izabella Bernard

De volgende personen steunden in de echtscheidingszaak Izabella Bernard:

- Anne Catharijn de kokkin.
- Antje de naaister.
- Mevrouw Van Baalen: winkelierster.
- Hester Bernard: oudere zus van Izabella.
- Maria Bernard: oudere zus van Izabella.
- Gideon Boudaan: zijn vrouw was een dochter van ds. Gualterus Boudaan en Maria Coymans.
- Juffrouw Heldewier.
- Jan de huisknecht.
- Johanna de kamenier.²³³
- Juffrouw Pauw.
- Dr. Joannes Alexander Röell: neef van Izabella.
- Sophia de schoonmaakster.
- Bernardin Henderinne Springlie: voormalige dienstbode van Daniel en Izabella Bernard, wonende te Amsterdam.
- Theunje de groenvrouw.
- Mevrouw Van Weert.
- Zibilla de kamenier.

3.3.3 Overige personen

Andere personen die genoemd worden, maar die niet specifiek voor of tegen getuigen, zijn:

- Annetje de straatwiedster.
- Dirck de huisknecht.
- Hendrina de naaister.
- Johanna de naaister.
- Daniel Bernard Andriesz.: broer van Jan Andries Bernard en neef van Izabella.²³⁴
- Jan Andries Bernard: broer van Daniel Bernard Andriesz.

233. Ook wel 'Johanna met haar stompe duim' genoemd.

234. Daniel Bernard Andriesz en zijn broer Jan Andries Bernard zullen zeker de kant van Izabella hebben gekozen.

Hoofdstuk 4 : Conclusie

Nergens wordt in het *echtscheidingsproces* (1738-1739) door Daniel Bernard een reden genoemd voor de stichting van het Stipendium Bernardinum. Evenmin in de procedure inzake de *nalatenschap* van Izabella Bernard (1754-1755).

In het echtscheidingsproces waren Daniel en Izabella Bernard geen van beiden bereid om ook maar een duimbreed voor elkaar te wijken. Compromissen bleken niet mogelijk en alle juridische middelen werden door beide partijen aangewend. Uiteindelijk trok Izabella aan het langste eind. Zij scheidde van haar man *in thoro, mensa et bonis*.

Alle moeite ten spijt, de enorme hoeveelheid getuigenverklaringen die Daniel inbracht in het proces hadden dus niet het gewenste effect. Izabella kreeg daarentegen zelfs nog alimentatie toegewezen. Daniel is er door ontgoocheld en gebroken. Toch blijft hij gezagsgetrouw.

Het is vanuit de Transcriptie onjuist om te zeggen dat Daniel Bernard niet gemakkelijk in de omgang geweest zou zijn.²³⁵ Zo'n uitspraak doet geen recht aan de historische en culturele context. Door het aangaan van een huwelijk verloor een vrouw immers het recht om over haar goederen te beschikken en kwam zij onder de voogdij van haar man te staan.²³⁶ Bovendien was Daniel jarenlang voor de VOC in Batavia geweest, en als gouverneur en directeur van de kust van Coromandel zal hij andere omgangsvormen gewend zijn geweest dan Izabella in Amsterdam. Evenmin is duidelijk of de ziekte van Izabella psychisch van aard was.²³⁷

Het is aan de ene kant opmerkelijk dat Daniel Bernard in de procedure inzake de *nalatenschap* van Izabella met haar ex. test. de strijd liet aangaan. Hij was immers op gevorderde leeftijd gekomen. Aan de andere kant laat het zien dat hij vond dat hij principieel daar recht op had. Nu trok Daniel aan het langste eind en gingen de ex. test. van Izabella in hoger beroep. Er is geen bewijs in de Transcriptie te vinden dat Daniel gelden uit de nalatenschap van Izabella heeft aangewend om er toch nog iets goeds mee te doen, namelijk de stichting van een stipendium. Evenmin is er bewijs dat hij Izabella zo een hak heeft willen zetten. *Zijn* naam is immers aan het Stipendium Bernardinum verbonden.

In de echtscheidingszaak wordt gesproken over twee valse verklaringen, die Izabella had laten innemen en beëdigden om Daniel Bernard van overspel verdacht te maken.²³⁸ Er is geen enkele reden Daniel Bernard hiervan te verdenken.

Uit de Transcriptie blijkt eerder het tegendeel. Daniel ging - gezien de historische context - correct met het personeel om: streng, maar rechtvaardig. Het is dan ook zijn eer te na om vals beschuldigd te worden van overspel. Ook zijn zoon Melchior houdt hij dit voor, als hij hem schrijft: strijd voor de deugd en weerstaat de ondeugden, betracht altijd de waarheid te behartigen...

Theologische motieven spelen in het echtscheidingsproces nauwelijks een rol. Tussen de regels door worden door Daniel Bernard echter wél een aantal theologische notities geplaatst. Ook begrippen als 'genade', 'vergeving' en 'berouw' worden door hem theologisch geduid.

In zijn oordeel over Izabella was Daniel echter heel duidelijk. Waar aanvankelijk in de kernstukken van de echtscheidingsprocedure nog een vergelijking wordt gemaakt met wat van (g)een redelijk mens verwacht kan worden, heeft hij het na haar overlijden over 'dat ontmenschte mensch'.²³⁹

In het testament van 18 augustus 1761 had Daniel Bernard bepaald dat het stipendium bedoeld is voor Paltische en Hongaarse studenten die naar Utrecht komen om hun theologische studie aan de universiteit aldaar voort te zetten. Daarbij wordt in het midden gelaten of het Stipendium Bernardinum vooral een sociaal doel dient - studenten een *kans* bieden om hun theologiestudie in Utrecht voort te zetten - of vooral een wetenschappelijk doel, als een kweekvijver voor wetenschappelijk toptalent.

Voor beide doelen valt iets te zeggen. Aan de ene kant was Daniel Bernard sociaal ingesteld, en aan de andere kant zakelijk. Aan de ene kant werd zijn leven getekend door 'fataliteiten', aan de andere kant ging hij doelgericht te werk. Aan de ene kant kon Daniel alleen gouverneur en directeur van de kust van Coromandel worden, omdat hij de gunst ertoe kreeg,²⁴⁰ aan de andere kant was talent onontbeerlijk.

Het Stipendium Bernardinum zou daarom een kans moeten bieden aan zowel gereformeerde Paltische en Hongaarse studenten die 'gewoon' hun theologische studie aan de Utrechtse universiteit willen voortzetten, als aan wetenschappelijk 'talent'.

235. Zie Van Veen, 17. En in navolging van Van Veen, zie: De Lange, 104.

236. De bepalingen in de testamenten van Hester en Maria Bernard kunnen daarom als een directe provocatie worden gezien.

237. Zie HUA 702-1 1037 7 [052] (29-11-1733).

238. Zie HUA 702-1 1037 1 [138].

239. Zie HUA 702-1 1037 7 [050].

240. Zie bijv. HUA 702-1 1037 7 [350].

DEEL III : WAT ZEGT EEN NAAM?

Hoofdstuk 1 : Beschrijving van bronnen

1.1 Algemeen

Als uitgangspunts bij het opstellen van de namenlijst is de ‘Lijst van Duitschers en Hongaren, die het Stipendium Bernardinum hebben genoten’ van S.D. van Veen genomen.²⁴¹ Vanaf 1763 noemt hij per jaar de nieuwe stipendiaten. Er wordt echter geen onderscheid gemaakt tussen een kalender- en studiejaar.²⁴² Evenmin wordt vermeld hoelang men het stipendium genoot.

In een voetnoot merkt Van Veen op dat gestipendieerde Nederlanders niet in deze lijst zijn opgenomen.²⁴³ Hongaren die vóór december 1771 een gift ontvingen, heeft hij wél opgenomen. Na december 1771 worden alleen Hongaren vermeld, die het volle stipendium ontvingen. Behoudens enkele uitzonderingen.²⁴⁴

Opmerkelijk genoeg verantwoordt Van Veen niet duidelijk de bronnen die hij heeft gebruikt bij het opstellen van de lijst. Zo noemt hij het *Album Studiosorum*. Hiermee kan echter het *Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae* zijn bedoeld,^{245 246} maar ook het ‘Inschrijvingsregister van studenten met een toelage uit het Stipendium Bernardinum’²⁴⁷ wordt zo wel genoemd.

De notulen van het Stipendium Bernardinum kunnen voor Van Veen slechts ten dele een bron zijn geweest. Op 30 januari 1770 begon men immers pas met het notuleren van vergaderingen “van de Theologische Faculteit over de beurs van den WelEd. Heer Bernards”.^{248 249} Vanaf 22 september 1798 tot de invoering van de *Wet op het Hoger Onderwijs* in 1877, vermelden de Acta van de faculteit weer bijzonderheden betreffende het Stipendium. Van de periode daarna schijnen er geen notulen van de vergaderingen te zijn. Dit duurde tot 15 mei 1893, want toen werd op voorstel van prof. Lammers besloten om de vergaderingen weer te notuleren.²⁵⁰

Wél verwijst Van Veen een aantal keren naar het fonds Everweïn²⁵¹ en de faculteit.²⁵² Maar daar blijft het dan ook bij. Daar staat tegenover dat Van Veen zijn boek in eerste instantie heeft geschreven als een gedenkboek,²⁵³ en niet als een wetenschappelijk werk.

Toch kreeg het gedenkboek van Van Veen een bijna onaantastbare status. In 1929 werd namelijk in een vergadering van het Stipendium Bernardinum gesproken over het archief in een brandkast, in een kamer in het torentje, in het Universiteitsgebouw.²⁵⁴

In de volgende vergadering kwam men hierop terug. De voorzitter, Prof. Van Leeuwen, meldde ook nog allerlei papieren van de weduwe van Van Veen ontvangen te hebben, “waaronder die betrekking hebben op het Bernardinum”. Omdat er in de brandkast te weinig plaats was om alles op te bergen, besloot men opruiming te houden. Door het boek van Van Veen over het Stipendium Bernardinum hadden “o.a. gansche pakken van sollicitaties” van vóór 1911 hun waarde verloren. En de voorzitter werd dan ook gemachtigd om samen met prof. Noordt zij “uit te zoeken en te vernietigen wat niets dan ballast is”.²⁵⁵ Maar wat vandaag als ballast beschouwd wordt, kan morgen juist waardevol zijn. Bovendien kunnen interesses verschillen.

Dat de weduwe van Van Veen nog allerlei papieren van het Stipendium Bernardinum thuis bleek te hebben, laat zien dat archiefmateriaal gemakkelijk verloren kan gaan als het thuis wordt bewaard. En de vraag is of er geen bronnen verloren zijn gegaan, die Van Veen heeft gebruikt bij het opstellen van de namenlijst.

241. Zie Van Veen, 279-300.

242. Er werden vroeger inschrijvingen gedaan in alle maanden van het jaar. Zie Segesváry, 9.

243. Deze keuze is overgenomen, maar zeker aanvechtbaar. Wat men er ook van vindt, zij ontvingen immers wél het stipendium.

244. Zie Van Veen, 279 n. 1.

245. ASAR.

246. Bij het 250-jarig bestaan van de Universiteit Utrecht, in 1886, is dit ‘Album Studiosorum’ ook in druk verschenen.

247. HUA Toegang 292-2 Inv.nr. 93 t/m 96.

248. Zie Van Veen, 55.

249. “Deze notulen waren eerst zeer uitgebreid, werden langzamerhand steeds beknopter en eindigden den 7 Mei 1791.” (Van Veen, 55)

250. Zie Not. 15-05-1893 (SBN1).

251. Zo studeerde László Nagy (1863) in Utrecht voor rekening van het fonds Everweïn, “dat eigenlijk dienst deed ten behoeve van het Bernardinum, sedert er hier geen ander Hongaren meer kwamen studeeren, dan enkel Bernardiners”. (Van Veen, 291 n. 1)

252. Michael Déak (1872) was in Utrecht “voor rekening van de faculteit, d.i. op kosten vooral van het fonds Everweïn. Eigenlijk is hij dus geen Bernardiner, hoewel hij tijdens zijn verblijf alhier tot de Bernardiners gerekend werd te behooren”. (Van Veen, 292 n.3)

253. Zie Not. 19-05-1910 (SBN1).

254. Zie Not. 04-01-1929 (SBN1).

255. Zie Not. 04-05-1929 (SBN1).

Hoewel er dus zeker kanttekeningen zijn te plaatsen bij Van Veens 'Lijst van Duitschers en Hongaren, die het Stipendium Bernardinum hebben genoten', is het wél de meest uitgebreide namenlijst die er is.

1.2 Primaire bronnen

Er is voor gekozen om uit te gaan van een beperkt aantal primaire bronnen. In eerste instantie is gekeken of iemand voorkomt in *Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae*. Hoewel er dus ook een gedrukte uitgave van dit matrikel is over de periode 1636-1886, is uitgegaan van het originele handschrift.^{256 257} Daardoor kon ook de periode na 1886 groten-deels²⁵⁸ worden geraadpleegd.

Eveneens is gekeken naar het 'Inschrijvingsregister van studenten met een toelage uit het Stipendium Bernardinum', het *Album Studiosorum*. Waar het matrikel vooral een antwoord geeft op de vraag *of*, en zo ja, *wanneer* iemand ingeschreven stond, geeft het *Album Studiosorum* vooral zicht op het verdere verloop van de studie.

Voor verdere informatie over de stipendiaten, en om zicht te krijgen op het verdere studieverloop, is ook gekeken naar andere matrikels en studentenlijsten.

Voor de Bernardiners uit de Palts is gekeken naar de gedrukte matrikels van de *Universität Heidelberg*,²⁵⁹ de *Georg-August-Universität* te Göttingen,²⁶⁰ en de *Universität Tübingen*.²⁶¹ De lijst zou in de toekomst nog uitgebreid kunnen worden met andere matrikels van Duitse universiteiten.²⁶²

Voor de Bernardiners uit Hongarije en Zevenburgen is het handschrift van het matrikel van de protestantse theologische opleiding te Budapest geraadpleegd.^{263 264} Eveneens zijn geraadpleegd het *Első lelkész képesítő vizsgai anyakönyv* (Lk1) en het *Második lelkész képesítő vizsgai anyakönyv* (Lk2).²⁶⁵

Uit het archief van het Stipendium Bernardinum zijn de notulen geraadpleegd.^{266 267 268} Ook het boek met *Lebensberichte der Bernardiner 1892-1937*^{269 270} zijn geraadpleegd. Omdat dit *Lebensbuch* pas in het studiejaar 1901-1902 is aangelegd, worden tot die tijd van veel studenten slechts de naam vermeld. Of de informatie is afkomstig van anderen.

Wanneer een aanvraag voor een stipendium relevante informatie vermeldt of bevestigt, wordt zij eveneens vermeld. Veel aanvragen blijken echter niet of onvolledig bewaard te zijn.²⁷¹

De lijst met Bernardiners zou nog uitgebreid kunnen worden met andere bronnen zoals correspondentie en financiële stukken.²⁷² Zij bevestigen echter vooral wat in de notulen en aanvragen vermeld wordt.

-
256. ASAR staat hier steeds voor de gedrukte versie (1886) en R474 t/m R495 voor het handschrift (HUA Toegang 292-1 Inv.nr. 474 t/m 495).
 257. De opmerkingen in het Latijn (R477 en R478) zijn echter overgenomen uit de gedrukte versie (ASAR).
 258. Mogelijk ontbreken door een brand in het Academiegebouw tijdens WO II de registers van 1932-1934 en van 1936-1943.
 259. Zie Toepke/Hintzelmann.
 260. Zie Selle.
 261. Zie Bürk.
 262. De matrikels geven overigens maar over een bepaalde periode informatie. De meeste matrikels gaan tot de 20^e eeuw. Dit vanwege de openbaarheid van archiefstukken. Bovendien moet er ook een 'markt' zijn voor een nieuwe aanvullende uitgave en iemand die deze 'klus' op zich wil nemen. Omdat Bernardiners uit de Palts zeker in de 20e eeuw aan diverse Duitse universiteiten studeerden, zal het echter niet meevallen om een volledig overzicht te krijgen van hun studieverloop.
 263. Van de Károli Gáspár Református Egyetem (Ráday Kollégium).
 264. MBp¹ : 'Matricula, Theologiae Studiosorum Collegio Ev. Reformatorum Pesthineni ingremiatorum, Ab anno 1855-1879' (RL A13/27). MBp² : 'A Dunamelléki Református Egyházkerület Theologiai Akadémiájának. Anyakönyve 1880-1925' (RL A13/28).
 265. ELVA (RL A13/22) en MLVA (RL A13/23).
 266. SBN1 : Notulen Stipendium Bernardinum (1893-1926) (ASB)
SBN2 : Notulen Stipendium Bernardinum (1927-...) (ASB)
 267. De notulen vanaf 3 februari 1910 t/m 26 november 1945 zijn gepubliceerd in de bijlage van mijn doctoraalscriptie. (Schinkelshoek, 1995).
 268. Omdat de curatoren van het Stipendium Bernardinum slecht een aantal keren per jaar vergaderden zijn bepaalde gegevens soms niet genotuleerd, zoals wie van de nieuw benoemde Bernardiners zich uiteindelijk hadden afgemeld. Ook is niet altijd duidelijk wie van de Bernardiners aan het einde van het studiejaar vertrokken.
 269. Angelegt im Studienjahr 1901/1902 durch den damaligen 1. Vorsitzenden. (Verein deutscher und ungarischer Studenten Utrecht)
 270. Lebensbuch (ASB).
 271. Het kan zijn dat er in de loop van de tijd nog pakken met oude aanvragen gevonden worden in de een of andere 'brandkast', of dat oude aanvragen in een ander archief terecht zijn gekomen. Ook zijn aanvragen soms onvolledig omdat de originelen weer terug gestuurd moesten worden.
 272. Zie Schinkelshoek, 1995.

1.2.1 Het Utrechtse matrikel

Het matrikel van de Universiteit Utrecht, oftewel de ‘registers van voor de eerste maal ingeschreven studenten’, omvat 23 delen over de periode 1636-1936. Deze delen zijn echter niet allemaal gelijk van opzet. Soms bevatten ze meer informatie dan weergegeven in de gedrukte versie uit 1886.²⁷³

Register 474 (1686-1774) bevat de namen van voor de eerste maal ingeschreven studenten.^{274 275} Verder wordt alleen de plaats van herkomst vermeld.²⁷⁶ Volgens gewoonte gebeurde dat in het Latijn. Vanaf 1767 staat regelmatig de datum van inschrijving erbij. Men kon zich toen het hele jaar door laten inschrijven.

Opvallend is dat slechts een enkele Bernardiner uit de Palts in dit register staat ingeschreven. Blijkbaar waren ook zij, evenals de Hongaren, dit niet verplicht.^{277 278} Eveneens valt het beperkte aantal inschrijvingen in die tijd op.²⁷⁹ Achter in dit register is een lijst met *de libris prohibitis* opgenomen.

Register 475 (1775-1827 maart) is wat opzet betreft te vergelijken met het voorafgaande register. Ook in deze periode staat aanvankelijk slechts een enkele Bernardiner uit de Palts ingeschreven, in tegenstelling tot Bernardiners uit Hongarije en Zevenburgen.

Vanaf 1802 staan bijna alle Bernardiners uit de Palts, Hongarije en Zevenburgen, met vermelding van studierichting, ingeschreven. In 1816 is men begonnen met het toevoegen van aanvullende informatie over bijvoorbeeld vooropleiding of de plaats(en) waar men eerder studeerde. Uiteraard ook weer in het Latijn.

De *registers 476* (1827 april - 1846 febr.), *477* (1846 maart - 1863 sept.) en *478* (1863 sept. - 1877 sept.) komen in opzet grotendeels overeen met het slot van register 475.²⁸⁰

Register 479 (1877 sept. - 1883 juni) is duidelijk anders van opzet. Vanaf het studiejaar 1877-1878 werd namelijk ook de geboorteplaats en geboortedatum vermeld,²⁸¹ evenals de faculteit, het aantal studiejaren en voor welke lessen men zich had ingeschreven.

Door de vermelding van de geboorteplaats is direct duidelijk of iemand terecht een stipendium toegewezen heeft gekregen.²⁸² Ook vertelt het iets over de gemiddelde leeftijd van Bernardiners in een bepaalde tijd.

Hoewel het een ‘registers van voor de eerste maal ingeschreven studenten’ betreft, heeft de vermelding van het aantal studiejaren zeker een meerwaarde. Daardoor wordt immers duidelijk hoeveel jaren men in Utrecht verbleef.²⁸³ En de vermelding ‘voor welke lessen’ men zich had ingeschreven, zegt iets over wat men met het stipendium voornemens was om te doen.

De *registers 480* (1883 sept. - 1888 okt.), *481* (1888 okt. - 1892 dec.), *482* (1892 dec. - 1897 juni), *483* (1897 sept. - 1900 okt.), *484* (1900 okt. - 1904 okt.), *485* (1904 okt. - 1907 okt.), *486* (1907 okt. - 1910 juli), *487* (1910 sept. - 1913 juni), *488* (1913 sept. - 1916 dec.), *489* (1916 dec. - 1919 dec.), *490* (1919 dec. - 1922 juli), *491* (1922 sept. - 1924 nov.), en *492* (1924 nov. - 1927 aug.) volgen dezelfde opzet als register 478.

Toch zijn er een paar verschillen. Vanaf 1885 schreef men zich echter in voor *alle* lessen. En in de studiejaren 1893-1894 en 1894-1895 werd nog vermeld waar men op het gymnasium had gezeten.²⁸⁴

Vanaf *register 493* (1927 sept. - 1929 juli) verandert de opzet weer aanzienlijk: geboorteplaats en geboortedatum worden niet meer vermeld, en voornamen zijn vervangen door voorletters. Daarvoor in de plaats kwam er meer ruimte (en aandacht) voor financiële gegevens.^{285 286}

De *registers 494* (1929 sept. - 1932 sept.) en *495* (1934 sept. - 1936 aug.) hebben weer dezelfde opzet als register 493.

273. ASAR.

274. Dat de student D.Th. Heddaeus (S.0003) nogmaals op 09-12-1771 is ingeschreven, zal te maken hebben met zijn promotie die dag.

275. In dit deel hebben de studenten zelf hun naam en plaats van herkomst in het register geschreven. En dus mag aangenomen worden dat dit de correcte spelling van de naam is.

276. De studierichting wordt evenmin genoemd.

277. De Hongaren hadden de vrijheid om bij een professor naar eigen keuze college te lopen, zonder collegegeld te betalen. Dit betekende dat zij zich niet in een matrikel behoeften te laten inschrijven, “zelfs zolang hunne studie het vereischte”. Zie Segesváry, 6.

278. In de periode 1763-1772 worden slechts enkele Hongaren in het register vermeld: M. Balogh Soós (S.0018), M. Polgári (S.0028), G. Kőrösi (S.0065). Dit verandert in 1773. Vanaf dat jaar staan de meeste Hongaren wél ingeschreven.

279. Het register vermeldt bijvoorbeeld in 1772 slechts veertig namen, in 1773 dertig, en in 1774 eenenvijftig namen.

280. Er zijn perioden dat de aanvullende informatie in het Latijn ontbreekt.

281. Vanaf 1877 gebeurt dit niet meer in het Latijn.

282. Afkomstig van een bepaalde plaats wil immers nog niet zeggen dat men er ook geboren is.

283. In de praktijk zal het ook iets zeggen over het aantal jaren dat men een toelage uit het Stipendium Bernardinum ontving. Weinig studenten zullen het zich immers hebben kunnen veroorloven om voor eigen rekening nog één of meerdere jaren, na het beëindigen van het stipendium, in Utrecht te blijven studeren.

284. Dit kan interessant zijn als gekeken wordt naar de onderlinge verhoudingen. Wie kende bijvoorbeeld wie van vroeger?

285. Zoals collegegeld en inschrijvingsgeld.

286. Voorheen werd in het register ook wel eens de hoogte van het collegegeld geschreven, het ‘quitantienunder’, en of men afbetaald had, maar niet in daarvoor speciale kolommen.

1.2.2 Album Studiosorum

Het *Album Studiosorum* of 'Inschrijvingsregister van studenten met een toelage uit het Stipendium Bernardinum' omvat vier banden en gaat over de periode 1776-1875.

Album Studiosorum 93 (1776-1829) bevat allereerst "Nomina doctissimorum Hungarorum et Transilvanorum qui in Academia Trajectina Audio Theologiae operam dederunt".^{287 288}

Vervolgens worden van iedere student per studiejaar de gevolgde colleges genoemd met de beoordeling en het jaar van vertrek.²⁸⁹ Door een overzicht van de gevolgde colleges en een beoordeling ontstaat een goed beeld van iemands capaciteiten.²⁹⁰

Dezelfde opzet wordt gevolgd in *Album Studiosorum* 94 (1823-1850), *Album Studiosorum* 95²⁹¹ (1845-1874) en *Album Studiosorum* 96²⁹² (1874-1875).

Soms is in het *Album Studiosorum* vergeten te vermelden om welk studiejaar het gaat. Daardoor is niet altijd duidelijk in welk jaar een reeks colleges is gevolgd, of wanneer een Bernardiner precies is vertrokken.

1.3 Secundaire bronnen

Omdat Van Veen gegevens gebruikt die niet direct te verifiëren zijn,²⁹³ wordt zijn boek 'Het Stipendium Bernardinum' hier als een bron aangevoerd.²⁹⁴ Het vraagt verder onderzoek om deze gegevens op juistheid te controleren.²⁹⁵

Voor een overzicht van de Bernardiners die in Utrecht zijn gepromoveerd, is gebruik gemaakt van het *Album promotorum academiae rheno-trajectinae 1636-1815*,²⁹⁶ en het *Album Promotorum der Rijksuniversiteit Utrecht 1815-1936*.²⁹⁷ Promoties van (oud) Bernardiners aan andere Nederlandse universiteiten worden dus niet vermeld.

Ook een schat aan informatie bevat de *Utrechtsche Studenten Almanak*.²⁹⁸ Naast namen en adressen²⁹⁹ van ingeschreven studenten, wordt bijvoorbeeld vermeld welke gewone, kerkelijke en bijzondere hoogleraren er in dat jaar aan de faculteit verbonden waren en welke colleges zij gaven. Ook is er een overzicht van examens en promoties. Daaruit kan blijken of iemand ook werkelijk een examen heeft afgelegd, of dat het alleen bij een voornemen is gebleven.³⁰⁰

Voor studenten uit de Palts is nog gekeken of hun naam voorkomt in *Das Reformierte Studenten-Konvikt am Dom zu Halle an der Saale* (1930).³⁰¹

287. Het is niet duidelijk of allen een toelage uit het Stipendium Bernardinum ontvingen, afgezien van de grootte van deze toelage. Het zou ook om *alle* studenten uit Hongarije en Zevenburgen kunnen gaan die in Utrecht een toelage ontvingen voor hun studie theologie.

288. In het eigen handschrift van de studenten.

289. Alleen van de Bernardiners uit Hongarije, Zevenburgen en Slowakije worden de colleges in de *Namenlijst van Bernardiners* in een eindnoot vermeld.

290. Dat een beoordeling soms discutabel is, blijkt wel bij de bekende Johannes Jacobus van Oosterzee. Over het studiejaar 1838-1839 kreeg hij de beoordeling 'Mediocriter'. J.I. Doedes schreef verontwaardigd daarbij: "Mediocriter? (bepaald in 1838-1839, zijn *derde* theol. studiejaar, waarin hij *als student* het meest schitterde) Maar hij was een *voorbeeld* van *onvermoeiden* ijver en een *sieraad* van de theol. faculteit, naar het eenstemmig oordeel van al zijne tijdgenooten. *Schande*, dat men 'mediocriter' heeft *durven* schrijven. Utrecht Januari 1867, q.t. J.I. Doedes". (AS.094 223)

291. Op de omslag staat geschreven: Album Studiosorum MDCCCXLV.

292. Op de omslag staat geschreven: Album Studiosorum MDCCCLXXIV.

293. Of omdat ze in de geraadpleegde bronnen niet voorkomen.

294. Nog altijd geldt Van Veen als een autoriteit op het gebied van de geschiedenis van het Stipendium Bernardinum.

295. Dan valt te denken aan een onderzoek van de notulen van de faculteitsvergaderingen. De notulen van 1637-1818 zijn gepubliceerd door J.A. Cramer in *De Theologische Faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius* (Utrecht, 1932) en *De Theologische Faculteit in de 18de en het begin der 19de Eeuw* (Utrecht, 1936). Dit betreft een transcriptie van de 'Acta facultatis theologiae in inlyta academia Ultrajectina, 1637. Resoluties van de faculteitsvergaderingen, 1637-1818' (HUA Toegang 292-2 Inv.nr. 1). Eveneens valt te denken aan de 'Resoluties van faculteitsvergaderingen van 1819-1877' (HUA Toegang 292-2 Inv.nr. 3).

296. Afk.: AP.

297. Afk.: APRU.

298. In de *Namenlijst van Bernardiners* is alleen gebruik gemaakt van de *Utrechtsche Studenten Almanak* (USA) over 1929 en 1930. In 1929 speelde de 'zaak' rond de Paltische Bernardiners Kaiser (S.1034) en Dönch (S.1038) die het examen niet gehaald hadden. En in 1930 was er een beschuldiging tegen de student Heberling (S.1043).

299. De Bernardiners hielden zelfs in een 'Wohnungsverzeichnis. Angelegt im Mai 1908' bij. Dit was bedoeld "Für die deutschen u. ungar. Studenten in Utrecht" en bevatte "empfehlenswerte Wohnungen". Zie Boeken (ASB).

300. In de notulen van het Stipendium Bernardinum (SBN2) wordt namelijk regelmatig gesproken over studenten die het voornemen hebben om doctoraalexamen af te leggen.

Zie Not. 14-05-1920 (Z.L.Zs. Galambos, S.0985), 27-05-1924 en 02-12-1924 (B. Csánky, S.0999), 31-10-1933 en 21-11-1933 (L. Segesváry, S.1060), 07-11-1933 en 08-10-1935 (I. Czeglédy, S.1053), 03-05-1937 en 24-05-1937 (B.G. Locher, S.1072), 12-12-1938 en 15-05-1939 (K. Czeglédy, S.1075). (SBN2)

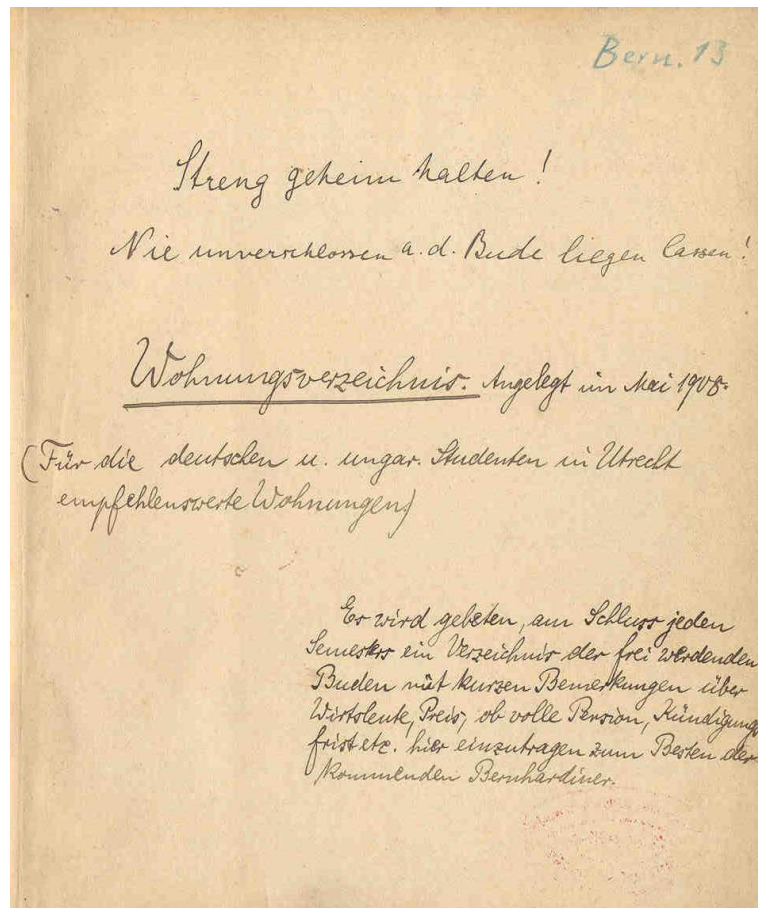
301. Afk. Halle.

Voor de Hongaarse Bernardiners is gebruik gemaakt van de Nederlandstalige versie van *Magyar református ifjak az utrecht* *egyetemen 1636-1836* van Segesváry.^{302 303}

De afgelopen decennia zijn er diverse Hongaarse publicaties verschenen met overzichten van Hongaarse studenten die buiten Hongarije hebben gestudeerd. Er is gebruik gemaakt van *Magyarországi diákok Holland egyetemeken 1595-1918* van Bozzay en Ladányi.^{304 305 306}

Voor de Bernardiners die in Budapest hebben gestudeerd is ook gebruik gemaakt van het jubileumboek dat is verschenen in 1995 naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de Theologische Academie in Budapest.³⁰⁷ Helaas is in het jubileumboek naar aanleiding van het 150-jarig bestaan van deze universiteit³⁰⁸ geen (aanvullende) namenlijst opgenomen.

De lijst met Bernardiners zou nog uitgebreid kunnen worden met matrikels en publicaties van andere Hongaarse hogescholen en universiteiten. Maar ook kan gedacht worden aan overzichten van Hongaarse studenten die in andere Europese landen hebben gestudeerd.³⁰⁹

Figuur 1 Wohnungsverzeichnis (ASB)

302. Zie Segesváry.

303. Toen de Nederlandstalige versie van het boek van Segesváry verscheen, voelden de hoogleraren in Utrecht zich enigszins genomen, want zij vermoedden dat het werk "niet anders is dan een vertaling van zijn proefschrift (met enkele wijzigingen) en dat hij niet heeft gedaan wat ons was medegedeeld door prof. Kálly, nl. om ook de laatste 100 jaar te bewerken". Zie Not. 21-06-1936 en 08-03-1937 (SBN2). Dat neemt niet weg dat deze 'vertaling' goed onderbouwd is door bronnen. En omdat per jaar wordt vermeld welke Hongaren in Utrecht studeerden, is ook bekend hoeveel jaar men in Utrecht studeerde.

304. Zie Bozzay-Ladányi.

305. Momenteel het meest recente overzicht waarin voorgaande Hongaarse publicaties weer zijn verwerkt.

306. In de *Namenlijst van Bernardiners* is dit boek afgekort als Bozzay.

307. Zie Pap-Bucsay.

308. Zie Ladányi (2005).

309. De serie 'Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban' biedt wat dat betreft diverse mogelijkheden.

Hoofdstuk 2 : De Bernardiners

2.1 Algemeen

In de periode 1763-1945 zijn er bijna 1100 Bernardiners geweest. Sommigen kregen slechts een gift van het Stipendium Bernardinum, anderen het volle stipendium. Sommigen bleven slechts een enkele maand, anderen leken zich zo ongeveer permanent in Utrecht gevestigd te hebben. Er waren tot 1945 onder de Bernardiners Paltzers, Hongaren, Zevenburgers en Slowaken.³¹⁰ Maar ook vele Nederlandse studenten ontvingen een toelage uit het Stipendium Bernardinum.^{311 312 313 314}

De hoogleraren maakten zich niet altijd even druk over iemands geboorteplaats bij het toekennen van een stipendium. Maar na 1876 veranderde dit. In de Bepalingen van 1878 stond in Art. 1 dat men bij de aanvraag voor het stipendium voldoende getuigenis moest overleggen dat men was geboren “in de Beneden-Paltz, waarvan Mannheim de hoofdplaats was”.³¹⁵ Dat was explicieter gesteld dan in voorgaande Bepalingen.³¹⁶ Regels waren weer regels.

Om aan te tonen dat hun geboorteplaats echt in de Beneden-Palts lag, met Mannheim als hoofdplaats,³¹⁷ stuurden velen een verklaring mee van het Bürgermeisteramt, Pfarramt of Staatsarchiv. En uit bewaard gebleven overzichtslijsten met aanvragen blijkt dat bij het toekennen van een stipendium de geboorteplaats er weer toe deed.^{318 319 320}

De verhouding tussen Bernardiners uit de Palts enerzijds, en anderzijds Hongarije en Zevenburgen zegt iets over de interpretatie van het testament van Daniel Bernard. Speelden de Hongaren en Zevenburgers bij de toewijzing van stipendia slechts een bijrol, of werd er serieus rekening met ze gehouden?

Maar ook de verhouding tussen de Hongaren en Zevenburgers stond in de loop van de tijd wel eens ter discussie. Voor de Utrechtse professoren zal het onderscheid niet zo hebben gespeeld, maar voor de studenten die daarvandaan kwamen ongetwijfeld des te meer. Dat is vooral terug te zien in bijvoorbeeld het verzoek om toch weer eens een Hongaarse student uit Zevenburgen het stipendium toe te kennen.³²¹

Bij de Hongaarse en Zevenburgse Bernardiners is, voor zover bekend, ook aangegeven van welke hogeschool of universiteit zij afkomstig waren. Daarbij moet rekening worden gehouden dat sommige theologische opleidingen in de loop van de tijd zijn beëindigd of opgegaan in een andere opleiding,³²² terwijl anderen in de loop van de tijd juist zijn opgericht.³²³

In de loop van de tijd lag het zwaartepunt van het Hongaarse Protestantisme ook niet altijd op dezelfde plaats. Zo lag het in de 17^e eeuw in Zevenburgen.³²⁴ In principe zou zo iets bij een evenredige verdeling ook terug te zien moeten zijn in de herkomst van de Bernardiners uit Hongarije en Zevenburgen.

De Utrechtse professoren hechtten grote waarde aan aanbevelingen door collega's. Maar de aanbevelingen door oud-Bernardiners wogen evenzeer mee.^{325 326} Met sommige Hongaarse collega's werd er dan ook heel wat over en weer gecorrespondeerd.³²⁷ Indien gewenst werden zij om de nodige inlichtingen gevraagd.

310. Volgens de huidige geografische grenzen kwamen ook twee Bernardiners uit Servië (S.0729 en S.1018) en één uit de Oekraïne (S.0943).

311. Deze situatie heeft bestaan van 1805-1876. Zie Van Veen, 188.

312. Van Veen besteedt zelfs een hoofdstuk aan de Nederlandsche alumni (hoofdstuk 7). Zie Van Veen, 186-213.

313. C.F.M. Deeleman kwam echter tot de conclusie dat zeventien Nederlandse plaatsen in 1761 tot de Beneden-Palts behoorden. Zie Deeleman, 18-21.

314. Nederlanders die een toelage ontvingen uit het Stipendium Bernardinum zijn niet in de lijst met Bernardiners opgenomen.

315. Zie Van Veen, 271.

316. Volgens de Bepalingen van 1866 moest voldoende getuigenis overlegd worden van “geboorte in den Beneden-Paltz”. De bepalingen van 1835 vermelden: “His igitur constat testimoniis: ... 2. de loco in veteri Palatinatu, quo natus sit.” Dit komt weer overeen met de Bepalingen van 1818: “quibus constat testimoniis: ... 2. de loco in Palatinatu veteri, quo natus sit”. Zie Van Veen, 261-270.

317. Zie Rothenberger, I, 252, 266-268, 269.

318. Zie Aanvraaglijsten. (ASB)

319. Zo staat bijv. in de aanvraaglijst van 1931 bij een student vermeld dat echter niet blijkt dat hij Paltser is. Zie Lijsten/Aanvragen/1931. (ASB)

320. Deze lijsten, opgesteld door de administrateur, dienden als een preadvies. Dat echter niet iedereen daarop zat te wachten, blijkt wel uit de opmerking die H. Visscher in 1920 schreef bij het advies van Van Veen: “Dergelijk praeadvies is in de benoeming van nieuwe stipendiaten een novum. Zonder het nut daarvan te miskennen en de uitnemende bedoeling van Coll. v. Veen waarderend, geloof ik toch dat gezette lezing der stukken eisch is en blijft om zich een zelfstandig oordeel te vormen. H.V.” Zie Lijsten/Aanvragen/1920. (ASB)

321. Zie Not. 22-10-1931 (SBN1).

322. Zo zijn in de 19e eeuw de vijf protestantse theologische leerstoelen in Nagyenyed, Klausenburg, Neumarkt en Székelyudvarhely samengevoegd bij de theologische Academie in Klausenburg. In 1862 werd deze theologische Academie weer naar Nagyenyed verplaatst, waar zij tot 1896 heeft bestaan. Zie Bucsay, II, 120.

323. Bijvoorbeeld het Ráday Kollégium in 1855.

324. Zie Bucsay, I, 218.

325. In aanvraaglijsten worden de aanbevelingen ook steeds vermeld. Zie Lijsten / Aanvragen. (ASB)

326. Een aantal Hongaarse professoren was zelf oud-Bernardiner, zoals S. Varga (Debrecen), J. Sebestyén (Budapest) K. Kállay (Debrecen).

327. In het Ráday Levéltár te Budapest bevindt zich een uitgebreide correspondentie van J. Sebestyén met vele personen. (RL C68)

2.2 Opzet Namenlijst van Bernardiners

In de *Namenlijst van Bernardiners*³²⁸ wordt een overzicht gegeven van de studenten ‘die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum in Utrecht studiert haben’.

Er is gekozen voor de periode 1761-1945. Officieel werd het Stipendium in 1761 immers opgericht, al ontvingen de eerste studenten pas in 1763 een toelage uit het Stipendium Bernardinum. Als eindpunt is gekozen voor 1945. Toen eindigde in Nederland de Tweede Wereldoorlog³²⁹ en begon de tijd van de wederopbouw. Ook voor het Stipendium. Een andere reden is dat na de Tweede Wereldoorlog ook de verhoudingen tussen Oost en West ingrijpend waren veranderd. In de communistische tijd was het immers niet meer vanzelfsprekend dat Hongaren en Roemenen toestemming kreeg om in Utrecht met behulp van het Stipendium Bernardinum te studeren.³³⁰

Het doel van de Namenlijst van Bernardiners is niet om zoveel mogelijk bronnen weer te geven, maar wél om vanuit de bronnen te komen tot een zo goed mogelijk onderbouwde namenlijst.^{331 332} Voor een duidelijk en helder overzicht is met kolommen en kleuren gewerkt.

Eerst is de naam weergegeven met de voorletter(s).^{333 334} Ook is er een kolom met de volledige naam, geboortedatum³³⁵ en geboorte- of woonplaats. Soms wordt er in de bronnen wél een plaatsnaam genoemd, zonder duidelijke vermelding of het om een geboorte- of woonplaats gaat.³³⁶ Daarom is de omschrijving in de Namenlijst van Bernardiners conform de bronnen weergegeven.

In een aparte kolom (kolom L) wordt vermeld of een student uit de Palts (P), Hongarije (M), Zevenburgen (E), Slowakije (Sz) of de Oekraïne (U) komt. Het kleurgebruik is om de verhouding tussen Bernardiners uit de Palts en de genoemde Hongaarse gebieden te laten zien.

Wanneer bij studenten uit de Hongaarse gebieden bekend is waar zij hebben gestudeerd, staat ook dat in een aparte kolom (kolom E) vermeld. Het kleurgebruik laat de verhoudingen tussen de verschillende Hongaarse theologische opleidingen zien.³³⁷

In de kolom *Bemerkungen* staan de gegevens zoals ze in de bronnen vermeld staan. Uitgangspunt is het inschrijvingsregister van de Utrechtse Universiteit (R474 t/m R495). De gegevens zijn letterlijk overgenomen. Ook herhaalde inschrijvingen zijn opgenomen (vanaf R479).³³⁸

De gegevens van Paltische studenten in het *Album Studiosorum* (AS.093 t/m AS.096) zijn in **blauw** lettertype weergegeven, die van studenten uit de Hongaarse gebieden in het **groen**.

Verder worden nog aanvullende of afwijkende gegevens uit andere bronnen vermeld, zoals bij Van Veen en in het *Lebensbuch*.

Van Paltische studenten, die in het matrikel van de universiteit van Heidelberg of Göttingen voorkomen, zijn de gegevens eveneens opgenomen. Hetzelfde geldt voor *Das Reformierte Studenten-Konvikt am Dom zu Halle an der Saale*.

Uitgangspunt bij de studenten uit Hongarije, Zevenburgen, Slowakije en de Oekraïne is het boek van Bozzay-Ladányi. Om het overzicht te behouden wordt dit in **rood** lettertype weergegeven. De gegevens zijn waar mogelijk aangevuld met die uit het boek van Segesváry (SL).

328. *Was ist ein Name?*

329. In Nederland officieel op 5 mei 1945.

330. Daarbij komt dat door de archiefwet veel archiefstukken van na 1945 nog niet openbaar zijn.

331. Omdat Van Veen bij de student M. Müller (S.0616) “aus Winzenheim bei Kreuznach” in een voetnoot opmerkt: “Alb. Stud.: e.p. Wintersheim Palatinus”, kan geconcludeerd worden dat hij tot 1886 (vooral) gebruik heeft gemaakt van het gedrukte matrikel uit 1886. In het handschrift staat toch echt Winzenheim.

332. Het gaat dus om een basislijst.

333. Wanneer de *Namenlijst van Bernardiners* verder ‘uitgebouwd’ zou worden, kan het zijn dat voorletters veranderen of worden toegevoegd. Er is namelijk uitgegaan van de in de bronnen gebruikte voornaam of -namen. Een student met bijvoorbeeld de roepnaam Hans kan immers de geboortenaam Johannes blijken te hebben.

Als de voornaam steeds in het Latijn wordt weergegeven, dan is de voorletter dus ook naar het Latijn. Hetzelfde geldt voor Hongaarse namen. Als de voornaam ook in de eigen taal wordt genoemd, dan is daaraan de voorkeur gegeven. Sommige namen kunnen zowel met een C als met een K worden geschreven, zoals Carl en Karl.

Soms verschilt de volgorde van de voornamen in de diverse bronnen. Waar dat het geval is, wordt (indien aanwezig) de volgorde van de geboorteakte aangehouden.

Als er verschillende naamsvarianten voorkomen, dan heeft de naamsvariant in eigen handschrift de voorkeur. Een voorbeeld is A. Schlarb (S.0434).

334. In de diverse bronnen verschillende de voornamen wel eens. Soms worden voornamen afgekort en elders voluit geschreven. Soms worden roepnamen weergegeven, waar elders voornamen worden genoemd.

335. In de begintijd van het Stipendium Bernardinum werd de geboortedatum zelden in een inschrijvingsregister vermeld.

336. Het één sluit het ander natuurlijk niet uit, maar een woonplaats is niet per definitie ook de geboorteplaats. Vroeger zal dat overigens ongetwijfeld wél veelal het geval zijn geweest.

337. Zie voor de betekenis van de letters en kleuren *Abkürzungen* in *Was ist ein Name?*

338. Voor de leesbaarheid worden alleen nieuwe gegevens en afwijkingen weergegeven.

Er is voor gekozen om bij de Bernardiners afkomstig van het Ráday Kollégium te Budapest ook te kijken naar het matrikel van die opleiding. Wanneer de data van het *Első lelkészképesítő* en *Masodik lelkészképesítő* bekend zijn, is dat eveneens vermeld.

Met bovenstaande gegevens, aangevuld met de notulen van het Stipendium Bernardinum (ASB), is het vervolgens voor een groot aantal studenten mogelijk om te bepalen wanneer en hoelang zij als Bernardiner in Utrecht hebben gestudeerd. Als data in de kolom *Bemerkungen* niet overeenstemmen, dan is de periode tot wanneer men gestudeerd heeft niet ingevuld. Dat wil overigens niet zeggen dat dit niet met zekerheid gezegd kan worden, maar het vraagt verder onderzoek.

2.3 Namenlijst van Bernardiners

2.3.1 Globaal overzicht: 1763-1811

In 1763 ontvingen de eerste Paltsers een toelage uit het Stipendium Bernardinum. De eerste Hongaar, Mihály Balogh Soós (S.0018) pas in 1766. Hij ontving in dat jaar "een toelage voor eens van f 150.-".³³⁹ Pas in 1771 kreeg een Hongaar het volle stipendium uitgekeerd. Deze eer viel Dániel Márialaky (S.0058) te beurt.³⁴⁰ Hoewel de eerste Hongaar pas in 1766 een toelage uit het Stipendium Bernardinum ontving, zijn het vanaf dat moment getalsmatig meer Hongaren en Zevenburgers dan Paltsers die een toelage of gift ontvingen.

Slechts een enkele Bernardiner uit de Palts wordt in het Utrechtse Matrikel (R474) vermeld. Wanneer de gegevens uit het matrikel van Heidelberg (MHb) in ogenschouw worden genomen, dan blijkt dat de meeste Paltische studenten voor hun vierde studiejaar naar Utrecht vertrokken.³⁴¹ Anderen studeerden eerst in Utrecht om vervolgens pas, of weer, in Heidelberg hun studie voort te zetten.³⁴² Maar er zijn ook studenten die in hetzelfde jaar zowel in het matrikel van Utrecht als van Heidelberg voorkomen.³⁴³

Het jaar dat Van Veen noemt als eerste studiejaar met een toelage uit het Stipendium Bernardinum blijkt veelvuldig af te wijken van de inschrijvingsdatum in het Utrechtse matrikel.³⁴⁴ Soms is het stipendium volgens Van Veen eerder ingegaan dan de inschrijvingsdatum in het matrikel,³⁴⁵ soms later.^{346 347}

Volgens de omschrijving is het *Album Studiosorum* (AS.093 t/m AS.096) een 'Inschrijvingsregister van studenten met een toelage uit het Stipendium Bernardinum'. Daarom zou je verwachten dat het jaartal dat Van Veen noemt overeenkomt met wat in het Album Studiosorum staat. Dit is echter niet altijd het geval. Maar tot 1795 blijkt in voorkomende gevallen wél steeds dat het Album Studiosorum eerder laat ingaan dan volgens Van Veen. Het één hoeft het ander niet uit te sluiten. Als het Album Studiosorum Bernardiners vermeldt en ook alle jaren waarin men een gift of gedeeltelijk stipendium ontving, dan is het verschil verklaarbaar. Van Veen noemt in principe alleen de Bernardiners die een volledig stipendium ontvingen en het jaar waarin dat voor het eerst was.

In de periode 1766-1770 zijn er achttien studenten uit Hongarije en Zevenburgen die een toelage uit het Stipendium Bernardinum ontvingen. Omdat van een aantal studenten niet bekend is of zij uit Hongarije of uit Zevenburgen kwamen, valt er weinig te zeggen over de verhouding tussen deze twee groepen.^{348 349}

De studenten uit Hongarije en Zevenburgen waren afkomstig van diverse opleidingen, zoals Kolozsvár, Sárospatak en Debrecen. Van een aantal studenten is echter niet bekend waar zij thuis hebben gestudeerd.

Vanaf 1771, toen voor het eerst een Hongaar het volledige stipendium ontving, tot 1795 hebben vijftig studenten uit Hongarije en Zevenburgen het stipendium genoten.³⁵⁰ Nu zeggen aantallen ook niet alles, maar er is geen reden om aan te nemen dat voor Bernardiners uit Hongarije en Zevenburgen andere termijnen golden dan voor Bernardiners uit de Palts. Zij hadden allen dezelfde rechten en plichten. Ook met betrekking tot de totale studietijd.³⁵¹

Studenten uit Hongarije en Zevenburgen studeerden niet altijd alleen in Utrecht om vervolgens direct weer huiswaarts te keren met de opgedane kennis. Zo waren er diverse studenten die hun studie in Utrecht combineerden met een studie in

339. Zie Van Veen, 215.

340. Ibidem.

341. Bijv. J.L. Erb (S.0002), H.C.E. Pauli (S.0005), J.O. Boehme (S.0008), C.C. Kilian (S.0011), A. Riem (S.0016) en J.A. Schaaf (S.0017).

342. Bijv. C.J. Guttenberger (S.0009) en W.C. Guttenberger (S.0010).

343. De student J. Maurell (S.0014) schreef zich op 5 september 1765 in het matrikel van Heidelberg in als philos. cand. Blijkbaar was hij slechts het eerste semester in Utrecht.

344. Bijv. D.Th. Heddaeus (S.0003) en Ph.F. Brecht (S.0013).

345. Bijv. Ph.F. Brecht (S.0013), M. Polgári (S.0028), J.Th. Cerfontaine (S.0036), F.L. Liphardt (S.0041), M. Wandza (S.0089).

346. Bijv. D. Dömsöd (S.0083), J. Dósa Harcsa (S.0099), A. Nádaskai (S.0102), S. Göde (S.0103), A. Komjáti (S.0105).

347. Het kan zijn dat deze Hongaren eerst een toelage uit een ander fonds ontvingen, of een gedeeltelijk stipendium aangevuld met een toelage uit een ander fonds, om in een later jaar pas het volledige stipendium te ontvangen.

348. De student A. Bóka (S.0034), kwam overigens uit Komárom (Sz).

349. Soms komt een Hongaarse student niet voor in Bozzay-Ladányi, zoals S. Watay (S.0090).

350. In de periode 1771-1795 ontvingen 130 studenten het stipendium, waarvan 50 uit Hongarije en Zevenburgen (38 %).

351. Volgens Van Veen ontving de Hongaar J. Tóth (S.0815) zelfs negen jaar onafgebroken het stipendium. Zie Van Veen, 73.

Franeker,^{352 353} Leiden^{354 355} of Groningen.³⁵⁶ Of zelfs een combinatie ervan.³⁵⁷ Opmerkelijk genoeg zijn er in de periode 1761-1945 slechts twee Hongaarse Bernardiners in Utrecht in de theologie gepromoveerd, namelijk: J. Ferenczy (S.0322) en L.I. Pap (S.1058).^{358 359}

Er waren nog meer Hongaarse Bernardiners die in Utrecht promoveerden, maar niet in de theologie. Zij promoveerden vooral tot *doctor medicinae*.³⁶⁰ Het is overigens de vraag of het stipendium daarvoor bedoeld is.³⁶¹

Een aantal Hongaarse Bernardiners promoveerde echter tot theologisch doctor aan een andere Nederlandse universiteit.³⁶²

De geschiedenis van Johannes Tóth (S.0815) toont aan dat er na 1795 nog steeds Hongaren in Utrecht waren, maar in de periode tot 1811 vermeldt de *Namenlijst van Bernardiners* slechts twee nieuwe namen: in 1800 J.G. Euler (S.0192), en in 1803 A. Marjai (S.0207). Uitgaande van het *Album Studiosorum* (AS.093) en Bozzay-Ladányi mag aangenomen worden dat zij waarschijnlijk maar één jaar het stipendium hebben genoten.

Opvallend is dat van de Paltzers die in de periode 1796-1811 het stipendium genoten, voor zover bekend, velen in Heidelberg theologie hadden gestudeerd.^{363 364} Uitgaande van de gegevens in de matrikels van Utrecht en Heidelberg hadden de meeste Paltische studenten bij aankomst in Utrecht er nog maar een paar studie jaren opzitten.^{365 366}

In 1795 ontving alleen de student J. Tóth (S.0185) het stipendium. In 1796 en 1797 werden echter geen nieuwe stipendium aangenomen, en in 1798 slechts een enkeling.³⁶⁷ Het is trouwens de vraag of de Paltische en Hongaarse studenten het op dat moment aandurfden om naar de Bataafse Republiek af te reizen.

In het begin van de 19^e eeuw valt bij een aantal Bernardiners het verschil op van de inschrijvingsdatum in het Utrechtse matrikel (R475) en de jaren die in het *Album Studiosorum* (AS.093) worden vermeld.^{368 369}

352. M. Polgári (S.0028), A. Bóka (S.0034), D. Paksi (S.0095), A. Nádaskai (S.0102), P.J. Szilágyi (S.0112), M. Szilvási (S.0123), J. Retsey (S.0134), S. Csorba (S.0138), F. Pethe (S.0168), G. Tályai (S.0175).

353. In Franeker openden de Friese Staten op 29 juli 1585 een universiteit. De nadruk lag hier vooral op het opleiden van gereformeerde predikanten. In 1811 werd deze universiteit gesloten. Zie ook Boeles; Jensma; Postma (2010).

354. M. Balogh Soós (S.0018) en S. Benkő (S.0077).

355. Zie ook Bozzay (2009).

356. L. Csernák (S.0037).

357. M. Pap (S.0027) studeerde zelfs in Utrecht, Franeker en Leiden.

358. Zie Pap (1933).

359. In de 17e en 18e eeuw was het niet gebruikelijk dat een theoloog promoveerde. Alleen als een predikant tot hoogleraar werd benoemd, promoveerde hij eershulve. In de 19e eeuw kwam hierin verandering en in 1862 promoveerde in Utrecht pas de eerste theoloog die zijn proefschrift in het Nederlands schreef. Tot dan was dat altijd in het Latijn geweest. Zie De Groot, 39.

360. De Bernardiner M. Balogh Soós (S.0018) promoveerde in Utrecht op 30-07-1766 tot Dr. Med.; M. Polgári (S.0028) op 13-07-1768 tot Dr. Med.; J. Zoltán (S.0031) op 28-09-1776 tot Dr. Med.; M. Paxi de Szathmar (S.0052) op 03-06-1771 tot Dr. Phil. et L. A. M. (= Philosophiae Dr. et Liberalium Artium Magister); S. Szegedi de Pesth (S.0053) op 27-06-1772 tot Dr. Med.; M. Tege de Konkoly (S.0084) op 14-06-1777 tot Dr. Med.; S. Göde (S.0103) op 23-05-1781 tot Dr. Phil. et L. A. M.; A. de Komiat (S.0105) op 12-06-1782 tot Dr. Jur. Zie AP.

361. Zie het testament van 18 augustus 1861 van Daniel Bernard.

362. Bijv. Ö. Kovács (S.0542). Hij promoveerde op 31-05-1869 *magna cum laude* in Leiden tot Theol. Doctor op "Het protestantisme in Hongarije gedurende de laatste twintig jaren". Zie Lieburg.

363. D.F.J. Züllig (S.0191), F.W. Candidus (S.0193), F. Glaser (S.0195), C.F. Kanz (S.0196), F. Boehme (S.0197), C.F. Grimm (S.0198), G.C.C. Kilian (S.0199), Ph.J. Wenz (S.0202), J.G. Bickes (S.0209), A.F.A. Mahla (S.0212), P. Feld (S.0215), F.W. Gebhard (S.0217), L.C. Kayser (S.0218), Th. Winkelblech (S.0221), G.D. Gyssling (S.0231), J.W. Müller (S.0232), H. Schaffner (S.0233), W. Bechtel (S.0236), F.L.A. Pollich (S.0240).

364. Van de student J.W. Schmidt (S.0188) is bekend dat hij in de periode 1796-1811 in Göttingen heeft gestudeerd.

365. Het wordt een ander verhaal als zij vóór hun studie in Heidelberg nog elders hadden gestudeerd.

366. Het beeld kan ook vertekend zijn door de Europese situatie op dat moment. In Nederland vond in 1795 de 'Bataafse revolutie' plaats. Drie jaar later, in 1798, vond ook een nationalisatie van kerkelijke goederen plaats en werden de theologische faculteiten opgeheven. Op 9 november 1799 kwam in Frankrijk Napoleon Bonaparte aan de macht, die zichzelf in 1804 tot keizer kroonde. Voor hij in 1813 ten val kwam, zou een groot deel van Europa door hem onder de voet worden gelopen.

367. Van Veen schrijft over deze periode: "In de jaren 1795 - 97 waren de staatkundige toestanden van dien aard, dat geen nieuwe werden aangenomen. Met de groote vacantie van 1795 gingen de meesten weg en bleven er slechts twee Duitschers en één Hongaar over, die tot de groote vacantie van 1798 de eenige Bernardiners waren. Langzamerhand echter kwam het getal weer op de gewone hoogte." Zie Van Veen, 77.

368. In het matrikel staat bijvoorbeeld de student J.W.H. Deussen (S.0205) ingeschreven op 19-09-1803 terwijl hij in het *Album Studiosorum* pas genoemd wordt bij het studiejaar 1806-1807. Evenzo J.Th.A. Wall (S.0208), J.G. Bickes (S.0209), J. Corell (S.0210) en C.W. Kersten (S.0214).

369. Het is de vraag of dit te maken heeft met het feit dat men in 1806 pas in het *Album Studiosorum* de gegevens ging bijhouden van Paltische studenten. De namen van de Bernardiners uit Hongarije en Zevenbergen werden immers al veel langer in hetzelfde boek genoteerd. Mogelijk speelde ook de politieke situatie mee, waardoor ook het Stipendium Bernardinum vanaf 1806 weer in rustiger vaarwater terecht kwam.

2.3.2 Globaal overzicht: 1811-1861

Bijna alle Bernardiners in deze periode komen voor in het *Album Studiosorum*. Op een enkele uitzondering na.³⁷⁰ Maar in het 'Inschrijvingsregister van studenten met een toelage uit het Stipendium Bernardinum' worden ook vele studenten genoemd die strikt genomen geen Bernardiner zijn: de Nederlandse alumni.

Door het *Album Studiosorum* weten we ook van de meeste Bernardiners precies welke colleges zij gevolgd en de beoordeling.³⁷¹ Ook wordt vaak het jaar van *Academiae valedixit* vermeld.

In de periode 1811-1855 hebben slechts acht Hongaren het stipendium ontvangen.^{372 373} Na het overlijden van M. Pákozdy (+ 1814)³⁷⁴ en J. Tóth (+ 1816)³⁷⁵ zouden de curatoren volgens Van Veen wantrouwig hebben gestaan tegenover Hongaren. Drie te Göttingen studerende Hongaren kregen in 1812 op hun aanvraag een antwoord waardoor ze niet meer durfden komen.^{376 377} Pas vanaf 1856 kwam in deze situatie verandering. Toen ontvingen ook weer regelmatig Hongaren het stipendium. De eerste Hongaarse student die na jaren het stipendium ontving was D. Tóth (S.0462), die slechts één studiejaar bleef en in 1857 al weer naar Geneve vertrok. Dat was overigens nog lang vergelijken bij de Hongaren A. Borostyán (S.0463) en C. Papp (S.0468). Zij kwamen in april 1857 en vertrokken beiden op 9 juni van dat jaar. Binnen twee maanden!^{378 379}

Volgens het besluit van de faculteit in 1805 mocht het stipendium niet langer dan zes jaar worden genoten. Uitzonderingen daargelaten.³⁸⁰ En dat was een verruiming ten opzichte van 1770. Toen werd het aantal jaren namelijk op vijf vastgesteld, "zo nochthans, dat indien iemand van hun ongemeen genoeg en een specimen Academicum van zyne vorderingen gaf, de faculteit aan zig behouden zal, noch een sesde jaar, maar niet meer te accordeeren".³⁸¹

Niet zozeer de studielengte van sommige Bernardiners gaf nu problemen, eerder het tegenovergestelde. In 1840 schreven de curatoren aan de pas benoemde student H. Kalbfus (S.0375) dat hij een bewijs moest opsturen waaruit bleek dat hem "een wettig verlof is gegeven om hier zonder onderbreking drie jaren te verblijven". En de curatoren voegden daaraan toe: "zonder dit bewijs gezonden te hebben, behoeft gij niet te komen".³⁸²

De lijst met Bernardiners laat deze tendens in de jaren 30 van de 19^e eeuw ook zien. De Bernardiners die in 1831 voor het eerst het stipendium ontvingen, bleven gemiddeld 4 studie jaren,³⁸³ en die uit 1832 gemiddeld drie jaar.³⁸⁴ De Bernardiners die in de daaropvolgende jaren voor het eerst het stipendium ontvingen bleven gemiddeld drie tot vier jaar.³⁸⁵

De 'gemiddelde' Bernardiner uit de Palts bleef niet 'vele' jaren, maar was dus evenmin na korte tijd alweer vertrokken.³⁸⁶ Tijden veranderen. In 1866 werd de bepaling, dat men vijf jaren achtereen het stipendium mocht behouden, gewijzigd in:

370. Alleen G.K. Heddaeus (S.0259) wordt genoemd in AS.093. Het is niet bekend waarom G.F. Heddaeus (S.0243) en J.F. Heddaeus (S.0273) in dit album ontbreken.

371. Volgens de nieuwe voorschriften diende een aanstaande predikant in twee jaar het candidaatsexamen in de faculteit der letteren en wijsbegeerte (de vroegere artes-faculteit) te behalen voor het Nederlands, Grieks, Latijn en Hebreeuws, Griekse en Hebreeuwse oudheden. Ook moesten testimonia overlegd worden voor wis- en redeneerkunde (logica) en algemene geschiedenis. Het universitaire candidaatsexamen handelde over natuurlijke godgeleerdheid, kerkelijke geschiedenis en de algemene leer van de Christelijke godsdienst. Hierbij moesten testimonia worden getoond voor metafysica, wijsgerige ethiek en oosterse letterkunde. Bij het voor het predikantschap niet verplichte doctoraalexamen hoorde een vak als dogmatiek. Via een kerkelijk examen werd men candidaat tot de heilige dienst. Dit examen bestond uit exegese, kerkgeschiedenis, dogmatiek, ethiek, predikkunde en 'de plichten van het herders- en opzienersambt'. En ook hierbij moesten weer de nodige testimonia worden overlegd. Zie De Groot, 38-39.

372. In 1816 S. Dávidházi (S.0272) en J. Tüdös (S.0277), in 1828 J. Ferenczy (S.0322), in 1829 L. Csethe (S.0326), J. Német (S.0329), J. Tatos (S.0331) en S. Varjú (S.0332), in 1847 J. Tóth (S.0412).

373. In 1829 ontvingen 3 Paltsers en 4 Hongaren het stipendium. De reden hiervoor is niet helemaal duidelijk. Kregen Paltische studenten geen toestemming van hun kerkbestuur, of hadden zij gewoon geen belangstelling voor een beurs van het Stipendium Bernardinum? Waarschijnlijk het eerste. Het Oberkonsistorium te München achtte het beter dat de Paltische studenten de laatste twee jaren van hun studie te Erlangen doorbrachten. Maar in een faculteitsbesluit van 16 juni 1840 besloten de Utrechtse hoogleraren toch "dat de studenten hier niet al te kort zouden blijven en niet ieder oogenblik weggeroepen zouden kunnen worden." (Van Veen, 97-98).

374. Zie Cramer, II, 201 (25-03-1814).

375. "In funus Totii, Hungari, concessit Facultas munusculum 40 florenorum ex aerario Bernardino." Zie Cramer, II, 225 (24-09-1816).

376. Zie Van Veen, 73.

377. Vgl. Cramer, II, 225 (03-10-1816): "Na vele jaren komen er weder, tot groote vreugde der faculteit, Hongaren naar Utrecht". In een artikel over *De Utrechtsche Universiteit in de Hongaarsche beschavingsgeschiedenis* geeft Ö. Bánki aan dat het academiebezoek van Hongaren tussen 1795-1857 sporadisch is. "In 1818 kondigde de Weense regeering nog eens een algeheel verbod van buitenlandsche studiereizen af als strafmaatregel tegen de feestelijke herdenking der Reformatie in 1817 door de Hongaarsche Protestanten." Zie Bánki, 97.

378. C. Miskolci (S.0475) was eveneens binnen een aantal maanden weer vertrokken.

379. Van de Hongaren die in de periode 1856-1861 voor het eerst het stipendium ontvingen, bleef niemand langer dan twee jaren in Utrecht.

380. Zie Van Veen, 89.

381. Zie Van Veen, 88.

382. Zie Van Veen, 98.

383. C. Kalbfus (S.0336) ontving echter vijf jaren het stipendium en Ph.J. Klund (S.0337) twee jaren.

384. A. Hahn (S.0342) ontving 4 jaren het stipendium en W. Stepp (S.0344) (wsch.) twee jaren.

385. C.L.Th. Heintz (S.0353) en W. Wundt (S.0356), die beiden in 1835 voor het eerste het stipendium ontvingen, bleven echter twee jaren. Evenzo E. Keim (S.0367) en C. Müller (S.0368), die sinds 1838 het stipendium ontvingen. Dat de Paltsers G. Augustin (S.0370) en D.N. Faber (S.0371) in 1841, na twee jaren weer vertrokken, was in 1840 dus nog niet bekend.

“Het wordt niet langer dan drie jaren genoten”.³⁸⁷ Toch is dit sinds 1850 eigenlijk al de trend. Tegelijk is er vanaf die tijd een toename te zien van het aantal nieuwe Bernardiners.^{388 389}

Doordat in het *Album Studiosorum* de gevolgde colleges en het studieresultaten zijn bijgehouden, ontstaat er van de Bernardiners in de periode 1806-1875 een goed beeld van het studieverloop.^{390 391}

Ook sommige Hongaren onderscheidden zich door hun goede studieresultaten. Zo kreeg J. Ferenczy (S.0322) in 1827-1828 als beoordeling *eximie*.³⁹² Misschien een iets mindere beoordeling, maar nog altijd zeer verdienstelijk, was er voor P. Horváth (S.0473): in 1857-1858 *bene*, en in 1858-1859 *perbene*.

Uit de opsomming van gevolgde colleges blijkt dat de Hongaren slechts een beperkt aantal colleges volgden.³⁹³ Hoewel er een diversiteit is aan gevolgde colleges, zijn een aantal vakken, al of niet verplicht, populair.³⁹⁴

Uit de lijst met Bernardiners valt ook op dat Paltische studenten vaak vertrokken zonder een Prüfung te hebben ondergaan. De Bernardiners werden wel geacht om dit examen te doen,³⁹⁵ maar velen geloofden het wel. Er waren blijkbaar geen sancties aan verbonden.³⁹⁶

De Utrechtse professoren stonden in feite met lege handen. Zij klaagden over deze situatie bij het Oberkonsistorium, maar vonden echter geen gehoor.

2.3.3 Globaal overzicht: 1861-1911

Kenmerkend voor deze periode is het grote aantal Bernardiners.³⁹⁷ De trend die in 1850 was gezet, werd in 1866 vastgelegd in een bepaling dat men niet langer dan drie jaar het stipendium mocht genieten. Hoewel een uitzondering de regel bevestigt, duurde het toch tot de 20^e eeuw voor er weer een student voor een vierde jaar het stipendium ontving.³⁹⁸

In de jaren 60, 70 en 80 van de 19^e eeuw verbleven de meeste Bernardiners uit Hongarije en Zevenburgen hoogstens twee jaren in Utrecht. Daarin weken zij overigens niet af van de Bernardiners uit de Palts. Slechts een enkele Hongaar ontving drie jaar het stipendium.³⁹⁹

De Hongaren, van wie de geboortedatum bekend is, waren in de jaren 60 van de 19^e eeuw tussen de 22⁴⁰⁰ en 32⁴⁰¹ jaar oud als zij het stipendium toegewezen kregen.^{402 403} In de jaren 80 van de deze eeuw ligt de leeftijd voor Hongaren tussen de 19⁴⁰⁴ en 26⁴⁰⁵ jaar oud.⁴⁰⁶

386. In een klacht van de Utrechtse professoren aan het Oberkonsistorium te München stelden zij dat “het doel van de stichting, jonge lieden te vormen tot den dienst der Pfalzische Kerk, vrijdeld werd” als zij niet langer dan twee jaren te Utrecht verbleven. (Van Veen, 97)

De Utrechtse professoren gaven daarmee een bepaalde interpretatie aan het testament. De vraag is immers of het ‘voortzetten’ van de studie hetzelfde is als het ‘vormen’ van jongelieden tot de dienst der Paltische kerk. Het een sluit het ander niet uit, maar ‘voortzetten’ is toch vooral een vervolgen, terwijl ‘vormen’ duidt op het geven van een zeker gestalte aan iets of iemand. En het Oberkonsistorium vond het blijkbaar niet nodig dat de ‘vorming’ van de Paltische studenten in Utrecht plaatsvond.

387. Zie Van Veen, 98.

388. In de periode 1841-1850 kregen bijv. 48 studenten voor het eerst een stipendium tegen 65 in de periode 1851-1860. Het beeld kan overigens vertekend zijn, omdat in deze vergelijking echter geen rekening is gehouden met de Nederlanders die ook het stipendium ontvingen.

389. In het *Album Studiosorum* (AS.095) staat in de periode 1859-1862 bij vele Bernardiners een diagonale streep door de tekst. De reden hiervoor is niet geheel duidelijk, want er komt niet elders een andere versie voor.

390. De studenten mochten niet geheel naar eigen willekeur bepalen welke colleges zij wensten te volgen. Volgens de Bepalingen van 1805 “moesten zij daarbij te rade gaan met het advies der faculteit en dat volgen”. (Van Veen, 132)

391. Van Veen geeft een aantal voorbeelden van Paltische Bernardiners welke colleges zij hebben gevolgd en met welk resultaat. Het betreft o.a. de studenten J.F. Fischer (S.0242), G.K. Heddaeus (S.0259), H.J. Hitjer (S.0274). Zie Van Veen, 132-135.

392. Zie ook Bucsay, II, 85.

393. Kwantiteit zegt natuurlijk niets over kwaliteit, maar in de jaren 60 en 70 van de 19e eeuw zien we bij de Hongaren het aantal gevolgde colleges duidelijk toenemen. Voor een genuanceerder beeld zou ook naar andere factoren gekeken moeten worden, zoals bijv. de studiefase. Daarbij komt dat de één specialist en de ander generalist is.

394. Bijv. dogmatiek en kerkgeschiedenis.

395. Zie Van Veen, 97.

396. Zoals het niet uitbetalen van een *viaticum*.

397. Ter vergelijking: in de periode 1811 t/m 1860 waren er 250 nieuwe Paltische en Hongaarse Bernardiners tegen 466 in de periode 1861 t/m 1910.

398. K. Emrich (S.0861) ontving voor het eerst het stipendium in 1900 en hij vertrok in 1904.

399. L. Benkó (S.0589) 1872-1875, J. Benkó (S.0601) 1872-1875 (?), G. Antal (S.0738) 1885-1888, J. Csűrös (S.0770) 1888-1891.

400. E. Kovács (S.0542).

401. F. Székely (S.0567).

402. De leeftijd van de Hongaarse Bernardiners was in de jaren 60 van de 19e eeuw ongeveer 25 jaar als zij in Utrecht aankwamen.

403. Van de Paltsers die in de jaren 60 van de 19e eeuw voor het eerst het stipendium ontvingen wordt de geboortedatum niet vermeld.

404. G. Antal (S.0738). Zie ook Bucsay, II, 124-125.

405. Gy. Dávid (S.0753) en F. Szécsi (S.0788).

406. In de jaren 80 van de 19e eeuw lag de gemiddelde leeftijd van de Hongaarse Bernardiners bij aankomst in Utrecht rond de 23 jaar. Omdat er geen studieresultaten bekend zijn uit deze tijd, valt niet te zeggen of de gemiddeld jongere leeftijd een positieve of een negatieve invloed heeft.

Zij waren afkomstig van de diverse opleidingen in Hongarije, Zevenburgen en Slowakije.⁴⁰⁷ In 1861 was J. Öreg (S.0496) de eerste Bernardiner afkomstig van het Ráday Kollégium te Budapest.⁴⁰⁸ Hij verbleef twee jaren in Utrecht.

Uit het Utrechtse matrikel (R477 en R478) blijkt dat de Paltische studenten in de jaren 60 en het begin van de jaren 70 van de 19e eeuw van diverse Duitse universiteiten afkomstig waren.⁴⁰⁹ Uit het matrikel van de universiteit van Göttingen blijkt dat Paltische studenten tussendoor nog colleges in eigen land volgden.⁴¹⁰

Tot 1875 vermeldt het *Album Studiosorum* de namen van de Bernardiners en de colleges die zij hebben gevolgd.⁴¹¹ Een aantal Hongaarse Bernardiners verdienen daarbij bijzondere aandacht.

De student Albert Kovács (S.0514) sloot het studiejaar 1863-1864 *optime* af.⁴¹² Van zijn broer Ödön Kovács (S.0542), Bernardiner van 1866-1868, is alleen bekend welke colleges hij heeft gevolgd. Een beoordeling wordt niet gegeven, maar hij zal voor zijn broer zeker niet onder hebben gedaan. Ook hij werd later professor.⁴¹³

Van de beroemde Domokos Makkai (S.0547), Bernardiner van 1867-1869, is eveneens alleen bekend welke colleges hij heeft gevolgd. Hetzelfde geldt voor Béla Kenessey (S.0687),⁴¹⁴ Bernardiner van 1881-1882, Géza Antal (S.0738),⁴¹⁵ Bernardiner van 1885-1888, en Jenő Sebestyén (S.0928),⁴¹⁶ Bernardiner van 1907-1910. Zij stonden voor alle colleges ingeschreven.⁴¹⁷

2.3.4 Globaal overzicht: 1911-1945

Het 150-jarig jubileum van het Stipendium Bernardinum in 1911 had een aanzuigende werking op Paltische en Hongaarse studenten. En door de vele aanmeldingen moesten de Utrechtse professoren selecteren.

De bepalingen, waarvan in 1893 weer een nieuwe versie was verschenen, werden weer strikt nageleefd. Als Paltische studenten niet konden aantonen dat hun geboorteplaats in 1761 in de Kurpfalz lag, met hoofdstad Mannheim, konden zij het stipendium wel vergeten.^{418 419}

407. In de periode 1761-1945 waren de Hongaarse Bernardiners, voor zover bekend, afkomstig van de theologische opleidingen uit Budapest, Debrecen, Dunapataj, Halas, Kiskunhalas, Kolozsvár, Kecskemét, Komárom, Marosvásárhely, Mezőtúr, Nagyenyed, Nagyvárad, Pápa, Pozsony, Sárospatak, Székelyudvarhely, Szolnok en Zilah.

408. Bernardiners afkomstig van het Ráday Kollégium te Budapest waren tot 1911 de studenten:

Öreg János	(S.0496)	1861-1863
Sándor Bosznay	(S.0511)	1863-1865
Dömsödi Zsigmond	(S.0521)	1864-1865
Kálosi Lipót	(S.0529)	1865-...
Szász Béla	(S.0533)	1865-...
Nagy Gusztáv	(S.0550)	1867-1869
Kacz Lajos	(S.0566)	1869-1870
Benke István	(S.0600)	1873-1874
Lakatos Samuel	(S.0606)	1873-...
Kenessey Béla	(S.0687)	1881-1882
Nagy Zsigmond	(S.0691)	1881-1882 en 1883-1884
Dézi Mihály	(S.0698)	1882-1883
Keck Zsigmond	(S.0729)	1884-1885
Csűrös József	(S.0770)	1888-1891
Patonay Dezső	(S.0800)	1891-1892
Egerházi Lajos	(S.0805)	1892-1895
Márton Lajos	(S.0808)	1892-1894
Lukácsy Imre	(S.0818)	1893-1894
Kovács Kálmán	(S.0834)	1896-1898
Danóczy Antal	(S.0846)	1898-1899
Sebestyén Jenő	(S.0928)	1907-1910
Veres Jenő	(S.0947)	1909-1910

409. Genoemd worden de universiteiten van Berlijn, Bonn, Erlangen, Giessen, Halle, Heidelberg, Jena, Marburg, München en Tübingen.

410. Zo liet bijv. de Paltische Bernardiner P.G. Cremer (S.0752) zich op 4 juni 1888 inschrijven in het matrikel van de Universiteit van Göttingen om vervolgens op 23 oktober van dat jaar weer in Utrecht terug te keren.

411. Het vierde deel van het *Album Studiosorum* (AS.096) vermeldt geen beoordeling meer. Alleen de gevolgde colleges worden genoemd.

412. Albert Kovács (1838-1904) werd later professor in Budapest. Zie Bucsay, II, 110-112 en 127.

413. Ödön Kovács (1844-1895) werd een van de leidende protestantse theologen in de systematische vakken. Hij schreef o.a. *Het protestantisme in Hongarije gedurende de laatste twintig jaren* (1869). Zie Bucsay, II, 122-123 en 127.

414. Béla Kenessey (1858-1918) was eerst professor in Budapest (1883-1895) en later bisschop in Kolozsvár. Zie Ladányi, 87-88.

415. Van Géza Antal (1866-1934) verscheen in 1908 een Hongaarse vertaling in twee banden van *De Heidelbergsche Catechismus in twee en vijftig leerredenen* (Amsterdam 1869-1970) van J.J. van Oosterzee (1866-1934). J.J. van Oosterzee, *A Heidelbergi Káté 52 egyházi beszédben*, übers. Géza Antal (Pápa-Debrecen 1908). Zie Bucsay, II, 124-125.

416. De dogmaticus Jenő Sebestyén (1884-1950) was van 1918-1946 professor in Budapest. Als neo-confessioneel was hij een volgelving van Abraham Kuyper. Zie Bucsay, II, 121, 156-157.

417. Sinds 1884 was het gebruikelijk dat men zich voor alle colleges inschreef.

418. Uit de notulen van 19 juni 1893 (SBN1) blijkt hoezeer de curatoren van het stipendium hieraan vast hielden. Zij namen liever het zekere voor het onzekere en af te wachten.

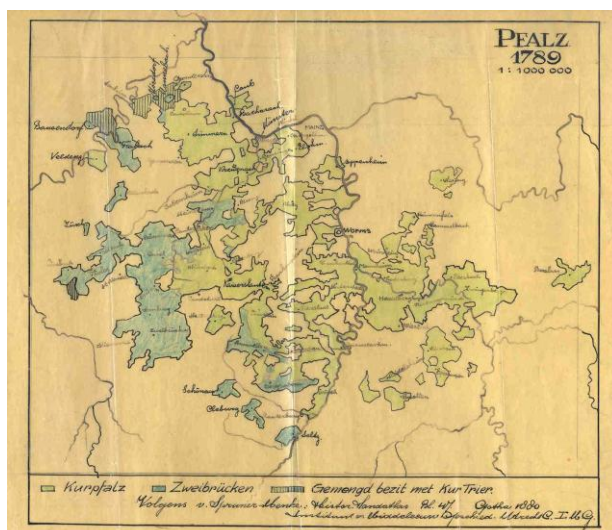

Figuur 2 De Beneden-Palts met Mannheim als hoofdplaats (ASB)

“Daar onder de stukken eene officieele verklaring van het „Königliches Staats-Archiv“ te Dusseldorp is, dato 5 febr. 1892 en geteekend „Harless“, waarin het hertogdom Zweibrücken uitdrukkelijk genoemd wordt als hebbende in den jare 1761 deel uitgemaakt van de Kurpfalz, stelt Prof. Valeton voor een schrijven aan den heer Harless te richten met verzoek deze bewering zoo mogelijk met bewijzen te willen staven. Besloten wordt dit niet te doen, maar af te wachten of van uit Duitschland bezwaren tegen de terugzetting van de sollicitanten uit Zweibrücken worden ingebracht.”

419. Van Veen nam in “Het Stipendium Bernardinum” een bijlage op (Bijlage IV) waarin de plaatsen werden genoemd die in 1761 tot de Unter- of Nieder-Pfalz behoorden.

Een probleem met zo'n lijst is wel dat sommige plaatsen in de loop van de tijd niet meer bestaan, een andere naam hebben gekregen, of deel zijn gaan uitmaken van een andere plaats. Ook zijn er nieuwe plaatsen bijgekomen.

Figuur 3 De Palts in 1789 (ASB)

Wat de Hongaren betreft werd er door de curatoren van het Stipendium Bernardinum opgelet dat zij ook echt afkomstig waren uit het historische Hongarije. "Met het oog op de aanvraag van de Huss-faculteit te Praag om ook Tschechoslowaaksche studenten aan te nemen die in het voormalig Hongarije wonen" wordt op 14 februari 1938 besloten dat ze "een kaart van Hongarije laten maken, zoals het in 1761 eruit zag, wat de toenmalige grenzen betreft".^{420 421}

Figuur 4 Het historische Hongarije met grens na de vrede van Belgrado (1739) (ASB)

Zowel de Eerste als de Tweede Wereldoorlog hadden hun weerslag op het aantal Bernardiners. In 1914 konden diverse studenten, die het stipendium toegewezen hadden gekregen, wegens de oorlog niet naar Utrecht komen en anderen konden niet terugkomen.⁴²² Als men wel kwam, dan was dat omdat men voor de militaire dienst ongeschikt was.⁴²³ Vervolgens

420. Zie Not. 14-02-1938 (SBN2).

421. Waarschijnlijk zijn toen ook gelijk de twee kaarten van de Palts gemaakt. Zie afbeeldingen.

422. Bijv. Not. 30-05-1914 en 14-10-1916 (SBN1).

is er vanaf 1919 weer een toename te zien van het aantal Bernardiners.⁴²⁴ Zoals te verwachten is in 1919 het leeftijdsverschil tussen de jongste en oudste Bernardiner aanzienlijk.⁴²⁵ Toch bleven de Bernardiners die in de periode 1919-1922 voor het eerst het stipendium ontvingen, bijna allen drie jaren in Utrecht.^{426 427} Opmerkelijk is dat in de jaren die volgden de meeste Bernardiners na een of twee jaar al weer vertrokken. Zowel de Paltsers als Hongaren.⁴²⁸

In de selectie⁴²⁹ van studenten speelden zoals gezegd de aanbevelingen een belangrijke rol.⁴³⁰ Uit de bewaard gebleven aanvragen en correspondentie (ASB) blijkt dat de oud-Bernardiner Jenő Sebestyén zich als hoogleraar steeds weer actief inzette voor de studenten van het Ráday Kollégium te Budapest die in Utrecht solliciteerden naar het stipendium. En dat was niet zonder resultaat, want van 1921-1940 waren er bijna altijd wel een of meerdere Bernardiners die afkomstig waren uit Budapest.⁴³¹

Hetzelfde geldt overigens voor Debrecen. Daar zette de oud-Bernardiner Kálmán Kállay zich als hoogleraar actief in voor de studenten.⁴³² Waren er vóór 1911, voor zover bekend, slechts zo nu en dan Bernardiners afkomstig uit Pápa, in de periode 1911-1945 waren dat er duidelijk meer.^{433 434} Het aantal Bernardiners uit Zevenburgen is in deze periode juist weer opvallend klein.⁴³⁵ Hetzelfde geldt voor Sárospatak.⁴³⁶

-
423. Herman Barnikol (S.0973) bijv. kwam alsnog terug naar Utrecht “wegens ongeschiktheid voor den militairen dienst”. (Not. 29-05-1915, SBN1) Zijn broer Ernst (S.0980) werd in 1916 naar zijn vaderland opgeroepen en vertrok op 7 oktober van dat jaar uit Utrecht. (Not. 14-10-1916, SBN1).
424. Overigens minder groot dan verwacht zou mogen worden. Door de oorlog hadden veel studenten een studieachterstand die zij niet nog verder wilden laten oplopen door een buitenlandse studie.
425. P. Krüger (S.0992) was bijna 20 jaar oud toen hij in 1919 voor het eerst het stipendium ontving, en H.H.R. Krapoth (S.0991) was ruim 11 jaar ouder.
426. Th. Barner (S.0987) ontving vier jaren het stipendium en Th. Leithäuser (S.0993) daarentegen één jaar.
427. De Hongaarse Bernardiners bleven in deze periode gemiddeld een jaar korter. Alleen B. Csányi (S.0999) ontving drie jaren het stipendium. Dr. K. Csörsz (S.0994) vertrok echter al na een jaar.
428. Van de Bernardiners die in 1928 en 1929 voor het eerst het stipendium ontvingen zijn er zelfs relatief veel die na een jaar al vertrokken. Van R.L. Kaiser (S.1034), G.H. Dönch (S.1038) en R. Pollmann (S.1039) is bekend dat zij *moesten* vertrekken, omdat hun examens onvoldoende was. (Not. 27-05-1929, SBN2)
De opmerking in de notulen van het Stipendium Bernardinum hierbij zijn veelzeggend. “Bij de besprekingen wordt opgemerkt, dat over het geheel de houding der Deutsche Bernardiners ten opzichte van de faculteit de Nederlandsche theologie zeer nonchalant is, en zij uitsluitend of bijna uitsluitend het stipendium gebruiken om voor hun examens in Duitschland af te leggen, hier zich voor te bereiden. (Not. 27-05-1929, SBN2)
429. Het zou ook de moeite waard kunnen zijn om eens na te gaan welke Hongaarse aanvragers voor een stipendium zijn afgewezen of gepasseerd, maar die later een vooraanstaande rol hebben gespeeld in kerk of wetenschap. Maar dat is een onderzoek op zich.
430. Soms liet de kas van het Stipendium Bernardinum het echter niet toe om nieuwe Bernardiners te benoemen, ondanks goede aanbevelingen. En soms was er geen plaats voor een Hongaar beschikbaar, omdat er op dat moment al één of meerdere Hongaren het stipendium ontvingen en nog niet voornemens waren om te vertrekken.
431. Bernardiners afkomstig van het Ráday Kollégium te Budapest waren in de periode 1911-1945 de studenten:
Kállay Kálmán	(S.0963)	1911-1914
Munkácsy Lajos	(S.0964)	1911-1912 en 1913-1914
Tantó János	(S.0971)	1912-1913 en 1917-1920
Zsemly Lajos	(S.1001)	1921-1923
Sándor Hegyi	(S.1010)	1923-1925
Derzsi Endre	(S.1015)	1925-1927
Keck János Zsigmond	(S.1018)	1925-1926
Záborsky János	(S.1023)	1925-1927
Kulí János	(S.1035)	1927-1928
Tóth Ernő	(S.1040)	1928-1929
Zugor István	(S.1041)	1928-1929
Czeglédy István	(S.1053)	1930-1931 en 1933-1936
Szántay Ede Miklós	(S.1085)	1937-1940
Körpöly Kálmán	(S.1090)	1939-1940
432. Bernardiners die in Debrecen hebben gestudeerd waren in de periode 1911-1945: K. Kállay (S.0963) 1911-1914, G. Filep (S.0986) 1918-1921, Dr. K. Csörsz (S.0994) 1920-1921, B. Csányi (S.0999) 1921-1924, F. Perpéth (S.1036) 1927-1930, D. Szabó (S.1037) 1927-1930, I. Fehér (S.1042) 1929-1932, L.I. Pap (S.1058) 1931-1933, L. Segesváry (S.1060) 1931-1934, I.L. Forró (S.1065) 1932-1936, L.M. Pákozdy (S.1073) 1934-1937, K. Czeglédy (S.1075) 1936-1939, en F. Pókos (S.1083) 1937-1940.
433. In Pápa zette Prof. József Pongrácz zich als rector van het Kollégium actief in voor de studenten die in Utrecht solliciteerden naar het stipendium.
434. Bernardiners die in Pápa hebben gestudeerd waren in de periode 1911-1945: J. Barát (S.0960) 1911-1914, K. Kállay (S.0963) 1911-1914, Ö.J.D. Miklós (S.0981) 1914-1918, Z.L.Zs. Galambos (S.0985) 1917-1921, E. Tóth (S.1000) 1921-1923, E. Gál (S.1008) 1923-1925, J. Németh (S.1049) 1929-1931, L. Bakos (S.1052) 1930-1932, Gy. Fáber-Kovács (S.1064) 1932-1936, S. Kiss (S.1077) 1936-1939, en M. Tótpál (S.1092) 1939-1940.
435. In de periode 1911-1945 waren slechts drie Bernardiners afkomstig uit Zevenburgen: L. Ignác (S.1027) 1926-1927, F. Fülöp (S.1032) 1927-1929, en A. Kiss (S.1047) 1929-... .
436. Bernardiners die in Sárospatak hebben gestudeerd waren in de periode 1911-1945: F. Perpéth (S.1036) 1927-1930, L.E. Egressy (S.1063) 1932-1935, en I. Hegedüs (S.1076) 1936-1939

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland⁴³⁷ had direct gevolgen voor het Stipendium Bernardinum. Een aantal Bernardiners heeft de wens te kennen gegeven niet meer terug te willen keren na de zomervakantie.⁴³⁸ Anderen wilden graag blijven, maar durfden uiteindelijk de reis terug naar Utrecht niet te maken.⁴³⁹ In het studiejaar 1940-1941 was er daardoor nog maar een Bernardiner over: de Paltser H.A. Röth (S.1084). Pas na de bevrijding in mei 1945 werden weer nieuwe Bernardiners benoemd.

2.4 Interpretatie van het testament van Daniel Bernard

In de loop van de tijd zijn de bepalingen uit het testament⁴⁴⁰ van Daniel Bernard met betrekking tot het Stipendium Bernardinum niet altijd op gelijke wijze geïnterpreteerd. Soms was de interpretatie naar de letter, soms naar de geest. En bij deze laatste vorm van interpretatie was vaak de wens de vader van de gedachte.

Volgens het testament van Daniel Bernard is het Stipendium Bernardinum bedoeld om financiële ondersteuning te geven “aan eenige van de gereformeerde soo Phaltische (te weten van de beneden Phalts, waarinne althans Manheijm de hoofdplaats is) als Ungarische studenten, dewelke haar van tijd tot tijd uijt de Phalts en Ungarijen voornoemt na deese stad Utrecht begeven mogte, omme binnen Utrecht op de Universiteit derselver studiën in de theologie der gereformeerde religie voort te setten”.^{441 442 443}

Naar de letter is het stipendium dus bedoeld voor studenten uit de Beneden-Palts, met in 1761 Mannheim als hoofdplaats, en Hongarije. Eveneens is bepaald dat de studenten binnen *Utrecht* aan de *universiteit* dienen te studeren.⁴⁴⁴ Het stipendium is ook specifiek bedoeld voor een studie in de *theologie*. En er wordt gesproken over “de theologie der gereformeerde religie”.⁴⁴⁵ Maar ook de studenten moeten *gereformeerd* zijn.⁴⁴⁶ En als zij naar Utrecht komen is dat om hun studie *voort te zetten*. Zij moeten dus al theologie studeren. Aan de andere kant moeten zij nog student zijn.⁴⁴⁷

In zijn testament had Daniel Bernard de hoogte van het stipendium gesteld op “een bedrage van driehonderd guldens Hollands courantgeld, segge f 300--: omme te strekken voor een rond jaar, en dat niet meerder en ook niet minder en dat sulx sal moeten standhouden dusdanigen langen tijd als sulx mogte werden nodigs geagt en te vereijschen om gemelte haare studiën voort te setten...”. De grootte van het stipendium is dus feitelijk f 300,- per jaar. Niet meer en ook niet minder. Over een inflatiecorrectie of duurtetoeslag wordt niet gesproken.

Er wordt in het testament geen maximum aantal jaren gesteld voor het ontvangen van het stipendium, maar “dat sulx sal moeten standhouden dusdanigen langen tijd als sulx mogte werden nodigs geagt en te vereijschen om gemelte haare studiën voort te setten”. Wel worden de studenten geacht “na den eijsch” te studeren.

Paltische studenten hebben de voorkeur boven Hongaarse studenten. Maar... “indien het nu in der tijd bij toeval voorkomen mogte,⁴⁴⁸ [...] wanneer alle deselve niet soude kunnen werden aangenomen tot het erlangen van de gunste voormelt, alsdan soo is des testateurs wil en begeerte dat de Phaltische studenten sullen de praeferentie erlangen en sulx eeniglijk uijt hoofde en ter sake den testateur geboren is in gemelte keurvorstendom en dat in de stad Frankenthal”.

437. Op 10 mei 1940 begon in Nederland de Tweede Wereldoorlog.

438. Zie Not. 17-05-1940 (SBN2).

439. Zie Not. 13-01-1941 (SBN2).

440. Naast het testament van Daniel Bernard gepasseerd voor “Adrianus Hoevenaar, Notaris ’s Hoofs van Utrecht, binnen Utrecht”, d.d. 18 augustus 1761, is er ook sprake van een zgn. Engelsch Testament of acte van Executeurschap. Dit zgn. Engelsch Testament had betrekking op het beheer van het Stipendium Bernardinum.

441. Dit is in de testamenten van Daniel (en Izabella) Bernard de enige vermelding over Hongaarse studenten.

442. In het testament wordt gesproken over “Phaltische (te weten van de beneden Phalts, waarinne althans Manheijm de hoofdplaats is) als Ungarische studenten”. Er wordt dus niet expliciet gezegd dat zij in de Beneden Palts of Hongarije *geboren* moeten zijn.

443. Voor de financiële achtergrond van de “peregrinatio academica” van Hongaarse Studenten aan de Nederlandse universiteiten, zie: Bozzay (2006).

444. Het Stipendium Bernardinum is dus aan Utrecht gebonden. Als ooit besloten zou worden om de theologische opleiding aan de Universiteit Utrecht te sluiten, dan mag het Stipendium Bernardinum, strikt genomen, niet aangewend worden voor Paltische en Hongaarse studenten die bijv. in Amsterdam of Groningen theologie gaan studeren.

445. De theologie wordt nader bepaald als de ‘theologie der gereformeerde religie’.

446. Het is moeilijk om te bepalen wat onder ‘gereformeerd’ moet worden verstaan. In 1761 werd namelijk iets anders onder gereformeerd verstaan dan vandaag de dag. Bovendien zijn er in de loop van de tijd binnen de kerk afscheidingen en fusies geweest waardoor kerkelijke grenzen zijn aangescherpt, of juist zijn vervaagd of zelfs zijn weggevallen. Een voorbeeld is de Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

447. Wie zijn of haar studie (feitelijk) heeft afgerond komt dus eigenlijk niet meer in aanmerking voor het stipendium. De vraag daarbij is of promovendi tot de studenten gerekend moeten worden of niet.

448. Blijkbaar ging Daniel Bernard er niet van uit dat de vraag het aanbod wel eens in ruime mate zou kunnen overtreffen. Maar als het nu op een bepaald moment ‘bij toeval’ mocht gebeuren, dan hebben Paltzers de voorkeur, “en sulx eeniglijk uijt hoofde en ter sake den testateur geboren is in gemelte keurvorstendom en dat in de stad Frankenthal”. Het verhaal wordt anders als het niet meer “bij toeval” is, maar gewoonte. Op die situatie wordt in het testament echter niet ingegaan.

Bovendien “moetende de naaste afstammelingen voor de verdere afstammelingen de preferentie genieten”. Of er ooit “afstammelingen van de mannelijke dan van de vrouwelijke zijde” van Daniel Bernard theologie in Utrecht gestudeerd hebben valt te betwijfelen.⁴⁴⁹

2.4.1 1761-1811

Op 22 juni 1763 ontvingen de eerste Paltische studenten het stipendium.⁴⁵⁰ Het ging om zes personen die ieder f 150,- uitgereikt kregen. Op 22 december van dat jaar ontvingen zij weer f 150,-, evenals een zevende Paltser.⁴⁵¹ Het reglement voor het beheer van het Bernardinum en de zgn. ‘Poincten’ of ‘Bepalingen’ voor de stipendiaten werden op 10 oktober 1763 door de vroedschap van Utrecht goedgekeurd.^{452 453 454} Omdat het testament van Daniel Bernard alleen globale richtlijnen gaf voor het functioneren van het Stipendium Bernardinum, hadden zij dit zoveel mogelijk in zijn geest uitgewerkt. Paltsters hadden dus de voorkeur boven Hongaren. Alleen wanneer er onvoldoende aanmeldingen waren van Paltische studenten, kwamen ook zij in aanmerking voor een stipendium. Maar het ‘bij toeval’ bleek toch minder toevallig te zijn als gedacht. Daardoor dreigden studenten uit Hongarije en Zevenburgen steeds achter het net te vissen. Dit ontging de curatoren niet en daarom besloten zij in 1766 toch aan de Hongaar M. Balogh Soós (S.0018) ‘voor eens’ een toelage te geven van f 150,-. Nadien ontvingen bijna jaarlijks een aantal in Utrecht studerende Hongaren een gift ‘uit de resteerde penningen’.⁴⁵⁵

De eerste Hongaar die in 1770 deelde ‘in het geregeld genot van de beurs’ was Dániel Márialaky (S.0058).⁴⁵⁶ Dat was een duidelijke koersverandering. De uitzondering was regel gebleken, en de regel uitzondering. Er was wel een ‘maar’, want Hongaren zouden het stipendium voor één jaar toegewezen krijgen en dan niet in aanmerking komen voor andere toelagen. Was het werkelijk in de geest van Daniel Bernard als in de praktijk alleen maar Paltsters het stipendium ontvingen? Op 4 oktober 1771 werd daarover een reglement aangenomen en vastgesteld.⁴⁵⁷ Het aantal Paltische studenten werd daarentegen gesteld op ten hoogste twaalf. Het stipendium werd ook niet meer toegekend aan reeds afgestudeerden. In het daarop volgende jaar werd de regeling ten aanzien van de Hongaren iets versoepeld. In de periode 1772-1795 ontvingen jaarlijks twee Hongaren het stipendium.

Uit het matrikel van de universiteit van Heidelberg (MHb) valt af te lezen dat zowel studenten als kandidaten het stipendium ontvingen. Uit de *Namenlijst van Bernardiners* valt niet op te maken hoeveel jaren men precies het stipendium ontving.^{458 459}

Door de revolutie van 1795 ontstond er ook voor het Stipendium Bernardinum een geheel nieuwe situatie. De politieke spanningen in de Nederlanden tussen patriotten en prinsgezinden, die sinds het midden van de 18^e eeuw onrust brach-

449. Van Veen zou het zeker gemeld hebben als dit het geval was geweest. Het feit dat er in het testament gesproken wordt “tot drie personen van bovengemelde afstammelingen in getal op eene tijd” die “evengemelde gunste sullen kunnen ontfangen” zal niet voor niets zijn geweest. Diverse familieleden van Daniel Bernard waren immers predikant (geweest). Het zou dus zomaar kunnen gebeuren dat meerdere afstammelingen ooit tegelijk aanspraak zouden maken op deze ‘gunste’.

450. Al in de 2^e helft van de 17^e eeuw werd de grootste groep buitenlandse studenten aan de Nederlandse academies gevormd door Duitse protestanten. De Hongaren, die toen aan alle academies talrijk waren, ontwikkelden toch vooral een voorkeur voor Utrecht. Voetius stond namelijk bij de gereformeerde kerk in Hongarije en Zevenburgen in hoog aanzien. In Franeker waren zij ook onevenredig sterk vertegenwoordigd: in de periode 1620-1670 was niet minder dan 26 procent van de studenten afkomstig uit Hongarije - Zevenburgen. In Utrecht studeerden tussen 1643 en 1795 zelfs meer dan 700 Hongaren. Zie Israel, II, 1022-1025.

451. Zie Van Veen, 66.

452. De Poincten van 1763.

453. De Curatoren waren rekeningplichtig. Daniel Bernard had namelijk in zijn uiterste de ‘Heeren van de Vroedschap der stad Utrecht’ uitdrukkelijk verzocht, “dat haar Ed. Groot Achtb. soo voor alsnu en ten eeuwigen dage gelieven de sterke hand te bieden ontrent alle ‘t hiervoren aangehaalde, opdat des testateurs voorgemelte goede meening en goedhartigheid daarontrent geen hindernisse komen te ontmoeten”. Zie HUA 702-1 1036 [006].

454. Zie Van Veen, 257-259.

455. Zie Van Veen, 67.

456. Zie Van Veen, 68.

457. Op 4 oktober 1771 werd na nader overleg met de ‘Heeren van de Momboirkamer’ een reglement aangenomen en vastgesteld om de verhouding tussen Paltische en Hongaarse Bernardiners “op een zekere stabile voet te brengen en het getal van dezelve, zo veel mogelijk is, te bepalen conform de dispositie van genoemden Heer Daniel Bernard” (Van Veen, 69).

458. Alleen van de Hongaarse student A. Bóka (S.0034) is bekend wanneer hij in Utrecht studeerde.

459. Van de andere Hongaarse Bernardiners tot 1795 zijn wel gegevens bekend, maar het aanvangsjaar tussen de verschillende bronnen wijkt steeds af. Van Veen noemt vanaf 1771 steeds het jaar waarop Hongaren het *volledige* stipendium ontvingen, terwijl Segesváry en Bozzay-Ladányi uitgaan van de tijd dat iemand aan de Universiteit Utrecht studeerde. Het matrikel van de Universiteit Utrecht en het *Album Studiosorum* noemen soms weer andere jaartallen.

Het viel echter buiten het kader van dit onderzoek om bijv. ook de ‘Acta facultatis theologiae in inclyta academia Ultrajectina, 1637. Resoluties van de faculteitsvergaderingen, 1637-1818’ (HUA Toegang 292-2 Inv.nr. 1) en de ‘Resoluties van de Theologische faculteit betreffende het Stipendium Bernardinum’ (HUA Toegang 292-2 Inv.nr. 67) in dit onderzoek te betrekken.

ten,⁴⁶⁰ gingen aan de universiteiten niet voorbij.⁴⁶¹ De collegiale verhoudingen tussen de Utrechtse professoren verslechterde.⁴⁶²

Heringa, die in 1794 aan de Utrechtse theologische faculteit benoemd was tot hoogleraar, stond in het leerstuk over de Drieëenheid lijnrecht tegenover zijn collega's Royaards⁴⁶³ en Bonnet. Dit conflict deed de reputatie van de Utrechtse theologische faculteit geen goed. Door de scheiding van Kerk en Staat was ook het voortbestaan van de theologische faculteiten onzeker geworden.⁴⁶⁴ Het liep uiteindelijk met een sisser af.⁴⁶⁵

De rust was maar van tijdelijke duur. In 1807 trok Lodewijk Napoleon het recht naar zich toe om hoogleraren en academische besturen te benoemen. Met het vertrek van Lodewijk Napoleon in 1810 van het politieke toneel kwam men echter van de regen in de drup. Het Koninkrijk Holland werd bij Frankrijk ingelijfd.^{466 467}

In 1804 ontving de Utrechtse faculteit een brief van de Hoogduitse predikant M. Jorissen uit Den Haag met een aanbeveling van zijn neef C.W. Kersten (S.0214) uit Wesel.⁴⁶⁸ Zijn brief was niet aan dovemansoren gericht. Een maand later ontving zijn neef al het stipendium.⁴⁶⁹

Van de Utrechtse theologische faculteit, die als 'orthodox' bekend stond, ging een aanzuigende werking uit. In de Palts, maar ook in Nederland trok het Stipendium Bernardinum de aandacht. Vanaf 1805 ontvingen ook Nederlandse studenten het stipendium. Niet meer de geografische herkomst van studenten was medebepalend bij de toekenning van het stipendium, maar de noodzaak.

Van Veen heeft geen goed woord over voor deze 'toestand van onrecht'.⁴⁷⁰ En naar de letter valt er niets tegenin te brengen. Volgens het testament van Daniel Bernard kwamen Nederlanders immers alleen in aanmerking als zij behoorden tot "eenige van des comparants afstammelingen, hetzij uijt de mannelijke dan wel uijt de vrouwelijke liniën uijt egten bedde gesprooten zijnde".

Van Veen zal ook zeker gelijk hebben dat men het jammer vond "dat al de inkomsten van deze rijke stichting ten goede kwamen aan vreemdelingen, zoodat eigen landgenooten mochten toezien en niets ontvingen". En waar een wil is, is een weg. Maar het is wel erg kort door de bocht om te zeggen "dat er een geslacht van professoren was aangetreden, dat Jozef niet gekend had",⁴⁷¹ en dus eigenzinnig handelde.

De curatoren van het Stipendium Bernardinum zullen óók tegemoet hebben willen komen aan studenten die zich juist in het geestelijke klimaat van de Utrechtse faculteit thuis voelden.⁴⁷² In het testament van Daniel Bernard ging het immers niet alleen om iemands geografische *herkomst*.

Het *doel* was immers dat gereformeerde studenten binnen Utrecht hun studie op de universiteit in de theologie van de gereformeerde religie "derselver studiën in de theologie der gereformeerde religie" konden voortzetten.⁴⁷³

460. Zie De Bruin, 329-339.

461. Zie De Jong (1969), 5.

462. Zie De Jong (1969), 17.

463. Zie BLGNP, VI, 257-258.

464. In de Staatsregeling van 1798 was bepaald dat de staat met ingang van 1801 niet meer geld beschikbaar zou stellen voor de traktementen van predikanten en hoogleraren van de Gereformeerde Kerk. Zie De Groot, 33.

465. Zie De Groot, 31-33.

466. Zie Jamin, 102.

467. Overzicht staatkundige geschiedenis van de Nederlanden:

1581-1795	Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden	1581-1713	Zuidelijke Nederlanden
		1713-1795	Oostenrijkse Nederlanden (1790 Verenigde Nederlandse Staten)
1795-1801	Bataafse Republiek		
1801-1806	Bataafs-Gemenebest		
1806-1810	Koninkrijk Holland		
1810-1813	Eerste Franse Keizerrijk		
1813-1815	Vorstendom der Nederlanden		
1815-1830	Verenigd Koninkrijk der Nederlanden		
1830	Koninkrijk der Nederlanden	1830	Koninkrijk België

468. In deze brief schrijft M. Jorissen over zijn neef C.W. Kersten: "An Professoren auf einer theutschen Universitaet dürfte ich ihn aber nicht empfehlen, denn da er Jesus Christus als Gottes eingebornen Sohn u. unser Söhnopfer u. Herrn tief verehrt u. liebet u. die Bibel ohne alle philosophischer Verdrehung so versteht u. verstanden haben will, wie es da steht. Mit diesem Sinne aber möchte er auch bisher noch, Gott sey dank! besser in den Niederlanden fortkommen, als in Theutschland." En, zo merkt hij nog op: "Wenn Sie nun unter 10 Pfälzter, denen Sie die Pfründe zukommen liessen, jedesmal Einen so guten hatten, so will ich mich mit Ihnen freuen. Da aber diese 10 Stellen jertz nicht von Pfälzern besetzt sind, u. in dem Falle schon mehrmalen andern Theutschen diese Pfründe geworden ist, so bitte ich ergebenst um Ihre Gewogenheit für meinen Vetter, ihm diese Pfründe zukommen zu lassen." Zie Van Veen, 103-105.

469. Zie Cramer, II, 132 (19-02-1804).

470. Zie Van Veen, 188.

471. Ibidem, 187-188.

472. Daarbij zal ook hebben gespeeld dat door het conflict over de Drie-eenheid, tussen Heringa aan de ene kant en Bonnet en Royaards aan de andere kant, de reputatie van de faculteit te lijden heeft gehad. Zie De Groot, 33.

2.4.2 1811-1861

In 1811 vond er voor de Nederlandse universiteiten een belangrijke organisatorische herstructurering plaats. De universiteiten van Leiden en Groningen werden geïntegreerd in de *Université Impériale*, en de universiteiten van Franeker en Harderwijk werden opgeheven. De Utrechtse universiteit werd gedegradeerd tot een *école secondaire*. Daarmee verloor Utrecht het promotierecht en was het personeel hiërarchisch onderworpen aan de Leidse universiteit.

Deze ontwikkeling had grote gevolgen voor Utrecht. Zonder promotierecht was de Utrechtse hogeschool voor studenten veel minder aantrekkelijk. Alleen de theologen bleven Utrecht trouw, omdat zij geen graad nodig hadden. Daardoor groeide in de eerste helft van de 19^e eeuw de theologische faculteit in Utrecht uit tot de grootste.⁴⁷⁴

De gedegradeerde status van de Utrechtse hogeschool zal ook zeker mee hebben gespeeld bij het toekennen van het Stipendium Bernardinum aan Nederlanders. Daarmee bleef Utrecht toch iets aantrekkelijks hebben voor Nederlandse theologiestudenten.⁴⁷⁵

Uit de *namenlijst van Bernardiners* valt dit echter niet af te lezen, omdat Nederlandse alumni daarin niet zijn opgenomen. In het *Album Studiosorum* worden zij daarentegen wél vermeld. Daarmee kreeg de trend om ook aan Nederlanders het stipendium toe te kennen steeds meer gewoonte. En die gewoonte ging decennia lang ten koste van de Hongaren.

Wat Nederlandse studenten betreft werd het testament van Daniel Bernard ruimhartig naar de geest geïnterpreteerd. Wat de Hongaren betreft strikt naar de letter. Paltische studenten hadden nu eenmaal de voorkeur. Het 'toeval' wilde echter ieder jaar weer dat "alle deselve niet soude konnen werden aangenomen tot het erlangen van de gunste voormelt".

Op 28 november 1813 maakten de kozakken in Utrecht definitief een einde aan het Franse gezag.⁴⁷⁶ En op 4 december van dat jaar besloot het provisioneel bestuur van de stad Utrecht om de Hoogeschool⁴⁷⁷ in haar oude rechten, inclusief het *jus promovendi*, te herstellen.

Het besluit bleek iets te voorbarig, want het Algemeen Bestuur in Den Haag stelde twee dagen later een status quo in. Men moest het in Utrecht toch voorlopig nog zonder promotierecht doen. Op 10 februari 1814 ondertekende de prins van Oranje een besluit dat Utrecht dit recht terug gaf.

Maar Napoleon keerde na te zijn verbannen naar Elba op 1 maart 1815 toch weer terug op het vaste land.⁴⁷⁸ Ook Utrechtse studenten meldden zich vervolgens als vrijwilliger aan bij de geallieerde legers om Napoleon definitief een halt toe te roepen.⁴⁷⁹

In 1815 was ook de rust teruggekeerd tussen Heringa en Royaards. De vroegere dogmatische geschillen waren bijgelegd en "zij leefden ten slotte in vriendschappelijk verkeer met elkaar".⁴⁸⁰ Op 6 november van dat jaar vond de heropening van de Utrechtse hogeschool plaats.⁴⁸¹

Pas in 1856 kwam er een duidelijke koerswijziging ten gunste van de Hongaren. Vanaf toen waren er eigenlijk steeds wel één of meerdere Hongaarse studenten die het stipendium ontvingen.⁴⁸²

473. Dit nieuwe geslacht van professoren, "dat Jozef niet gekend had", handelde in die zin in de geest van het testament van Daniel Bernard, dat zij studenten de kans gaven om aan de Utrechtse universiteit "derselver studiën in de theologie der gereformeerde religie" voort te zetten. Zij gingen alleen veel te ver door het stipendium (daarbij) ook aan Nederlandse studenten toe te kennen.

474. Zie Jamin, 104.

475. In Utrecht bleef theologische studie aantrekkelijk door de vele beurzen, die de a.s. predikanten ter beschikking stonden. (De Groot, 35) Maar met het Stipendium Bernardinum, een 'rijke stichting' (Van Veen, 33), was er voor Nederlanders een aantrekkelijke beurs bijgekomen.

476. Zie Bruin, 353.

477. Al op 28 november 1813 was besloten om de *école secondaire* van Utrecht 'de Hoogeschool van Utrecht' te noemen. Zie Jamin, 104.

478. Zie Blom, 248-249.

479. Zie Jamin, 104.

480. Zie Kernkamp, *De Utrechtsche academie*, II, 109.

481. In het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden was de Hervormde Kerk geen staatskerk meer. Zij had dan ook geen zeggenschap in de benoeming van theologische hoogleraren. Toch gaf Koning Willem I de Hervormde Kerk een Algemeen Reglement en zorgde hij voor de opleiding van predikanten. Aan de universiteiten werden de kandidaten niet onderzocht op de leer, maar ging het om kennis. Zie De Groot, 38.

482. In 1854 ging H.J. Royaards met emeritaat. Hij was in 1823 zijn vader (Herman R.) opgevolgd als hoogleraar in Utrecht. Zie BLGNP, VI, 257. Op zijn beurt werd H.J. Royaards weer opgevolgd door Bernard ter Haar, predikant te Amsterdam. Als theoloog en predikant was hij een man van het midden. Hij sprak zich over afscheiding noch reveil uit, en hij was met de strenge orthodoxie noch met het in zijn dagen veld winnende modernisme gelukkig. Ter Haar ging in 1874 met vervroegd emeritaat. Zie BLGNP, II, 229-231. Opmerkelijk genoeg waren er al kort na het begin van zijn professoraat steeds één of meer Hongaren die jaarlijks het stipendium ontvingen.

2.4.3 1861-1911

In 1869 waren al twijfels gerezen of men er goed aan deed om het stipendium aan Nederlandse studenten toe te kennen. Vervolgens had de faculteit besloten om het advies van een ‘bekwaam rechtsgeleerde’ over deze zaak in te winnen. De twijfel bleef echter.⁴⁸³ En op 24 juni 1876 besloot de faculteit “voortaan geene andere, dan uitsluitend Hong. en Pfaltzische studenten uit het Bernardinum te beneficeeren”.^{484 485} Dat was een belangrijke koersverandering.⁴⁸⁶ Overigens kwam deze koersverandering vooral de Paltzers ten goede. Hun getal werd met twee verhoogd.⁴⁸⁷ De bepaling uit 1866, dat het stipendium niet langer dan drie jaren werd genoten en “bij uitzondering om bijzondere redenen een vierde jaar”,⁴⁸⁸ was eveneens een belangrijke koersverandering. Men ging niet meer uit van een minimum, maar van een maximum aantal jaren uit.

In 1877 volgde nog een belangrijke verandering. Op 1 oktober van dat jaar trad de nieuwe *Wet op het Hoger Onderwijs* uit 1876 in werking.⁴⁸⁹ Door deze wet 1877 kwam er ook een scheiding tussen Kerk en Staat. De theologische faculteit was er nu voor de theologische wetenschap in het algemeen. Vanaf 1877 wordt er in de *Acta* van de faculteit niet meer over het Stipendium Bernardinum gesproken.

Aan de theologische faculteiten ging deze nieuwe wet niet onopgemerkt voorbij.⁴⁹⁰ In de nieuwe *duplex ordo*⁴⁹¹ verdween het candidaatsexamen in de letteren. Daarvoor in de plaats kwam de *propedeuse*. Kennis van Hebreeuws en Hebreeuwse oudheden bleef een vereiste.

Met de *duplex ordo* ontstond voor het Stipendium Bernardinum overigens een nieuw probleem. Welke positie hebben de kerkelijke hoogleraren in het Stipendium Bernardinum?⁴⁹² In een Koninklijk Besluit⁴⁹³ werd bepaald dat het curatorium van het Bernardinum werd gevormd door staatshoogleraren.⁴⁹⁴ Dit Koninklijk Besluit werd in 1898 echter gewijzigd.⁴⁹⁵ Ook de kerkelijke hoogleraren werden toen als curatoren van het Bernardinum erkend. Pas in de jaren 30 van de 20^e eeuw kwam men tot een compromis. Het administrateurschap zou gaan rouleren tussen staatshoogleraren en kerkelijke hoogleraren.⁴⁹⁶

483. Van Veen vertelt hierover: “Nederlandsche studenten werden nog wel gesteund, maar wat zij kregen was een aalmoes vergeleken bij wat den buitenlanders gewerd.

In 1875 - het jaar, waarin Prof. Beets lid der faculteit werd - bedroeg het totaal der uitkeeringen aan veertien eigen landgenooten nog maar f 1350.-, terwijl ten behoeve der twintig Pfaltzische en Hongaarsche studenten f 16181.50 werd uitgegeven.” Zie Van Veen, 212.

484. Zie Van Veen, 212-213.

485. Het is niet duidelijk of N. Beets in dit besluit een rol heeft gespeeld. Feit is dat een jaar na zijn aantreden dit besluit werd genomen.

486. Helaas werd toen ook een punt gezet in het *Album Studiosorum*.

487. Aan de Nederlandse studenten was ook gedacht. Nu zij geen toelage meer ontvingen uit de *pecunia super abundans*, kregen zij een ondersteuning uit het pas gevormde ‘Fonds ter ondersteuning van studenten in de Godgeleerdheid aan de Utrechtsche Hoogeschool’. Zie Van Veen, 213.

488. Zie Van Veen, 98.

489. Zie Kernkamp, *De Utrechtsche academie*, II, 165.

490. Door de scheiding tussen kerk en staat was er zelfs sprake van geweest dat de theologische faculteit uit de universiteit zou verdwijnen en er een faculteit van godsdienstwetenschap voor in de plaats zou komen. Dit plan ging uiteindelijk toch niet door. In de theologische faculteit nieuwe stijl werden onderwezen: encyclopedie der godgeleerdheid, geschiedenis der leer aangaande God, geschiedenis der godsdiensten in het algemeen, geschiedenis van de Israëlitische godsdienst, geschiedenis van het christendom, Israëlitische en oudchristelijke letterkunde, uitlegging van het Oude en Nieuwe Testament, geschiedenis van de leerstellingen van de christelijke godsdienst, wijsbegeerte van de godsdienst en zedenkunde.

De ‘leerstellige en praktische godgeleerdheid’ werd voortaan opgedragen aan kerkelijke hoogleraren.

Zie De Groot, 48-49.

491. Zie voor de duplex ordo: De Jong (2001).

492. Hebben de kerkelijke hoogleraren dezelfde rechten als staatshoogleraren? Kan een kerkelijk hoogleraar administrateur zijn? In een Koninklijk Besluit van 1878 en van 1898 was er al een uitspraak gedaan over de positie van kerkelijke hoogleraren. Maar de achterliggende vraag is of het Stipendium Bernardinum vooral de universitaire studie of de kerkelijke opleiding ten goede dient te komen. Het een sluit het ander niet uit, zolang het doel van het Stipendium maar niet uit het oog verloren wordt.

493. Koninklijk Besluit van 30 juli 1878 no. 103.

494. De kerkelijke hoogleraren hadden volgens dit Koninklijk Besluit officieel dus geen rechten aangaande het Bernardinum.

495. Koninklijk Besluit van 17 juni 1898 no. 31. Dit Koninklijk Besluit is overgenomen in de notulen van het Stipendium Bernardinum, d.d. 01-07-1898 (SBN1). Zie ook Van Veen, 59-60.

496. Zie Not. 14-02-1938 en 12-06-1939. (SBN2)

2.4.4 1911-1945

In deze periode veranderde eigenlijk weinig in het beleid. Aan zowel Paltzers als Hongaren werd het stipendium toegekend. Er werd op toegezien of Paltische sollicitanten ook echt in de Beneden-Palts, met in 1761 Mannheim als hoofdplaats, geboren waren. En om aan te tonen dat zij 'gereformeerd' waren, stuurden Paltische studenten de nodige bewijzen mee.

Goede aanbevelingen lijken meer gewicht in de schaal te leggen bij het solliciteren naar het stipendium, dan een goede cijferlijst.⁴⁹⁷ En eenmaal in het bezit van het stipendium werden de Bernardiners jaarlijks door de curatoren geëxamineerd.⁴⁹⁸

Er werd ook op het gedrag van de Bernardiners gelet. Wie zich het stipendium onwaardig gedroeg werd ter verantwoording geroepen.⁴⁹⁹ Bernardiners behoorden zich immers "ordentelijk te comporteren".^{500 501} Maar als Bernardiners weer eens om een extra toelage vroegen,⁵⁰² dan waren de curatoren bereid om het verzoek serieus in overweging te nemen. En vaak werd het verzoek geheel of gedeeltelijk ingewilligd.

Over het algemeen deden de curatoren geen toezegging aan studenten die verhinderd waren om naar Utrecht te komen, of die genoodzaakt waren om terug te keren naar eigen land. Maar tijdens de Eerste Wereldoorlog kregen zij te horen dat "alle stipendiaten, die thans, wegens den oorlog, nog afwezig zijn, zoodra zij terugkeeren kunnen, dat mogen doen, ook al is het in de vacantie". Bovendien zouden zij "boven het gewone stipendium gedurende den tijd, dien zij volgens de *Bestimmungen* hier niet zullen behoeven te zijn, een extra toelage ontvangen, berekend naar f 75,- per maand".⁵⁰³

Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog weken de curatoren van hun gewoonte af. Er werd in de vergadering van mei 1941 zelfs besloten om voor de volgende cursus "de drie vroegere Bernardiners Langenbruch, Tótpál en Körpöly te vragen".⁵⁰⁴

Waar in het verleden bij de interpretatie van het testament van Daniel Bernard de balans wel eens naar één kant doorsloeg, of 'naar de letter' of 'naar de geest', lijkt er in de periode 1911-1945 een redelijk evenwicht te zijn gekomen.

497. Al is het een vaak het gevolg van het ander.

498. Dit was niet slechts een formaliteit. De curatoren namen hun verantwoordelijk hierin nogal serieus. In zijn testament had Daniel Bernard immers bepaald dat studenten "dewelke haare studiën niet na den eijsch soude komen te betragten, dat alsdan alle de soodanige van de hiervoren gemelte gunste volkomenlijk sullen ontbloot en versteken zijn voor altoos". Wie zakte voor het examen moest herexamen doen. Wie daarentegen zeer goed zijn best deed kon op alle medewerking van de curatoren rekenen. Zo werd L.I. Pap (S.1058) in de gelegenheid gesteld om een korte studiereis naar Palestina en Egypte te maken. Zie Not. 21-04-1932. (SBN2)

499. De stipendiaat A.H.W. Heberling (S.1043) werd bijv. het genot van het stipendium ontnomen omdat hij "soms den nacht doorbracht met een vrouwspersoon". Zie Not. 29-03-1930 en 01-04-1930. (SBN2)

500. Comporteren: gedragen.

501. De student B. Dorp (S.1081), die mogelijk tot de "Duitsche Christenen" zou behoren, werd eveneens hierop aangesproken, "omdat hij in dat geval bezwaarlijk als Bernardiner kon worden aangenomen. Bruno Dorp antwoordde dat dit niet het geval was, hoewel hij niet tot de Belijdeniskerk behoort." Zie Not. 04-09-1937. (SBN2)

502. Bijv. Not. 02-02-1918 (SBN2).

503. Zie Not. 01-11-1915 (SBN1).

504. Zie Not. 15-09-1941 (SBN2).

Hoofdstuk 3 : Resultaten en uitwerking van het Stipendium Bernardinum (1911-1945)

3.1 Algemeen

Er zijn over de periode 1911-1945 geen lijsten bewaard met uitslagen van het Bernardiner-examen. Wel zijn er lijsten bewaard gebleven met de colleges die Bernardiners gevolgd hebben,⁵⁰⁵ en lijsten met Bernardiners die voornemens waren om het Bernardiner-examen te doen.⁵⁰⁶

Ook zijn in deze periode de vergaderingen van het Stipendium Bernardinum genoteerd. Daardoor zijn wel de bijzonderheden, zowel positief als negatief, bekend over de prestaties en resultaten van de Bernardiners. Op de meeste Bernardiners was echter weinig tot niets aan te merken. Zij studeerden goed en gedroegen zich 'ordentelijk'.⁵⁰⁷

De Nederlandse taal gaf wat dat betreft meer problemen. Toen in 1912 na klachten van de Duitse en Hongaarse studenten over het onderwijs in de Nederlandse taal door de administrateur een onderzoek werd ingesteld, bleken zij zelf de oorzaak te zijn.⁵⁰⁸ Daarop besloten de curatoren "dat zij voortaan getrouw de lessen in de Nederlandsche taal zullen moeten bijwonen op straffe van verlies van het stipendium".⁵⁰⁹

3.2 Hongaarse Bernardiners afkomstig uit Budapest

3.2.1 Kálmán Kállay

In 1911 werd aan Kálmán Kállay (S.0963) het stipendium toegewezen.^{510 511} Hij was als Bernardiner in Utrecht van 1911-1914.^{512 513 514}

3.2.2 Lajos Munkácsy

Lajos Munkácsy (S.0964) werd in 1911 het stipendium toegewezen.^{515 516} Na een jaar moest hij echter naar Hongarije terugkeren.⁵¹⁷ Hem werd echter toegezegd dat hij terug mocht keren. In het studiejaar 1913-1914 ontving hij nogmaals het stipendium.^{518 519}

505. Over de studie jaren 1933-1934, 1934-1935, 1935-1936, 1936-1937, 1937-1938, 1938-1939. (ASB)

506. Over de studie jaren 1929-1930, 1933-1934, 1937-1938. (ASB)

507. In 1929 klaagden de curatoren echter "dat over het geheel de houding der Duitse Bernardiners ten opzichte van de faculteit de Nederlandsche theologie zeer non-chalant is, en zij uitsluitend of bijna uitsluitend het stipendium gebruiken om voor hun examens in Duitsland af te leggen, hier zich voor te bereiden." Het is daarbij veelzeggend dat in het handschrift het woord 'uitsluitend' een verbetering is van 'hoofdzakelijk'. Zie Not. 27-05-1929 (SBN2).

508. Zij waren zelf de oorzaak "daar zij de lessen dikwijls verzuimden en de meesten zich geen moeite gaven er iets voor te doen". Zie Not. 10-10-1912 (SBN1).

509. Zie Not. 10-10-1912 (SBN1).

510. Zie Not. 08-06-1911 (SBN1).

511. Bij de aanvraag voor het stipendium zat een begeleidend schrijven met aanbeveling van de burgemeester van Meerkerk (Alblasserwaard), die weer contacten onderhield met "den heer Pastor Balogh" te Pozsony. (ASB - Aanvragen 1911)

512. Kálmán Kállay werd op 11 oktober 1890 in Pozsony geboren. In 1909 behaalde hij het gymnasiumdiploma. Vervolgens studeerde hij vier semesters aan de Evang. Luth. Theol. Academie in Pozsony. In 1911 behaalde hij zijn eerste theol. examen. Van 1911-1914 ontving hij in Utrecht het stipendium. In zijn tweede jaar als Bernardiner legde hij in Hongarije zijn candidaatsexamen af. Ook was hij in dat studiejaar voorzitter van de 'Verein deutscher und ungarischer Studenten Utrecht'. Zie *Lebensbuch* (167).

513. Op 4 juni 1912 bespraken de curatoren het verzoek van K. Kállay "die zegt geen geld te hebben om naar huis terug te keeren, omdat hij zijn bespaard geld aan zijn ouders gezonden heeft ter hunner ondersteuning". Dit verzoek werd afgewezen, "echter met deze bepaling, dat indien het werkelijk mocht blijken, dat hij niet kon vertrekken wegens gemis van geld en hier hulpbehoevend achterbleef in de vacantie, de voorzitter gemachtigd zou zijn hem een voorschot te verlenen". Een paar dagen later vertrok hij, "dus vóór 15 juni, zonder den voorzitter verlof te vragen om eerder te mogen heengaan en zonder een voorschot ontvangen te hebben, naar Hongarije vertrokken". Zie Not. 04-06-1912 (SBN1).

514. Zie Not. 30-05-1914 (SBN1).

515. Zie Not. 08-06-1911 (SBN1).

516. In zijn aanvraag voor het stipendium schrijft L. Munkácsy in 1911: "Het verlangen om eenigen tijd in Holland te studeeren is bij mij in den laatsten tijd levendig geworden, vooral nadat ik in deze jaren altijd meer en meer over Nederland en Nederlandsche theologie gehoord heb. Het theol. en kerkelijk leven aldaar interesseert mij in 't bijzonder en dit spoorde mij aan om een verzoek beleefd tot U te richten. Ik weet 't nog niet of Uw keus werkelijk op mij zal vallen, maar ik wou Uw aandacht beleefd nog op mijnen zwaren financieele toestand vestigen, die mij onmogelijk zou maken om zonder steun naar [het] buitenland te gaan. Ik moet dus Uwe welwillendheid en barmhartigheid vragen om dit voor mij mogelijk te maken." (ASB - Aanvragen 1911)

517. In zijn aanvraag van 1913 schrijft L. Munkácsy, die op dat moment hulppredikant is in de Herv. Kerk te Pécs, dat hij wegens zijn ambtsverplichtingen voor enige tijd naar zijn vaderland moest terugkeren. "Nu deze plichten vervuld zijn, zou hij gaarne weder in aanmerking komen om voor het studiejaar 1913-1914 nogmaals door het Stipendium Bernardinum in de gelegenheid te worden

3.2.3 János Tantó

In 1912 ontving János Tantó (S.0971) voor de eerste keer het stipendium. Na een jaar vertrok hij echter weer, om in 1917 terug te keren naar Utrecht. Hij zou uiteindelijk vier jaren het stipendium ontvangen.^{520 521}

3.2.4 Lajos Zsemlye

Nadat Lajos Zsemly (S.1001) in 1920 te vergeefs naar het stipendium had gesolliciteerd, werd het hem een jaar later alsnog toegekend. Hij bevond zich toen in Bazel. Op 31 oktober 1921 schreef hij zich in Utrecht in. Een jaar later, in oktober 1922, werd hij kort na aankomst in Utrecht ernstig ziek. Hij bleek aan tuberculose te lijden. De behandelend arts achtte het beter dat hij naar Hongarije terug zou keren voor een verpleging in de Tsjecho-Slowaakse bergen. Begin 1923 keerde hij terug naar Hongarije.^{522 523}

3.2.5 Sándor Hegyi

Sándor Hegyi (S.1010) kreeg in 1923 het stipendium toegewezen.⁵²⁴ Op dat moment was hij 'Hilfs-Pastor' in Czegléd.⁵²⁵ Met goedvinden van de curatoren^{526 527} kwam hij pas in december in Utrecht aan, omdat hij eerst in Budapest examen⁵²⁸ wilde doen. Wegens ernstige ziekte van zijn vader verliet hij voortijdig, met goedvinden van de curatoren, Utrecht.^{529 530}

3.2.6 Endre Derzsi

Toen er in het najaar van 1925 alsnog een plaats vrijkwam, werd aan Endre Derzsi (S.1015) het stipendium toegekend.^{531 532} Hij ontving het stipendium van 1925-1927.⁵³³

gesteld aan de Utrechtsche Universiteit te studeeren om zijn theologische studies voort te zetten en zijn kennis van de Hollandsche taal te voltooien." (ASB - Aanvragen 1913)

518. Zie Not. 09-06-1913 en 30-05-1914 (SBN1).

519. Lajos Munkácsy werd 6 april 1889 te Becefa geboren. Na het gymnasium in Igló studeerde hij 8 semesters theologie in Budapest voor hij in 1911 naar Utrecht ging. Zie *Lebensbuch* (168).

520. In een aanbevelingsbrief uit 1912 schreef de oud-Bernardiner Jenő Sebestyén, die toen privaattoecent aan de Academie te Budapest was: "Hij spreekt al Duitsch en gaat langzaam maar zeker vooruit in 't Hollandsch" (ASB - Aanvragen 1912). Het is dus de vraag of hij de Nederlandse taal voldoende machtig was om de colleges te volgen. Uit het matricel van het Kollégium te Budapest (MBp²) blijkt ook dat hij pas in september 1910 zijn studie was begonnen.

In 1914 diende Tantó vanuit Bazel opnieuw een aanvraag in voor het stipendium. Daarin schrijft hij: "Volgens uwe vriendelijke raad heb ik dagelijks de Hollandsche Bijbel gelezen en hoop, dat ik, indien ik in Utrecht kon terugkomen, de taal in korten tijd beheerschen zou." (ASB - Aanvragen 1914) Uiteindelijk kon hij wegens de oorlog pas in 1917 komen. En blijkbaar beheerste hij de taal voldoende, want hij zou vervolgens tot 1921 het stipendium ontvangen.

521. De bladzijde in het *Lebensbuch* met zijn naam is onbeschreven.

522. Zie Not. 30-12-1922 en 14-03-1923 (SBN1).

523. Prof. Sebestyén uit Budapest noemt L. Zsemlye in een aanbevelingsbrief uit 1920 een "knap, vlijtig en rustig jonge man". (ASB - Aanvragen 1920)

In een andere aanbevelingsbrief uit 1920 schrijft Elek Petri, bisschop (1915-1921) van het Nebendonaustrikt over hem: "der in der Zukunft noch viel zu hoffen berechtigt ist, hat mein vollständiges Vertrauen und volle Zufriedenheit". (ASB - Aanvragen 1920)

524. Zie Not. 11-06-1923 (SBN1).

525. Brief, d.d. 09-06-1923. (ASB - Correspondentie 1923)

526. Brief, d.d. 25-08-1923. (ASB - Correspondentie 1923)

527. Zie Not. 24-09-1923 (SBN1).

528. Masodik lelkészképesítő, 04-10-1923.

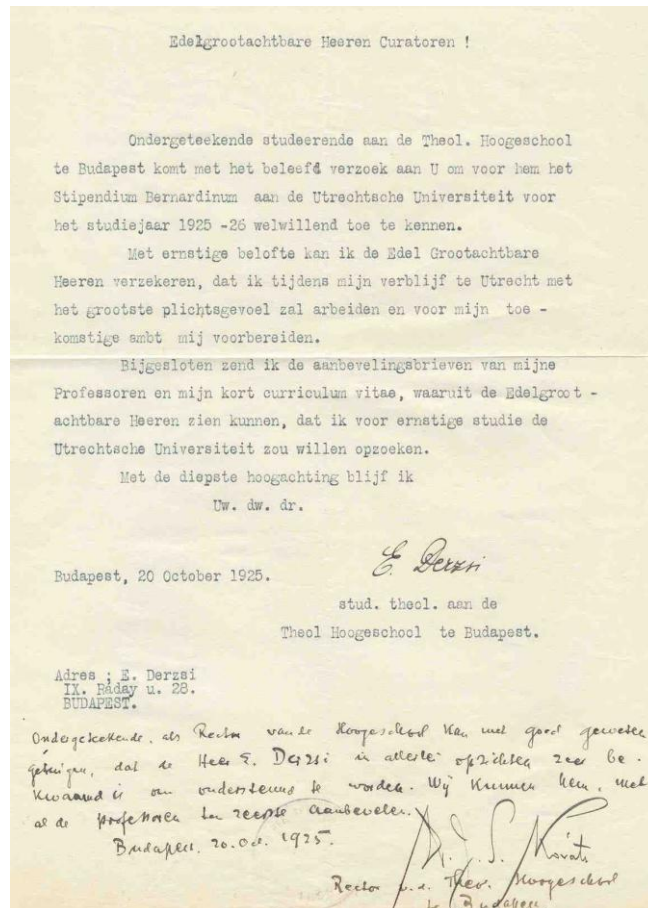
529. Zie Not. 03-03-1925 (SBN1).

530. De bladzijde in het *Lebensbuch* met zijn naam is onbeschreven.

531. Zie Not. 03-11-1925 (SBN1).

532. Op zijn aanvraag voor het stipendium schreef Dr. J. István Kováts (1880-1965), Rector (1922-1928) van de Theologische Hoogeschool te Budapest: "Ondergeteekende, als Rector van de Hoogeschool kan met goed geweten getuigen, dat de heer E. Derzsi in allerlei opzichten zeer bekwaam is om ondersteund te worden. Wij kunnen hem, met al de professoren ten zeerste aanbevelen. Budapest, 20 Oct. 1925." (ASB - Aanvragen 1925)

533. In het *Lebensbuch* (220) schreef hij: "Andreas Derzsi, geboren 19 dec. 1904 zu Mezőtúr, Gimnazium in Kolozsvár und in Czegléd, theol. Studien in Budapest 1922-1926. In Utrecht Student von 1925-1927."

Figuur 5 Aanvraag Endre Derzsi (ASB)

3.2.7 János Zsigmond Keck

Op aanbeveling van Prof. J.H.F. Kohlbrugge te Utrecht⁵³⁴ en dringend verzoek van zijn vader, de oud-Bernardiner Zs. Keck (S.0729), werd János Zsigmond Keck (S.1018) op 2 december 1924 het stipendium toegekend "zum Übrigen des Jahreskurses".^{535 536} Op 6 maart 1925 liet hij zich in het matrikel van de Rijksuniversiteit Utrecht inschrijven. Blijkbaar heeft hij niet lang van het stipendium 'genoten', want kort daarop werd hij ziek. Er werd zelfs rekening mee gehouden dat hij niet naar Utrecht terug zou keren.⁵³⁷ Toch keerde hij terug, en op 3 december 1925 liet hij zich opnieuw in het Utrechtse matrikel inschrijven. Aan het einde van het studiejaar werd het stipendium echter niet gecontinueerd, "daar de Hongaar J.Zs. Keck noch bevoegd is, in Hongarije te studeeren, noch tot de academische examens hier te lande kan worden toegelaten, aangezien hij geen eindexamen-diploma bezit".^{538 539 540}

534. Brieven, d.d. 06-08-1924 en 01-09-1924. (ASB - Correspondentie 1924)

535. Brief, d.d. 02-12-1924. (ASB - Correspondentie 1924)

536. Zie Not. 02-12-1924 (SBN1).

537. Zie Not. 25-05-1925 (SBN1).

538. Zie Not. 28-05-1926 (SBN1).

539. In een lange brief vroeg zijn vader om opheldering: "Nun war mir, wie ein Blitz aus dem heiteren Himmel, dass mein Sohn nach Hause kam, ohne auch nur eine einzige Prüfung oder Colloquium gemacht zu haben, ja, dass er des Bernhardinums *verlustig* erklärt wurde. Hochgeehrter Herr Professor! Bis in das Innerste erschüttert, bitte ich Sie um des Herrn Willen, die volle Wahrheit mit zu teilen, was mein unglücklicher Sohn sich zu Schulden kommen liess, dass er das Stipendium verlor und weshalb er von der Prüfung oder Colloquium abgewiesen wurde, für die er sich, wie er behauptet, rechtzeitig gemeldet."

Zie Brief, d.d. 08-07-1926. (ASB - Correspondentie 1926)

540. In het najaar van 1926 verbleef J.Zs. Keck in Straatsburg, en op zijn verzoek om getuigschriften antwoordden de Utrechtse hoogleraren diplomatiek, "dat hij gedurende 2 cursussen is ingeschreven geweest als student in de godgeleerdheid te Utrecht". Zie Not. 23-11-1926 (SBN1).

3.2.8 János Záborszky

János (von) Záborszky (S.1023) was 31 jaar oud toen hij in 1925 als stipendiaat werd benoemd.⁵⁴¹ Hij ontving twee jaar het stipendium.^{542 543 544}

3.2.9 János Kuli

János Kuli (S.1035) werd op 2 juli 1927 alsnog als stipendiaat aangewezen.⁵⁴⁵ Hij bleef slechts één jaar in Utrecht.^{546 547}

3.2.10 Ernő Tóth

In 1928 werd Ernő Tóth (S.1040) als stipendiaat benoemd.⁵⁴⁸ Hij was stipendiaat van 1928-1929.^{549 550}

541. Zie Not. 25-05-1925 (SBN1).

542. Johann von Záborszky werd op 17 februari 1894 geboren in Budapest. Na het gymnasium diende hij van 1915-1917 als beambte bij het Kon. Hongaars Ministerie van Akkerbouw. In de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog is hij in militaire dienst geweest. Hij was student in Utrecht van 1925-1927. Zie *Lebensbuch* (218).

543. Első lelkészképesítő, 14-09-1927.

544. In een brief, d.d. 8 april 1926, vroeg F.W. Grosheide, van 1912-1953 hoogleraar aan de Vrije Universiteit (V.U.) te Amsterdam, aan de curatoren om inlichtingen over een openstaande schuld van J. Záborszky. Daarop gaf Záborszky in een brief, d.d. 3 mei 1926, uitleg over de situatie.

“Ondergeteekende, die het Stipendium Bernardinum geniet, moest in december voor zijn examen naar Hongarije reizen. Deze reis heeft hem echter buitengewone onkosten veroorzaakt en hij moest van iemand 50 fl. uitleenen. Mijn examen is geslaagd en ik kwam terug en ik heb de bovengenoemde som getracht terug [te] betalen, maar tot nu was mijn poging om mijn familieomstandigheden vergeefs en ik kon aan deze plicht niet voldoen. Nu echter enkele weken voor de vakantie kan ik niet langer laten wachten die zoo vriendelijk is geweest tegenover mij. Helaas zie ik dit oogenblik geen andere mogelijkheid dan dat ik [mij] met vertrouwen aan het curatorium wend met het beleefd verzoek voor mij een buitengewoone hulp te geeven.” Zie Brief, d.d. 03-05-1926. (ASB - Correspondentie 1926)

Het antwoord van de curatoren op zijn verzoek is niet bekend. Maar dit voorval staat niet op zichzelf. Bernardiners grepen iedere kans aan om in eigen land nog ‘even’ een examen mee te pakken. De toelage die zij van het Bernardinum ontvingen was daar echter niet op berekend, waardoor met name Hongaren wel eens financieel in de problemen kwamen.

Zie BLGNP, III, 155-156.

545. Zie Not. 01-06-1927 (SBN2).

546. De bladzijde in het *Lebensbuch* met zijn naam is onbeschreven.

547. Első lelkészképesítő, 14-09-1928.

548. Zie Not. 04-06-1928 (SBN2).

549. Ernő Tóth werd op 6 september 1903 in Szolnok geboren. Hij verliet in 1921 het gymnasium en werkte vervolgens drie jaar als bureel ambtenaar. Ondertussen besloot hij zich op een theologische studie toe te leggen. “Teneinde de echt gereformeerde theologie grondig te kunnen bestudeeren kwam ik naar Utrecht. Ik gevoel, dat ik in Holland zeer veel genade van God ontvangen mocht en juist daarom zal ik altijd in erkentelijkheid aan Holland blijven denken. Utrecht, 22 v 1929.” Zie *Lebensbuch* (234).

550. In Utrecht woonde hij - evenals István Zugor - in de Goedestraat 38. (USA 1929)

3.2.11 István Zugor

István Zugor (S.1041) werd in 1928 als stipendiaat benoemd.^{551 552} In 1929 vertrok hij weer uit Utrecht.^{553 554 555} In een afscheidsbrief betuigt hij zijn “grooten dank aan het geheele Edelgrootachtbaare Curatorium voor het verkregen stipendium” en denkt hij “met hartelijke dankbaarheid aan prof. Van Leeuwen, prof. Noordt zij en prof. Visscher”, voor wat hij van hen geleerd heeft.^{556 557}

3.2.12 István Czeglédy

In 1930 werd István Czeglédy (S.1053) het stipendium toegekend.^{558 559} In het studiejaar 1931-1932 was het hem niet mogelijk om naar Utrecht te komen.⁵⁶⁰ In 1933 werd hem opnieuw het stipendium toegekend,⁵⁶¹ en hij zou nu tot 1936 in Utrecht blijven.^{562 563 564} In 1936 deed Czeglédy doctoraalexamen.⁵⁶⁵

551. Zie Not. 04-06-1928 (SBN2).

552. Uit een aanbevelingsbrief van Prof. Sebestyén, d.d. 18-06-1927, valt op te maken dat hij al in 1927 voor het studiejaar 1928-1929 een aanvraag voor het stipendium had ingediend. Toen er voor het studiejaar 1927-1928 alsnog een plaats vacant kwam, probeerde hij het stipendium voor dat jaar toegekend te krijgen. Sebestyén schrijft: “Zoo zou dus zijn plaats in Utrecht vacant worden. En omdat ik nadruk erop leg om zijn plaats weder door een Geref. jongeman te laten innemen, kom ik bij U met het verzoek om in plaats van hem het stipendium aan den heer St. Zugor te willen toekennen. Hij is een trouwe aanhanger van onze richting en een ernstige theoloog, die wetenschappelijk wil werken. Ik verzoek U dus deze gegevens ook aan Prof. Visscher en Prof. Noordt zij te willen mededeelen omdat zij ook dit verzoek zouden ondersteunen.” In dezelfde brief werd als tweede student J. Kuli (S.1035) aanbevolen, die “een zeer ernstige en talentvolle jonge man is”. Uiteindelijk werd Kuli in de vacante plaats benoemd en Zugor moest toch nog een jaar wachten. (ASB - Correspondentie 1927)

Opvallend in deze brief is hoe Sebestyén zich ervoor inzet om weer een “Geref. jongeman” in Utrecht te krijgen en daarbij Prof. Visscher en Prof. Noordt zij probeert in te schakelen. Deze beide Utrechtse hoogleraren stonden als ‘gereformeerd’ bekend. Bovendien was Noordt zij in het studiejaar 1926-1927 rector van de Utrechtse universiteit. Zie BLGNP, III, 282-284, 373-376; Van Driel, 384-389.

553. St. Zugor werd op 21 februari 1903 in Székesfehérvár geboren. Van 1913-1921 zat hij op het gymnasium en van 1921-1923 studeerde hij theologie in Budapest. Zijn studie in Budapest beëindigde hij in de jaren 1925-1927. Tussendoor was hij nog ziekenverpleger (1923-1924) in Bethel bij Bielefeld en catechisatieleraar (1924-1925) in Wekerletelep bij Budapest. Vanaf 1 februari 1927 was hij hulppredikant bij de Calvijnkerk in Budapest en vanaf 1 december in Budapest-Józsefváros. Op 18 juni 1928 trad hij in het huwelijk en in het studiejaar 1928-1929 studeerde hij als Bernardiner in Utrecht. Zie *Lebensbuch* (233).

554. Első lelkészképesítő, 14-09-1927; Masodik lelkészképesítő, 12-09-1929.

555. In Utrecht woonde hij - evenals Ernő Tóth - in de Goedestraat 38. (USA 1929)

556. Ook vertelt hij in deze afscheidsbrief dat hij een ‘Hollandsch-Hongaarsch woordenboek’ heeft gemaakt. Dit *Holland-Magyar Szótár* is in 1968 uitgegeven bij Akadémiai Kiadó, Budapest.

557. Brief, d.d. 10-08-1929. (ASB - Correspondentie 1929)

558. Zie Not. 16-06-1930 (SBN2).

559. In een brief van Dr. Ravasz László (1882-1975), bisschop (1921-1948) van het Kerkdistrict aan de Donau, worden Zoltán Peti, hulp-predikant, Julius Papp, stud. theol. IV jaar, en Stefanus Czeglédy, stud. theol. II jaar, aanbevolen. Over laatstgenoemde schrijft hij: “Van mijn kant wil ik bijzonder Stefanus Czeglédy noemen, die door zijn character en vlijt heel veel voor zijn toekomst verwachten laat. Hij is de zoon van een van onze voor[aa]nstaande predikanten, die een beroemde professor was, door vele jaren van onze theologische hoogeschool te Pápa.” Zie brief, d.d. 15-05-1930. (ASB - Correspondentie 1930)

560. De hoogleraren in Budapest hadden namelijk besloten dat studenten van het laatste studiejaar in Budapest de colleges moesten volgen. Zie Not. 22-10-1931 (SBN2).

561. Zie Not. 29-05-1933 (SBN2).

562. István Czeglédy werd op 18 augustus 1910 geboren te Nagysalló. Van 1920-1928 zat hij op het gymnasium te Győr en vervolgens studeerde hij theologie in Budapest van 1928-1930 en 1931-1932. Hij was Bernardiner van 1930-1931 en 1933-36. Van 1932-1933 was hij hulppredikant te Cegléd. Zie *Lebensbuch* (264) en *Curriculum vitae* (ASB - Aanvragen 1930).

563. I. Czeglédy volgde de volgende colleges bij:

- 1) Prof. Dr. A. Noordt zij: a) *Historiam librorum Veteris Foederis* (1933-1934, 1934-1935), b) *Exegesis Librorum Veteris Foederis* (1933-1934, 1934-1935), c) *Historiam religionis Israeliticae* (1933-1934, 1934-1935)
- 2) Prof. Dr. I.A. Cramer: a) *Historiam Christianismi* (1933-1934)
- 3) Prof. Dr. D. Plooi j: a) *Historiam librorum Novi Testamenti* (1933-1934), b) *Isagogen ad Novum Testamentum* (1933-1934), c) *Exegesis librorum Novi Testamenti* (1934-1935), d) *Exercitationes artis criticae* (1934-1935), e) *Testimonia* (1934-1935)
- 4) Prof. Dr. A.M. Brouwer: a) *Theologiam Biblicam* (1933-1934), b) *Exegesis Epistularum Novi Testamenti* (1935-1936)
- 5) Prof. Dr. M. van Rhijn: a) *Scholas de ethica* (1933-1934), b) *Historiam Christianismi* (1934-1935), c) *Historiam institutionum christianarum* (1935-1936)
- 6) Prof. Dr. H. Visscher: a) *Theologiam Reformatam theoretico-practicam* (1933-1934)
- 7) Prof. Dr. H.Th. Obbink: a) *Exegesis Librorum Veteris Foederis* (1935-1936)
- 8) Prof. Dr. J. Severijn: a) *Philosophia religionis* (1935-1936)

Zie Lijsten - Colleges - 1933-1934, 1934-1935, 1935-1936. (ASB)

564. In oktober 1933 was I. Czeglédy, Eickstraat 48, voornemens om aan het einde van het studiejaar 1933-1934 het Bernardiner-examen te doen. Zie Lijsten - Examens. (ASB)

565. Zie Pap-Bucsay, 167.

3.2.13 Ede Miklós Szántay

In 1937 werd Ede Miklós Szántay (S.1085) als stipendiaat benoemd.⁵⁶⁶ Hij ontving het stipendium van 1937-1940.^{567 568}

3.2.14 Kálmán Körpöly

Kálmán Körpöly (S.1090) ontving in 1939 het stipendium.⁵⁶⁹ Uiteindelijk bleef hij door de omstandigheden slechts één jaar in Utrecht.⁵⁷⁰

3.3 Integratie

De vraag of de Bernardiners geïntegreerd zijn geweest in Utrecht, vraagt om verder onderzoek.⁵⁷¹ Toch zijn er wel een aantal algemene opmerkingen te maken.

In de periode 1911-1945 waren alle Bernardiners lid van de *Verein deutscher und ungarischer Studenten in Utrecht*,⁵⁷² ook wel aangeduid als het *Convent*.⁵⁷³ Dit Convent kwam regelmatig in vergadering bijeen.

De Bernardiners werden eveneens geacht om lid te zijn van één van de theologische disputen.^{574 575}

In 1933 ging er een 'Rundschreiben' uit waarin de Bernardiners werden opgeroepen om de Duitse kerkdiensten te bezoeken. Deze diensten werden eens in de veertien dagen gehouden op zondagavond om 19.00 uur in de Lutherse Kerk in de Hamburgerstraat (Nähe Universität).⁵⁷⁶ En aansluitend waren de Bernardiners, volgens traditie, welkom bij Ds. Dr. A. Rust in een 'zwangloses Beisammensein'.⁵⁷⁷

Uit het verzoek van het Convent aan de curatoren "om de kosten van het lidmaatschap der 'Centrale Deutsche Bibliothek', die in de universiteitsbibliotheek aanwezig is, doch welker boeken alleen aan leden worden uitgeleend", valt op te maken dat de meeste Bernardiners lid waren van deze bibliotheek. Op dit verzoek besloten de curatoren echter afwijzend te beschikken.⁵⁷⁸ En dat zal niet voor niets zijn geweest.

In 1913 had de administrateur namelijk aan de Palters de wens te kennen gegeven, "dat zij althans het eerste jaar niet bij landgenoten kamers zullen huren". Daarop besloot de Verein om "aan de nieuwe stipendiaten voortaan een lijst te zullen zenden enkel van Hollandsche kamerverhuurders".^{579 580}

566. Zie Not. 24-05-1937. (SBN2)

567. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland gaf hij de wens te kennen het volgende studiejaar niet meer terug te willen keren. Zie Not. 17-05-1940. (SBN2)

568. E.M. Szántay volgde de volgende colleges bij:

- 1) Prof. Dr. H.Th. Obbink: a) *Historia religionum universalis* (1937-1938, 1938-1939)
- 2) Prof. Dr. J. Severijn: a) *Ethica* (1937-1938, 1938-1939)
- 3) Prof. Dr. M. van Rhijn: a) *Historiam institutionum christianarum* (1937-1938)
- 4) Prof. Dr. J. de Groot: a) *Hist. librorum V.T.* (1937-1938)
- 5) Prof. Dr. S.F.H.J. Berkelbach van de Sprenkel: a) *Theologia dogmatica* (1937-1938), b) *Ethica christiana* (1937-1938)
- 6) Prof. Dr. A.M. Brouwer: a) *Exegesis Epistolarum* (1938-1939)

Zie Lijsten - Colleges - 1937-1938, 1938-1939. (ASB)

569. Zie Not. 15-05-1939. (SBN2)

570. In mei 1940 gaf hij nog te kennen gaarne te blijven. Uiteindelijk zag hij ervan af om in het studiejaar 1940-1941 naar Utrecht terug te keren omdat hij het in 'deze onzekere tijden' de reis naar Nederland niet durfde te aanvaarden. Zie Not. 13-01-1941. (SBN2)

571. Dat valt buiten het kader van *dit* onderzoek.

572. "Mitglied des Convents ist jeder Student, der das Stipendium Bernardinum in Utrecht genießt." (§1b, Statuten des Convents)

573. In een schrift zijn de *Statuten* van het Convent en de *Protokollen* van vergaderingen (1905-1914) opgenomen. (ASB)

574. Onderaan de lijst met studenten die aan het einde van het studiejaar 1933-1934 van plan waren om het Bernardiner-examen te doen, staat geschreven: "De studenten van het Stipendium Bernardinum die tot nu toe geen lid van een of ander gezelschap geweest zijn, zullen in het vervolg alle lid worden van de 'Geref. Theol. Studenten-Vereeniging' Voetius". Zie Lijsten - Examens. (ASB)

575. Voor de G.T.S.V. Voetius, zie: Van de Bank.

576. "Es wird erwartet, dass die Bernardiner diesen Gottesdienst besuchen, da die Anregung dazu früher aus ihren eigenen Reihen gekommen ist."

577. Rondschriften, 1933. (ASB - Correspondentie 1933)

578. Zie Not. 18-03-1924 (SBN1).

579. Zie Not. 09-06-1913 (SBN1).

580. Om de vraag te beantwoorden of de Bernardiners in Utrecht geïntegreerd waren, zou kunnen worden gekeken in kerkelijke archieven. Een andere bron van informatie zijn bijv. de Utrechtsche Studenten almanakken. Maar persoonsarchieven en interviews met de oud-Bernardiners zelf - in zoverre zij nog in leven zijn - geven het beste antwoord op deze vraag.

3.4 Andere beurzen voor theologiestudenten

Wat de betekenis en invloed van het Stipendium Bernardinum is geweest voor Hongaarse theologiestudenten, ten opzichte van andere beurzen, vraagt om verder onderzoek.⁵⁸¹

In het *Ráday-archief* bevindt zich een overzichtslijst met namen van theologiestudenten die met een stipendium in de periode 1891-1939 buiten Hongarije hebben gestudeerd.⁵⁸² De lijst is naar de Hongaarse kerkprovincies gespecificeerd. Per studiejaar wordt aangegeven wie waar in het buitenland studeerde. Daardoor ontstaat een beeld van de 'verhoudingen'. Waar kwamen de studenten vandaan, naar welke landen gingen zij en waren er bepaalde universiteiten of hogescholen die in een land de voorkeur genoten?

Uit deze overzichtslijst blijkt ook waar een student, na in Utrecht afgewezen te zijn, alsnog heeft gestudeerd. Of welke plaats blijkbaar de voorkeur boven Utrecht had, als men alsnog bedankte voor het Stipendium Bernardinum. Ook valt af te lezen waar iemand nog meer heeft gestudeerd.⁵⁸³

Maar 'verhoudingen' zijn nooit een vaststaand gegeven. In de loop van de tijd kan een stipendium door allerlei factoren aan aantrekkingskracht verliezen of winnen. Ook kan bepalend zijn hoe een universiteit internationaal staat aangeschreven. Eveneens kan er een positieve impuls uitgaan van nieuwsberichten en artikelen over een stipendium.⁵⁸⁴

Bovendien waren persoonlijke contacten van Hongaarse hoogleraren belangrijk bij het toewijzen van stipendia aan hun studenten.⁵⁸⁵ Maar omgekeerd werd er ook wel eens aan Hongaarse studenten 'getrokken' om aan een bepaalde hogeschool of universiteit te studeren. Zo onderhielden bijv. de voormalige Gereformeerde Kerken in Nederland nauwe betrekkingen met Hongarije.⁵⁸⁶

581. Dat valt buiten het kader van *dit* onderzoek.

582. RL A13 344/1939.

583. In de overzichtslijst wordt bij de studenten van het *Dunántúli Református Egyházkerület* eveneens verteld waar zij in 1939 werkzaam waren en in welke hoedanigheid.

584. Zo waren bij het 150-jarig bestaan van het Stipendium Bernardinum in 1911 artikelen in de Hongaarse pers voor diverse studenten aanleiding om naar dit stipendium te solliciteren.

585. Prof. J. Sebestyén hield er een uitgebreide correspondentie op na met vele collega's buiten Hongarije. Daardoor wist hij vele studenten uit Budapest aan een stipendium te helpen.

586. Zie Van Deursen (2005), 154; De Graaf, 132-133.

Hoofdstuk 4 : Conclusie

In de loop van de tijd is het testament van Daniel Bernard met betrekking tot het Stipendium Bernardinum niet altijd op gelijke wijze geïnterpreteerd. Soms was de interpretatie naar de letter, soms naar de geest.

Al direct na de stichting van het Stipendium Bernardinum bleek dat het toeval regel geworden was. Er waren vaak meer aanmeldingen van Paltzers dan er stipendia beschikbaar waren. Volgens de *letter* van het testament zouden daardoor geen studenten uit Hongarije en Zevenburgen in aanmerking komen voor een stipendium. Het was echter in de *geest* van het testament om vanaf 1770, ongeacht het aantal aanmeldingen uit de Palts, het stipendium ook aan enkele Hongaren en Zevenburgers toe te kennen.

Volgens de letter van het testament komen alleen ‘gereformeerde’ Palters en Hongaren aanmerking. Zij mogen hun studie nog niet beëindigd hebben. De grootte van de beurs is vastgesteld op f 300,- per jaar en er is geen maximum aantal jaren gesteld voor het ontvangen van het stipendium. Wel worden studenten geacht naar behoren te studeren.

In het testament wordt niet expliciet gezegd dat Paltische studenten in de Beneden Palts of Hongarije *geboren* moeten zijn. Zij moeten *van* de beneden Palts zijn.⁵⁸⁷ Men moet dus wel Paltser of Hongaar zijn. Nederlanders komen alleen in aanmerking voor het stipendium als zij kunnen aantonen dat zij een afstammeling zijn van Daniel Bernard.

Het is in de geest van het testament om een stipendium toe te wijzen aan (Paltische en Hongaarse) studenten die aan de universiteit in Utrecht hun studie “in de theologie der gereformeerde religie” willen voortzetten.

Hongaarse studenten kunnen ook afkomstig zijn van buiten de Hongaarse landsgrens, zolang dat gebied maar ligt in het historische Hongarije van 1761. Studenten die in hun eigen land niet of nauwelijks de gelegenheid hebben om hun studie “in de theologie der gereformeerde religie” voort te zetten of af te ronden, zouden de voorkeur moeten hebben bij het toewijzen van een stipendium.

Met het Koninklijk Besluit van 1898 werd recht gedaan aan de kerkelijke hoogleraren. Het Stipendium Bernardinum dient immers zowel de theologische wetenschap als de kerk.

In de periode 1911-1945 werd het testament van Daniel Bernard weer meer naar de letter geïnterpreteerd. De Utrechtse professoren hadden daarbij ook oog voor de bijzondere omstandigheden die zich voordeden als gevolg van de Eerste en Tweede Wereldoorlog.

Op de studenten afkomstig van het Ráday Kollégium te Budapest, die in de periode 1911-1945 een toelage uit het Stipendium Bernardinum ontvingen, valt weinig aan te merken. Zij studeerden goed en gedroegen zich naar behoren.

Het vraagt echter verder onderzoek om te bepalen wat voor Hongaren de betekenis en invloed van het Stipendium Bernardinum is geweest ten opzichte van andere beurzen.

587. Dat kan ook inhouden dat men er *opgegroeid* is, of dat men er *woont*. Omdat men vroeger veelal bleef wonen en werken in dezelfde plaats of omgeving waar men was geboren, zal de formulering toen niet zo’n probleem hebben gegeven.

SLOTCONCLUSIE

Na onderzoek van de archiefstukken over het echtscheidingsproces en van de procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard moet worden geconcludeerd dat er *geen* reden wordt genoemd *waarom* Daniel Bernard een stipendium heeft gesticht voor gereformeerde Paltische en Hongaarse theologiestudenten.

Zelf heeft hij geen theologie gestudeerd. Ook in de processtukken spelen theologische motieven nauwelijks een rol. Tussen de regels door wordt door Daniel Bernard echter wél een aantal theologische notities geplaatst. Voor de stichting van een stipendium was in Utrecht de theologie de meest voor de hand liggende studie.

Het is aannemelijk dat het Stipendium Bernardinum zowel met een *sociaal* als *wetenschappelijk* doel is gesticht. Daardoor ontstaat er in de interpretatie van het testament van Daniel Bernard ook ruimte voor een interpretatie naar zowel de *letter* als naar de *geest*.

Daniel Bernard heeft niet voorzien dat wat hij als een uitzondering zag, al spoedig regel bleek te zijn. Als hij dit had kunnen voorzien, dan zou hij in zijn testament van 18 augustus de toekenning van het stipendium aan Hongaren zeker anders hebben geformuleerd.

Het Stipendium Bernardinum is in eerste instantie bedoeld voor Paltzers, omdat Daniel Bernard zelf in Frankenthal, in de beneden Palts, was geboren.

De reden waarom ook Hongaren voor het stipendium in aanmerking konden komen, is niet vanuit de archiefstukken te verklaren. Het is waarschijnlijk dat Daniel Bernard hiermee aansloot bij de gewoonte van zijn tijd. In de 18^e eeuw was er in de Nederlanden namelijk veel sympathie voor de verdrukte gereformeerde gemeenten in Hongarije en Zevenburgen.^{588 589}

Het echtscheidingsproces met Izabella heeft Daniel Bernard veel tijd en energie gekost. Het voorlopig vonnis en de toewijzing van alimentatie aan Izabella waren voor Daniel een grote ontgoocheling.

In de procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard werd hij door de rechtbank wel in het gelijk gesteld. Er is geen bewijs dat Daniel dit geld voor de stichting van het stipendium heeft aangewend om er toch nog iets goeds mee te doen, of dat hij Izabella zo een hak heeft willen zetten.

Hoewel Daniel Bernard een voor zijn tijd aanzienlijk bedrag bij testament toewees voor de stichting van een stipendium, ging het om een relatief bescheiden bedrag ten opzichte van zijn totale erfenis. Niettemin konden in de loop van de tijd vele Paltzers en Hongaren door het Stipendium Bernardinum in staat gesteld worden om in Utrecht hun studie voort te zetten.

In de loop van de tijd is het testament van Daniel Bernard door de theologische hoogleraren te Utrecht verschillend geïnterpreteerd. Soms werd het naar de letter, soms naar de geest geïnterpreteerd. In beide gevallen pakte het voor de Hongaren niet altijd even gunstig uit: of omdat niet alle aanvragers aangenomen konden worden, en dus Paltzers de voorkeur hadden, of omdat anderen, die eigenlijk geen recht hadden op het stipendium, het stipendium toegewezen kregen.

In de periode 1911-1945 werd er door de Utrechtse professoren op toegezien dat de Bepalingen van het Stipendium Bernardinum zo goed mogelijk werden nageleefd. Er waren in deze periode bijna altijd wel een of meerdere Bernardiners die afkomstig waren van het Ráday Kollégium te Budapest.

Daniel Bernard heeft de huidige ontwikkelingen in het universitaire onderwijs in Nederland natuurlijk niet kunnen voorzien. Maar als dat wel het geval zou zijn geweest, wat dan? Zouden - en zullen - 'gereformeerde' Paltzers en Hongaren die in Amsterdam op de universiteit hun studie theologie willen voortzetten dan ook in aanmerking komen voor een toelage uit het Stipendium Bernardinum?

Als het Stipendium Bernardinum echter in de toekomst zowel de theologische wetenschap als de kerk wil blijven dienen, en niet slechts 'een' Utrechts stipendium voor Paltzers en Hongaren wil zijn, dan is een heroriëntatie en herijking onvermijdelijk.

588. De Staten van Holland, Friesland en Groningen gaven al een tegemoetkoming in de studiekosten van Hongaarse en Zevenburgse studenten die in Leiden, Franeker of Groningen theologie kwamen studeren. De Staten van Utrecht volgden in 1720. Sinds 1721 stelde ook de stad Utrecht beurzen ter beschikking ten behoeve van theologiestudenten uit Hongarije en Zevenburgen. Zie Kernkamp, I, 175-176.

589. Voor het Stipendium Bernardinum werd opgericht waren er dus in Utrecht al vele Hongaren en Zevenburgers die een beurs hadden ontvangen. Zie Segesváry, 9-27.

Samenvatting

In 1761 werd uit de nalatenschap van Daniel Bernard Guiliamsz. het Stipendium Bernardinum gesticht. In zijn testament, d.d. 18 augustus 1761, had Daniel Bernard £ 9000 fonds kapitaal vermaakt om financiële ondersteuning te geven aan “eenige van de gereformeerde soo Phaltische (te weten van de beneden Phalts, waarinne althans Manheim de hoofdplaats is) als Ungarische studenten, dewelke haar van tijd tot tijd uijt de Phalts en Ungarijen voornoemt na deese stad Utrecht begeven mogte, omme binnen Utrecht op de Universiteitj derselver studiën in de theologie der gereformeerde religie voort te setten”.

Het Stipendium Bernardinum bestaat vandaag de dag nog steeds. In de periode 1761-1945 hebben bijna 1100 studenten een stipendium uit dit fonds ontvangen: studenten, die later predikant werden, of zelf aan een universiteit gingen doceren, of zelfs in Hongarije of Zevenburgen bisschop zouden worden. En al deze studenten namen de opgedane kennis en ervaring mee naar huis. Vaak met het nodige aantal Nederlandse theologische boeken.

De voorgeschiedenis van het Stipendium Bernardinum is er een van ups en downs. Daniel Bernard, geboren in 1676 te Frankenthal, moest in 1688 of 1689 de stad ontvluchten voor de Fransen. Hij kwam in Amsterdam terecht, waar hij waarschijnlijk in een groot handelshuis heeft gewerkt. In 1699 vertrok hij voor de VOC naar Indië, waar hij zou opklimmen tot gouverneur en directeur van de kust van Coromandel. Het heeft hem geen windeieren gelegd, want toen hij in 1716 terugkeerde naar Nederland, kon hij voortaan gaan rentenieren. In Indië overleed echter ook zijn vrouw, Dina Maria Leydekker, met wie hij in 1706 was getrouwd.

Terug in Amsterdam trouwde Daniel Bernard in 1718 met Izabella Bernard, een 41-jarige Amsterdamse nicht. In 1719 verhuisden zij naar Utrecht. Al spoedig moeten er wrijvingen tussen de beide echtelieden zijn ontstaan, die uiteindelijk tot een echtscheidingsproces leidden. In dit uitgebreid proces zijn door beide partijen alle juridische middelen aangewend. Izabella werd in een voorlopig vonnis in het gelijk gesteld en kreeg alimentatie toegewezen. Dat leidde weer tot nieuwe juridische verwickelingen. Op 7 november 1739 werd in een vonnis de scheiding *in thoro mensa et bonis* uitgesproken.

Na het overlijden van Izabella Bernard op 7 juli 1753 eiste Daniel haar nalatenschap op. Ook dit leidde tot een procedure voor de rechtbank. In deze procedure werd Daniel wél in het gelijk gesteld.

De onderzoeksvraag is waarom Hongaren in dit testament worden genoemd en wat het dit voor de theologiestudenten van het Ráday Kollégium uit Budapest, die in de periode 1911-1945 het stipendium ontvingen, heeft betekend.

Om hier achter te komen zijn deze archiefstukken, die zich in Het Utrechts Archief bevinden, integraal getranscribeerd. Het betreft de archiefstukken HUA toegang 702-1, inventarisnummer 1037 (7 delen), met o.a. het persoonlijk archief van Daniel Bernard; HUA toegang 702-1, inventarisnummer 1036, en HUA toegang 702-7, inventarisnummers 3083 en 3110. De geannoteerde transcriptie: *‘En ghij kunt ten dien eijnde maar aan het schrijven gaan. Daniel Bernard Gz. versus Izabella Bernard’*, is bij deze dissertatie als een bijlage gevoegd.

Er is gekozen voor een beperkt aantal archiefstukken. Andere documenten, zoals notariële akten, zijn verder buiten beschouwing gelaten. De belangrijkste akten zijn immers al in kopie aanwezig in het procesdossier of in het persoonlijk archief van Daniel Bernard.

Om na te gaan wat het stipendium voor de Hongaren en Zevenburgers betekende, en in het bijzonder voor de studenten van het Ráday Kollégium uit Budapest die in de periode 1911-1945 naar het stipendium solliciteerden, is als bijlage bij deze dissertatie een namenlijst van Bernardiners (1761-1945) toegevoegd: *‘Was ist ein Name? Liste der Studenten aus der Pfalz und aus Ungarn, die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum in Utrecht studiert haben’*

Het onderzoek wordt in drie hoofddelen beschreven, voorafgegaan door een inleiding. In de inleiding wordt een algemeen overzicht gegeven van het Stipendium Bernardinum in de periode 1911-1945.

Het eerste hoofddeel beschrijft de voorgeschiedenis van dit fonds. In het tweede hoofddeel staan het echtscheidingsproces en de procedure inzake de nalatenschap centraal. Het echtscheidingsproces en de procedure inzake de nalatenschap kunnen vanuit een aantal invalshoeken benaderd worden. Omdat het een kerkhistorisch onderzoek betreft, ligt het accent op de theologische en historische invalshoek. Wat voor consequenties had een echtscheiding voor Daniel en Izabella Bernard? Gaandeweg raakten ook steeds meer mensen tegen wil en dank bij de zaak betrokken. Hun getuigenverklaringen en brieven bevatten de nodige informatie. Niet alleen over ‘feiten’ die plaatsgevonden zouden hebben, maar ook over hun visie op de gang van zaken. Het persoonlijk archief van Daniel Bernard geeft daarbij informatie uit de eerste hand over zijn doen en laten, zijn beweegredenen, en hoe hij tegen het geloof en bepaalde personen of gebeurtenissen aankeek. Het derde hoofddeel gaat het over de Bernardiners.

Na zijn overlijden, op 1 september 1761, konden de Utrechtse theologische professoren vorm geven aan het Stipendium Bernardinum. Al spoedig bleek dat de uitzondering regel bleek te zijn, en de regel uitzondering. Er waren steeds meer aanvragen voor een stipendium van Paltische studenten dan er beschikbare plaatsen waren. In de geest van het testament werd in 1770 besloten om voortaan ook aan enkele Hongaren en Zevenburgers het stipendium toe te kennen.

In 1795, het revolutiejaar, ontstond voor het Stipendium Bernardinum een geheel nieuwe situatie. Tot 1856 zouden slechts enkele Hongaren een stipendium ontvangen. Daarentegen werd het beleid ten gunste van Nederlandse studenten gewijzigd. Van 1805-1876 ontvingen velen een toelage uit het Stipendium Bernardinum.

Uit het onderzoek kwam naar voren dat het testament van Daniel Bernard door de Utrechtse theologische professoren soms naar de letter en soms naar de geest werd geïnterpreteerd. In beide gevallen pakte het voor de Hongaren niet altijd even gunstig uit: of omdat niet alle aanvragers aangenomen konden worden - en dus Paltzers de voorkeur hadden - of omdat anderen - die eigenlijk niet voldeden aan de bepalingen - het stipendium toegewezen kregen.

In de periode 1911-1945 werden de Bepalingen van het Stipendium Bernardinum weer strikt nageleefd. Dat ging nu eens niet ten koste van de Hongaren, want er werd door de Utrechtse theologische professoren ook gelet op de geest van het testament. Een aantal Hongaarse professoren, die zelf oud-Bernardiner waren, hebben zich steeds weer opnieuw met hart en ziel voor hun studenten ingezet die solliciteerden naar het stipendium. Hun inzet had vaak succes. Er waren in deze periode bijna altijd wel een of meerdere Bernardiners die afkomstig waren van het Ráday Kollégium uit Budapest.

Uit het onderzoek bleek dat er in de onderzochte archiefstukken van het echtscheidingsproces en de procedure inzake de nalatenschap van Izabella Bernard geen reden wordt genoemd voor de stichting van het Stipendium Bernardinum. Evenmin dat Daniel Bernard contacten onderhield met Hongaren.

Als het testament van Daniel Bernard *letterlijk* - naar de letter - wordt gelezen, dan blijkt dat het soms te nauw en soms te ruim wordt geïnterpreteerd in de Bepalingen van het Stipendium Bernardinum. Voor de toekomst van het Stipendium Bernardinum is een heroriëntatie en herijking onvermijdelijk. Sinds Daniel Bernard zijn testament liet opmaken is er immers veel in het Nederlandse universitaire onderwijs veranderd, daarbij kan men niet om de geest van het testament heen.

Zusammenfassung

Das Stipendium Bernardinum wurde 1761 aus dem Nachlass von Daniel Bernard Guilliamsz gestiftet. In seinem Testament vom 18. August 1761 hatte Daniel Bernard festgelegt, dass er £ 9000 bestimmen wollte, um "eenige van de gereformeerde soo Phaltische (te weten van de beneden Phalts, waarinne althans Manheim de hoofd-plaats is) als Ungarische studenten, dewelke haar van tijd tot tijd uijt de Phalts en Ungarijen voornoemt na deese stad Utrecht begeven mogte, omme binnen Utrecht op de Universiteitj derselver studiën in de theologie der gereformeerde religie voort te setten".

Das Stipendium Bernardinum besteht bis zum heutigen Tag. In den Jahren 1761-1945 wurden fast 1100 Studenten unterstützt. Als Pfarrer, Professoren oder sogar Bischöfe in Ungarn und Siebenburgen konnten sie ihre in Utrecht erworbenen Kenntnisse und Erfahrungen anwenden, oft mit Hilfe von zahlreichen niederländischen theologischen Büchern.

Die Vorgeschichte des Stipendiums war voller Wechselfälle. Der 1676 in Frankenthal geborene Daniel Bernard musste 1688 oder 1689 seiner Stadt vor den Franzosen entfliehen. Er zog nach Amsterdam, wo er allem Anschein nach in einem grossen Handelsunternehmen beschäftigt war. Im Jahre 1699 reiste er als VOC-Beamter nach Indien, wo er zum Gouverneur und Direktor des Küstengebietes von Coromandel aufstieg. Dort machte er gute Geschäfte und als er 1716 nach Holland zurückkehrte konnte er weiterhin von seinen Zinsen leben. Seine Ehefrau, Dina Maria Leydekker, die er 1706 geheiratet hatte, war aber in Indien verstorben.

Nach seiner Rückkehr heiratete Daniel 1718 seine 41 Jahre alte Kousine Izabella Bernard aus Amsterdam. Sie zogen 1719 nach Utrecht um. Schon bald aber entstanden zwischen den beiden Eheleuten Spannungen, die nach einiger Zeit zu einem weitläufigen Ehescheidungsverfahren führten, worin beiderseits alle rechtlichen Mittel angewandt wurden. In einem vorläufigen Urteil zugunsten Izabellas wurde ihr ein Unterhaltsbeitrag zugewiesen. Aber Daniel begnügte sich nicht damit. Nach einem erneuten Rechtsverfahren wurde das Urteil zur Scheidung in thoro mensa et bonis am 7. November 1739 verkündet.

Als Izabella am 7. Juli 1753 verstorben war, forderte Daniel vor Gericht ihr Erbe ein. Im Gerichtsverfahren wurde diesmal zu seinen Gunsten entschieden.

Die Untersuchungsfrage ist, warum Ungarn in Daniels Testament genannt werden und was die Unterstützung für die Theologiestudenten vom Ráday Kollégium aus Budapest, die in der Periode 1911-1945 das Stipendium erhielten, bedeutet hat.

Um das herauszufinden, sind die Archivalien, die sich im Utrechter Archiv befinden, integral transkribiert. Es handelt sich um die Archivalien HUA Zugang 702-1, Inventarnummer 1037 (7 Bände) mit u.a. dem persönlichen Archiv von Daniel Bernard; HUA Zugang 702-1, Inventarnummer 1036, und HUA Zugang 702-7, Inventarnummern 3083 und 3110. Die aufgezeichnete Transkription: *'En ghij kunt ten dien eijnde maar aan het schrijven gaan. Daniel Bernard Gz. versus Izabella Bernard'*, ist dieser Arbeit als Beilage beigelegt.

Es wurde für eine begrenzte Zahl von Archivalien entschieden. Andere Dokumente, z.B. notarielle Urkunden, sind außer Betracht gelassen. Die wichtigsten Schriftstücke sind ja schon als Kopie bei den Prozessakten erhalten geblieben oder im persönlichen Archiv von Daniel Bernard.

Um herauszufinden, was das Stipendium für die Ungarn und Siebenbürger und besonders für die Studenten vom Ráday Kollégium aus Budapest, die sich in den Jahren 1911-1945 um das Stipendium beworben haben, bedeutet hat, ist ein Namenverzeichnis von Bernardinern (1761-1945) beigelegt: *'Was ist ein Name? Liste der Studenten aus der Pfalz und aus Ungarn, die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum in Utrecht studiert haben'*.

Die Arbeit besteht aus einer Einleitung und drei Teilen. Die Einleitung bietet einen allgemeinen Überblick über das Stipendium Bernardinum in den Jahren 1911-1945. Im ersten Teil befassen wir uns mit der Vorgeschichte des Stipendiums. Der zweite Teil beschreibt die Scheidungs- und Erbschaftsverfahren, und zwar hauptsächlich aus theologischer und (kirchen)historischer Sicht. Welche Bedeutung hatte eine Ehescheidung für Daniel und Izabella Bernard? Auch die vielen an den Verfahren Beteiligten haben uns ihre oft inhaltreichen Aussagen und Briefe hinterlassen. Dabei handelt es sich nicht nur um die 'Tatsachen' sondern auch um ihre Auffassungen. Das persönliche Archiv von Daniel Bernard enthält Informationen aus erster Hand zu seinem Handeln, seinen Motiven, seinem Glauben und seinen Ansichten zu bestimmten Personen und Ereignissen. Der dritte Teil ist den Bernardinern gewidmet.

Nach dem Tode Bernards, am 1. September 1761, lag es den Utrechter Theologieprofessoren ob, das Stipendium Bernardinum zu gestalten. Nach kurzer Zeit schon stellte es sich heraus, dass die Ausnahme Regel war, und die Regel Ausnahme. Immer war die Nachfrage, die Zahl der Bewerbungen von pfälzischen Studenten, grösser als das Angebot. Im Sinne des Testaments wurde 1770 zur Zulassung einiger ungarischer und siebenbürgischer Studenten beschlossen.

Im Revolutionsjahr 1795 änderte sich die Lage für das Stipendium Bernardinum grundsätzlich. Infolgedessen wurde bis 1856 nur wenigen Ungarn ein Stipendium gewährt, zugunsten niederländischer Studenten, von denen viele in den Jahren 1805-1876 aus dem Stipendium Bernardinum unterstützt wurden.

Die Untersuchung ergab, dass die Utrechter Theologieprofessoren das Testament Daniel Bernards abwechselnd nach dem Buchstaben und nach dem Sinn ausgelegt haben. Weder das eine noch das andere war unbedingt günstig für die ungarischen Bewerber. Im ersten Fall wurden Pfälzer besonders bevorzugt, im anderen konnten auch Bewerber, die den Bedingungen nicht ganz entsprachen, begünstigt werden. Eine strikte Befolgung der Bestimmungen galt auch in den Jahren 1911-1945, nun aber nicht zu Ungunsten der Ungarn, da die Utrechter Theologieprofessoren auch auf den Sinn des Testamentes achteten. Einige ungarische Professoren, oft ehemalige Bernardiner, sind immer aufs Neue von ganzem Herzen und oft erfolgreich für ihre sich bewerbenden Studenten eingetreten. Zu dieser Zeit gab es fast jedes Jahr einen oder sogar mehrere Bernardiner aus dem Budapester Ráday Kollégium.

Das Ergebnis der Analyse der genannten Archivalien des Ehescheidungsverfahrens und des Prozesses um den Nachlass von Izabella Bernard ist negativ: ein Grund zur Stiftung des Stipendiums wird in den Akten nicht genannt. Kontakte zwischen Daniel Bernard und Ungarn sind ebenfalls nicht nachweisbar.

Beim genauen Vergleich zwischen dem Bernardschen Testament und den Satzungen des Stipendium Bernardinum stellt sich heraus, dass ersteres mal zu strikte und mal zu locker ausgelegt wird. Im Blick auf die Zukunft des Stipendiums erscheint eine Neuorientierung erforderlich. Es hat sich ja doch in den Niederlanden im akademischen Bereich seit Bernards Tagen vieles geändert. Bei dieser Neuorientierung wird man nicht umhin können, gerade dem Sinn des Testaments Rechnung zu tragen.

Summary

In 1761 the Stipendium Bernardinum was founded from the estate of Daniel Bernard Guiliamsz. In his will of 18 August 1761, Daniel Bernard allocated £ 9000 to provide financial support “eenige van de gereformeerde soo Phaltische (te weten van de beneden Phalts, waarinne althans Manheim de hoofd-plaats is) als Ungarische studenten, dewelke haar van tijd tot tijd uijt de Phalts en Ungarijen voornoemt na deese stad Utrecht begeven mogte, omme binnen Utrecht op de Universiteitj derselver studiën in de theologie der gereformeerde religie voort te setten”, i.e. to reformed students from Lower Palatine (Pfalz) and Hungary who wish to come to the University of Utrecht to continue their theology studies.

The Stipendium Bernardinum still exists today. During the period 1761-1945 nearly 1100 students received a scholarship from this foundation: students who later became pastors, or started teaching at the university themselves, or even became Bishops in Hungary and Transylvania. All these students took their knowledge and experience back home often with a substantial number of Dutch theological books.

The story prior to the foundation of the Stipendium Bernardinum is one of ups and downs. Daniel Bernard, born in 1676 in Frankenthal, had to flee the city in 1688 or 1689 in order to escape from the French. He ended up in Amsterdam where he probably worked for a big trading company. In 1699 he went to The East-Indies for the VOC, where he would become Governor and Director of the coast of Coromandel. He managed to build a small fortune which allowed him to retire from business when he returned to The Netherlands in 1716. His wife, Dina Maria Leydekker, whom he married in 1706, died during their stay in The East-Indies.

Back in Amsterdam in 1718, Daniel Bernard married Izabella, his 41-year-old niece from Amsterdam. In 1719 they moved to Utrecht. Soon there must have been some signs of growing tension between the two spouses, which eventually resulted in a divorce lawsuit. Both parties utilised all available legal means. The preliminary ruling was in favour of Izabella who would now receive alimony. This ruling resulted in new legal battles. On 7 November 1739 the court ruled a divorce *in thoro mensa et bonis*.

After Izabella Bernard died on July 7, 1753 Daniel claimed her legacy. Again, this resulted in a legal case, which Daniel won this time.

The research question is why Hungarians are mentioned in the will and what this has meant for theology students of the Ráday Kollégium in Budapest who received a scholarship during the period 1911-1945.

To better understand this, records from “Het Utrechts Archief” have been transcribed in their entirety. The records concerned are HUA access 702-1, inventory number 1037 (7 volumes), including the personal archive of Daniel Bernard, HUA access 702-1, inventory number 1036, and HUA access 702-7, inventory numbers 3083 and 3110. The annotated transcript: *‘En ghij kunt ten dien eijnde maar aan het schrijven gaan. Daniel Bernard Gz. versus Izabella Bernard’*, has been added as an appendix to this dissertation.

Only a limited number of archive records have been examined; documents such as deeds have not been included since they were already copied in the case file or in the personal archive of Daniel Bernard.

In order to analyse the impact of the Stipendium on the students from Hungary and Transylvania, and in particular the students from the Ráday Kollégium in Budapest, who applied for the scholarship in the period 1911-1945, a list covering all names of students who received a scholarship in the period 1761-1945 has been added: *‘Was ist ein Name? Liste der aus der Pfalz Students und aus Ungarn, mit Hilfe des stipend which Bernardinum Utrecht studiert haben.’*

The research is described in three main sections, preceded by an introduction. The introduction provides a general overview of the Stipendium Bernardinum during the period 1911-1945.

The first main section describes the history of the foundation. The second main section covers the divorce and the legal case over the legacy. The divorce and legal case over the legacy can be seen from different points of view. Since this is a church-historical research, the main focus is on the theological and historical perspectives. What were the consequences of the divorce for Daniel and Izabella Bernard? During this period more and more people got involved in the case against their will. Their testimonies and letters contain additional information. Not only about ‘facts’ that would have taken place, but also about their views on what was happening. The personal archive of Daniel Bernard gives first hand information about his actions, his personal motives and how he viewed faith, certain people or events. The third and final main section discusses the Bernardiners.

After his death on September 1, 1761, the Theology Professors of the University of Utrecht could give shape to Stipendium Bernardinum. It soon became apparent that their approach was not consistent. There were continuously more applications submitted than positions available for a scholarship from Pfaltic students. In the spirit of the will, it was decided in 1770 to also award the scholarship to some Hungarian and Transylvanian students.

In 1795, the year of the revolution, an entirely new situation arose for the Stipendium Bernardinum; until 1856 only a few Hungarians would receive a scholarship. The policy changed in favour of Dutch students, when in the period 1805-1876, many received a grant from the Stipendium Bernardinum.

The study showed that the Theology Professors of the University of Utrecht sometimes interpreted the will of Daniel Bernard in letter and sometimes in spirit. In both cases this was not always favourable to the Hungarians: either because not all applicants could be accepted and thus Pfaltic students were preferred or because others who had actually failed to meet the provisions still received a scholarship.

In the period 1911-1945 the provisions of the Stipendium Bernardinum were again strictly observed. This time it did not happen at the expense of the Hungarians, because the Theology Professors of the University of Utrecht also took the spirit of the will into account. A number of Hungarian Professors, themselves former Bernardiner students, time and again with heart and soul supported their students in their application for the scholarship. Their efforts were often successful. In this period there were nearly always one or more Bernardiner who came from the Ráday Kollégium in Budapest.

The study showed that the examined records of the divorce process and legal case related to the estate of Izabella Bernard did not mention a reason for the founding of the Stipendium Bernardinum. Neither did the examined records reveal that Daniel Bernard maintained contacts with Hungarians.

If the will of Daniel Bernard is read *literally*, it appears that in the past the provisions of the Stipendium Bernardinum have been inconsistently applied. Reassessment and reorientation are required for the future of the Stipendium Bernardinum. Ever since Daniel Bernard made his will, a great deal has indeed changed in the Dutch university education, which requires that the spirit of the will is also taken into account when selecting candidates.

Összefoglalás

Daniel Bernard Guilliamsz. hagyatékából 1761-ben alapították a Stipendium Bernardinumot. 1761. augusztus 18-án kelt végrendeletében Daniel Bernard 9000 £ tőkét adományozott azért, hogy anyagilag támogasson "néhány pfalzi (alsó-pfalzi, aminek Mannheim a fővárosa) és magyar református diákok, akik időről időre a Pfalzból és Magyarországról ebbe a városba Utrechtbe jönnek azért, hogy Utrechtben az egyetemen református teológiai tanulmányokat folytassanak".

A Stipendium Bernardinum a mai napig létezik. 1761-1945 között majdnem 1100-an részesültek az alapítványból, olyan diákok, akik később lelkészek lettek, vagy akár egyetemen tanítottak, sőt, Magyarországon vagy Erdélyben püspökként tevékenykedtek. Mindezek az emberek aztán megszerzett tudásukkal és tapasztalatukkal, valamint gyakran nagyszámú holland teológiai könyvükkel felvértezve tértek haza.

A Stipendium Bernardinum előtörténete igen viharos. Daniel Bernard, 1676-ban Frankenthalban született, majd 1688-ban vagy 1689-ben el kellett menekülnie a városból a franciák elől. Amszterdamba került, ahol valószínűleg egy nagy kereskedőháznak dolgozott. 1699-ben a VOC (Egyesült Kelet-indiai Társaság) megbízásából Holland-Indiába utazott, ahol a Koromandel-part kormányzója és igazgatója lett. Ez azonban nem hozott neki hasznot, mert amikor 1716-ban visszatért Hollandiába, azonnal nyugdíjba vonulhatott. Indiában elvesztette feleségét, Dina Maria Leydekkert is, akivel 1706-ban kötött házasságot.

Amszterdamba visszatérve Daniel Bernard 1718-ban feleségül vette 41 éves amszterdami unokahúgát, Izabella Bernardot. 1719-ben Utrechtbe költöztek. A házaspár között azonban nagyon hamar nézeteltérések lettek, ami végül is a házasság felbontásához vezetett. A bontóperben mindkét fel mindenféle jogi eszközt bevetett. Izabellának egy ideiglenes ítéletben igazat adtak, és tartásdíjat állapítottak meg részére. Ez aztán újabb jogi eljáráshoz vezetett. 1739. november 7-én született ítélet végül ágytól és asztaltól választotta el a feleket.

Izabella 1753. július 7-én bekövetkezett halála után, Daniel követelte az asszony hagyatékát. Ez újabb bírósági perhez vezetett, amiben végül mégis Danielnek adtak igazat.

A kutatás alapvető kérdése az, hogy a magyar diákokat miért ebben a végrendeletben említik, és mit jelentett ez a budapesti Ráday Kollégium diákjainak, akik 1911 és 1945 között részesültek az ösztöndíjból.

Hogy ezt megtudjam, ezeket az Utrechti Levéltárban (Het Utrechts Archief) található iratokat együttesen írtam át. Ezek a következő levéltári iratok: HUA 702-1 1037 sz. (7 rész), többek között Daniel Bernard személyes anyaga; HUA 702-1, 1036 sz., és HUA 702-7, 3083. és 3110. sz. A magyarázó átirat – "És most aztán lásson neki azt írásnak. Daniel Bernard Gz. kontra Izabella Bernard" – megtalálható ennek a disszertációnak a függelékében.

Meghatározott számú levéltári iratot választottam ki, más dokumentumokat, úgymint közjegyzői iratokat, a továbbiakban nem vettem figyelembe. A legfontosabb iratok azonban másolatban megtalálhatók a peres anyag dossziéjában vagy Daniel Bernard személyes iratai között.

Hogy bemutassam, mit is jelentett ez az ösztöndíj magyaroknak és erdélyieknek, mindenekelőtt a budapesti Ráday Kollégium diákjainak, akik ezt az ösztöndíjat megpályázták, a disszertációm mellékletében csatoltam az ösztöndíjasok névlistáját (1761 és 1945 között): 'Was ist ein Name? Liste der Studenten aus der Pfalz und aus Ungarn, die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum in Utrecht studiert haben'.

A kutatást három fejezetben mutatom be, amit egy bevezető előz meg, amiben általános áttekintést adok a Stipendium Bernardinumról az 1911 és 1945 közötti időszakban.

Az első fejezet az alapítvány előtörténetét mutatja be. A másodikban a házassági bontóper és a hagyatékkal kapcsolatos per iratai kerülnek terítékre. Mindkettőt többféle szempontból lehet vizsgálni. Mivel itt egyháztörténeti kutatást végeztem, ezért elsősorban a teológiai és történelmi megközelítést választottam. Milyen következményei voltak a válásnak Daniel és Izabella Bernardra nézve? Lassacskán egyre több ember került akarata ellenére kapcsolatba ezzel az ügyel. Tanúvallomásaik és leveleik számos információt tartalmaznak, nemcsak a megtörtént „tényekről”, hanem arról is, ők hogyan látták az ügymenetet. Daniel Bernard személyes anyaga első kézből tájékoztat tetteiről, motivációiról, valamint arról, hogyan tekintett a vallásra, bizonyos emberekre és eseményekre. A harmadik fejezet a Stipendium Bernardinum diákjairól szól.

Bernard 1761. szeptember 1-én bekövetkezett halála után az utrechti teológus professzorok formába öntötték a Stipendium Bernardinumot. Gyorsan kiderült, hogy a kivétel a szabály és a szabály a kivétel. Sokkal több pfalzi diák igényelt ösztöndíjas helyet, mint amennyi a rendelkezésre állt. Az ösztöndíj szellemében 1770-ben az a döntés született, hogy a továbbiakban néhány magyar és erdélyi diáknak is megadják az ösztöndíjat.

1795-ben a forradalom évében teljesen új helyzet állt elő a Stipendium Bernardinumot illetően, ugyanis 1856-ig csak néhány magyar részesült az ösztöndíjből. Ezzel szemben viszont az ösztöndíj irányelvén a hollandok javára változtattak, és 1805 valamint 1876 között sok holland kapott támogatást a Stipendium Bernardinumból.

A kutatásból kiderült, hogy Daniel Bernard végrendeletét az utrechti teológus professzorok néha szó szerint, néha pedig szellemisége alapján értelmezték. Bizony ezek az értelmezések nem mindig egyformán voltak kedvezőek a magyarok

számára, vagy, mert nem minden pályázót lehetett felvenni - és így a pfalziak előnyt élveztek -, vagy, mert mások, akik tulajdonképpen nem tettek eleget a feltételeknek, megkapták az ösztöndíjat.

1911 és 1945 között a Stipendium Bernardinum feltételeit újból szigorúan betartották. Ez nem volt hátrányos a magyarok számára, mivel az utrechti teológus professzorok ügyeltek a végrendelet szellemiségére is. Néhány magyar professzor, aki maga is egykori ösztöndíjas volt, szívvel-lélekkel küzdött azért, hogy az ösztöndíjra pályázó diákja megkapja azt. Közbejárásukat gyakran siker koronázta. Ebben az időben szinte mindig volt egy vagy több ösztöndíjas, akik a budapesti Ráday Kollégiumból jöttek.

A kutatás során kiderült, hogy a házassági bontóper, valamint Izabella Bernard hagyatékával kapcsolatos peres iratokban nincsen nyoma annak miért alapították meg a Stipendium Bernardinumot. Arra sincs ezekben az iratokban utalás, hogy Daniel Bernard kapcsolatban állt volna magyarokkal.

Ha Daniel Bernard végrendeletét betű szerint nézzük, akkor kiderül, hogy néha nagyon szűken néha pedig nagyon tágan értelmezték a Stipendium Bernardinum rendelkezéseit. A jövőre nézve szükséges, hogy a Stipendium Bernardinumnak új helyet találjunk, valamint újra értelmezzük. Mióta Daniel Bernard megfogalmazta végrendeletét, olyan sok minden történt a holland egyetemi oktatásban, hogy nem felejtethjük el a végrendelet szellemiségét.

Lijst met afkortingen

ASB	Archief Stipendium Bernardinum
BLGNP	Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme (6 delen)
DBG	Daniel Bernard (Gz.)
ex. test.	executeurs-testamentair
Not.	Notulen
SBN1	Notulen Stipendium Bernardinum (1893-1926) (ASB)
SBN2	Notulen Stipendium Bernardinum (1927...) (ASB)
TC	Transcriptie
USA	Utrechtsche Studenten Almanak
V.U.	Vrije Universiteit
WNT	Woordenboek der Nederlandsche Taal (internet editie)

Lijst met illustraties

Figuur 1	Wohnungsverzeichnis (ASB)	50
Figuur 2	De Beneden-Palts met Mannheim als hoofdplaats (ASB)	58
Figuur 3	De Palts in 1789 (ASB)	59
Figuur 4	Het historische Hongarije met grens na de vrede van Belgrado (1739) (ASB)	59
Figuur 5	Aanvraag Endre Derzsi (ASB)	69

Literatuur

- Album Promotorum Academiae Rheno-Traiectinae 1836-1815*. Uitgegeven door F. Ketner, Utrecht 1936.
- Bakhuizen van den Brink, J.N.; W.F. Dankbaar, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, III, Leeuwarden 1980⁴.
- Bank, J.H. van de; Mensink, A.J. en Vreugd, C.C. de (red.), *Cantemus Voetiani. Geschiedenis van 100 jaar (1899-1999) studentenleven binnen de Gereformeerde Theologen Studenten Vereniging 'Voetius' te Utrecht*, Zoetermeer 1999.
- Bánki, Ö, 'De Utrechtsche Universiteit in de Hongaarsche beschavingsgeschiedenis', in: W.A.F. Bannier et al. (eds.), *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"*, Utrecht 1940, 87-117.
- Blom, J.C.H. en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Baarn 2010⁵.
- Blussé, Leonard, *Bitters bruid. Een koloniaal huwelijksdrama in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1998².
- Boeles, W.B.S., *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, I-II/1-2 (Leeuwarden 1878-1889).
- Bozzay, Réka, Der finanzielle Hintergrund der "peregrinatio academica" der ungarländischen Studenten an den niederländischen Universitäten", in: August den Hollander - István Monok - Ferenc Postma (ed.), *Studiosorum et librorum peregrinatio. Hungarian-Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century* (Amsterdam-Budapest 2006), 23-30.
- Bozzay, Réka, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden (1595-1796)*, Budapest 2009.
- Bozzay Réka - Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok Holland egyetemeken 1595-1918*, Budapest 2007.
- Bruin, R.E. de e.a. (red.), 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2003².
- Bucsay, Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521 - 1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart* (2 Teilen), Wien 1977-1979.
- Bürk, Albert, und Wilhelm Wille (Bearb.), *Die Matrikel der Universität Tübingen*, III 1710-1817, (Hrsg) Tübingen 1953.
- Cittert-Eymers, J.G. van [ed.], *Album Promotorum der Rijksuniversiteit Utrecht 1815-1936, en Album Promotorum der Veeartsenijkundige Hoogeschool 1918-1925*, Leiden 1963.
- Cramer, J.A., *De Theologische faculteit te Utrecht* (2 delen), Utrecht 1932-1936.
- Deeleman, C.F.M., *Het Stipendium Bernardinum*, Grevembicht 1927.
- Deursen, A.Th. van, *Een hoeksteen in het verzuild bestel. De Vrije Universiteit 1880-2005*, Amsterdam 2005.
- Deutscher Verein zu Utrecht, *Fest-Lieder für den Kommers anlässlich des 150 jährigen Bestehens des Stipendium Bernardinum am 20 Juni 1911 - Abends 8½ s.t., im Hotel de l' Europe zu Utrecht*, Utrecht 1911.
- Driel, C.M. van, Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordtjij (1871-1944), AD Chartas-reeks 15, Barneveld 2010.
- Graaf, B. de, en G. van Klinken, *Geschiedenis van de Theologische Universiteit in Kampen 1854-2004*, Kampen 2005.
- Graaf, J. de (vz. Stipendium Bernardinum), *De Spiritu Sancto. Bijdragen tot de leer van de Heilige Geest bij gelegenheid van het 2^e eeuwfeest van het Stipendium Bernardinum*, Utrecht 1964.
- Groot, A. de, en O.J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*, Zoetermeer 2001.
- Grotefend, H., *Der Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover 1960¹⁰.
- Helmens, Dini, *Gescheurde bedden. Oplossingen voor gestrande huwelijken*, Amsterdam 1753-1810, Hilversum 2002.
- Israel, Jonathan I., *De Republiek 1477-1806* (2 delen), Franeker 1997
- Jamin, H., *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001*, Utrecht 2001.
- Jensma, G.Th. e.a. (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811*. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool, Leeuwarden 1985.
- Jong, Otto J. de, *De Theologische faculteiten en de Bataafse revolutie*, Nijkern 1969.
- Jong, Otto J. de, *Benoemingsbeleid aan de rijksuniversiteiten (1876-1931)*, Utrecht 1982.
- Jong Otto J., Theologie als taak van staat en kerk, in: F.G.M. Broeyer en H. Noordegraaf (red.), *Duplex Ordo 125 jaar. Colloquium 'Is de Duplex ordo in de huidige vorm van deze tijd?, 8 juli 2001*, Utrechtse Theologische Reeks 44, Utrecht 2002, 12-30.
- Jüngst, W. en H. Meis, *Das 150. Jubiläum des Stipendium Bernardinum zu Utrecht 20.-22. Juni 1911*, Utrecht 1911.
- Kernkamp, G.W., *De Utrechtsche Universiteit, 1636-1936* (2 delen), Utrecht 1936.
- Kernkamp, G.W., *Acta et decreta Senatus. Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie* (3 delen), Utrecht 1936-1940.
- Kuratorium des Konvikts (Hrsg.), *Das Reformierte Studenten-Konvikt am Dom zu Halle an der Saale*, Halle 1930.
- Ladányi Sándor (szerk.), *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*, Budapest 2005.
- Lange, Albert de, Daniel Bernard (* 1676 Frankenthal; † 1761 Utrecht), in: Hugenotten, 73. Jahrgang Jahrgang 3/2009, 100-108.
- Lieburg M.J. van & F.A. van Lieburg, *Album Promotorum van de Rijksuniversiteit Leiden 1813-1900*, Amsterdam/Rotterdam 1985.
- Lind, E., *Daniel Bernard Guilamsz, Heer van Nieuw Hellevoet en de Quak*, Speyer 1957.
- Pap László és Bucsay Mihály (szerk.), *A Budapesti Református Theologiai Akadémia Története 1855-1955*, Budapest 1955.
- Pap, L.I., *Das israelitische Neujahrsfest*, Kampen 1933.
- Postma, Ferenc, *De Hongaren en het onderwijs aan de Universiteit te Franeker*, in: It Beaken, LXXII/1-2 (2010), 19-54.
- Rothenberg, K.H., K. Scherer, F. Staab, J. Keddigkeit (Hrsg.), *Pfälzische Geschichte* (2 Teilen), Kaiserslautern 2002.
- Schinkelshoek, W.M., *Het Stipendium Bernardinum. De geschiedenis van een Utrechtse academiebeurs in de periode 1911-1945*, Utrecht 1995.
- Segésvary Lajos, *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636-1836*, in ThT 44, Debrecen 1935.
- Selle, Götz von (Hrsg.), *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734-1837*, Hildesheim und Leipzig 1937 (Reprint Nendeln 1980).
- Toepke, Gustav / Hintzelmann, Paul, *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, IV 1704-1807, Heidelberg 1903, V 1807-1846, Heidelberg 1904, VI 1846-1870, Heidelberg 1907, Register zu IV-VI, Heidelberg 1916 (Reprint Nendeln 1976)
- Troostenburg de Bruijn, C.A.L. van, *Biografisch Woordenboek van Oost-Indische predikanten*, Nijmegen 1893.
- Van Veen, S.D., *Het Stipendium Bernardinum. Geschiedenis eener Utrechtsche academiebeurs*, Utrecht 1911.
- Wennekes, Wim, *Gouden handel. De eerste Nederlanders overzee en wat zij daar haalden*, Amsterdam 2007⁴.
- Wiegeraad, B.J., *Hugo Visscher 1864-1947. 'Een calvinist op eigen houtje'*, Leiden 1991.
- Wijnaendts van Resandt, W., *De Gezaghebbers der Oost-Indische Compagnie op hare Buiten-Comptoiren in Azië*, Amsterdam 1944.
- Zugor, István, *Holland-Magyar Szótár*, Budapest 1968.